

Adnan ČIRGIĆ

CRNOGORSKI JEZIK
U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Izdavač

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

Suizdavač

Matica crnogorska

Biblioteka

MONTENEGRINA

Knj. 4

Urednik

Milenko A. Perović

Recenzenti

Josip Silić

Ljudmila Vasiljeva

Adnan ČIRGIĆ

**CRNOGORSKI JEZIK
U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI**

Podgorica, 2011.

Sadržaj

RIJEČ UREDNIKA	7
PREDGOVOR	21
ISTORIJSKI RAZVOJ CRNOGORSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA	23
KLASIFIKACIJA CRNOGORSKIH GOVORA	51
IJEKAVICA U SAVREMENOJ CRNOGORSKOJ JEZIČKOJ STVARNOSTI	93
FONEMI Š I Ž KAO BITNA RAZLIKOVNA OBILJEŽJA IZMEĐU CRNOGORSKOGA I OSTALA TRI ŠTOKAVSKA STANDARDNA JEZIKA	143
JEZIČKA POLITIKA U CRNOJ GORI OD NJEGOŠA DO NAŠIH DANA	171
INDEKS IMENA	203

RIJEČ UREDNIKA

Crnogorski jezik je jezik s neobičnom povijesnom sudbinom. Dugo je među slavistima ukorjenjivano uvjerenje da on ne postoji, a još uvijek su mnogi skloni da podlegnu inerciji toga uvjerenja. Crnogorska, hrvatska i bosanska lingvistica, a većim dijelom i slavistica u svijetu, smatraju da on postoji kao poseban jezik u grupaciji štokavskih jezika, zajedno s hrvatskim, srpskim i bosanskim jezikom. Srpski lingvisti poriču njegov samostalni lingvistički, a time i standardološki identitet. Oni smatraju da je crnogorski jezik samo varijanta srpskoga jezika. Za tu tezu niko od srpskih lingvista nikad nije bio u stanju da ponudi uvjerljive i naučno dokazane lingvističke argumente. Naprotiv, stvarali su privide naučne lingvističke argumentacije o crnogorskim govorima kao govorima koji spadaju u srpski jezik. Stvaranje takvih lažnih predstava o crnogorskome jeziku, koje je u srpskoj lingvistici steklo status *locusa communis*, bilo je dio šire političke strategije da se Crnogorcima na svaki način nametne srpski jezički identitet, srpski nacionalni identitet, a onda na temelju tih identifikacija provede u djelo politička doktrina pripajanja Crne Gore Srbiji.

In facti, štokavski jezički sistem jeste onaj strukturni element koji je zajednički crnogorskome jeziku s bosanskim, hrvatskim i srpskim jezikom. Štokavsko narjeće, odnosno štokavski jezički sistem, osnova je standarda crnogorskoga jezika, jednako kao i bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika. Oni čine porodicu jezika s visokim stepenom srodnosti, ali i s uzajamnim razlikama koje se bez teškoća mogu predočiti i dokazati ako se pođe

od filozofskih i lingvističkih neostrukturalističkih prepostavki. Na tim prepostavkama prvi put u povijesti je 2009/2010. godine provedena standardizacija crnogorskoga jezika, prema naučno-filozofskome modelu koji je razvijen na neostrukturalističkoj osnovi razumijevanja bića jezika od strane prof. dr Josipa Silića. Osnova modela je neostrukturalističko shvatanje Ferdinanda de Sosira (Ferdinand de Saussure) i Euđena Košeriua (Eugenio Cošeriu). U toj osnovi nalazi se De Sosirovo razlikovanje *jezika* i *govora*: jezik je sistem, a govor realizacija toga sistema. Dihotomiju *jezik : govor* Košeriu je razvio u trihotomiju tako što je u nju uključio još i *normu*. Sistem je shvatio isto kao i De Sosir. Govor je odredio kao individualni govorni čin, a normu kao normirani govor. Josip Silić je dalje razvio Košeriuovu trihotomiju na taj način što joj je dodao još *uzus* i *kodifikaciju*. Tako je uspostavljena potpuna struktura jezika: *sistem – kodifikacija – norma – uzus – govor*. Kao i kod De Sosira i Košeriua, sistem je shvaćen kao potencija, a govor kao realizacija te potencije. Pojmovi koji čine tu strukturu imaju ova značenja: *govor* je „ono kako se govori“, *uzus* je „ono kako se obično govori“, *norma* je „ono kako treba govoriti“, *kodifikacija* je „ono kako se mora govoriti“ i *sistem* je „ono kako se može govoriti“. Cjelina pojmovne strukture čini sklop vrijednosne modalnosti koja čini biće jezika. Modalnost jezika tako se pokazuje u pet oblika: *kako*, *kako obično*, *kako treba*, *kako se mora* i *kako se može!* Uzajamna razlika tih oblika omogućava različite stupnjeva apstrakcije u jeziku. *Govor* je ono konkretno, *sistem* ono apstraktno; *uzus*, *norma* i *kodifikacija* su i ono konkretno i ono apstraktno. Misaonim kretanjem od govora do sistema postupno se „ispušta“ ono konkretno; kretanjem od sistema do govora „pomalo“ se ispušta ono apstraktno. Prema modelu kretanja od apstraktnoga do konkretnoga shema se može predočiti na ovaj način: *sistem – kodifikacija – norma – uzus –*

*govor*¹. Kad se taj neostrukturalistički interpretacijski model primjeni na razumijevanje bića i unutrašnje strukture crnogorskoga jezika te na njegov odnos prema srodnim jezicima pokazuje se da crnogorski jezik dijeli s bosanskim, hrvatskim i srpskim jezikom isti element strukture – *sistem*. Sistem je ono što je identični dio strukture ta četiri jezika. U ostalim strukturnim elementima (govor, uzus, norma i kodifikacija) ta četiri jezika međusobno se razlikuju. Dakako, razlike među njima nijesu takvoga karaktera da bi stvarale veće komunikacijske barijere. Međutim, razlike postoje! I one su osnova lingvističkoga identiteta sva četiri jezika. Lingvistički identitet sva četiri jezika je bitni konstituens nacionalnoga identiteta četiri južnoslovenske nacionalne zajednice. Lingvistički i nacionalni identiteti tih zajednica elementi su političkoga identiteta četiri države Zapadnoga Balkana (Crna Gora, Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina).

U zavisnosti od toga kako je koja lingvistika (srpska, hrvatska, bosanska, napokon i crnogorska) shvatala prirodu, karakter i unutrašnju strukturu štokavskoga jezičkog sistema odlučivalo se o „pravu na postojanje“ sva četiri jezika kao samostalna jezika. U lingvističkim razmatranjima i istraživanjima podjela u korpusu štokavskih dijalekata na grupe postojala su značajna kolebanja, opet određeno više političkim nego lingvističkim argumentima. Jedna od uobičajenih podjela je ona na zapadnoštokavsku, centralnu ili istočno-zapadnu i istočnu štokavsku grupu. Ta podjela, poduprta političkim autoritetom onih kojima je bilo u političkome interesu da je zastupaju i ukorijene, decenijama je bila odlučujućom da se uspostavi stereotip o tome u koju od označenih grupa spadaju crnogorski subdijalekti, tj. govori crnogorskoga jezika. Njezina implikacija sastojala se u

¹ Silić, Josip (2010), *Crnogorski jezik. Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika*, str. 7–8, Izdavač: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore, Podgorica

neopravdanome cijepanju jedinstva crnogorskoga jezika na dva subdijalekta, a onda i statuiranje tih subdijalekata u dvije različite dijalekatske grupe. Govori crnogorskoga jezika su, na način koji nije lingvistički opravdan, uzajamno konfrontirani. Neznatne razlike među njima interpretirane su kao vrlo značajne, a zanemarivan je njihov nesporni i lako dokazivi crnogorski jezički *koine*. Tako su crnogorski govor statuirani u dvije različite dijalekatske grupe štokavskoga sistema. Zapadnocrnogorski govor smješten je u centralnu, a istočnocrnogorski govor u istočnoštakavsku grupu. Zapadnocrnogorskome govoru, koji je uvršten u centralnu grupu, čak je negirano i samo ime, jer je predstavljen kao jedan od subdijalekata pod istočnohercegovačkim imenom (kao novoštakavski ijekavski). Pridjev „istočnohercegovački“ izведен je iz povjesno efemernoga toponima „Istočna Hercegovina“. Ta teritorija je, osim u periodu osmanske vlasti od sredine šesnaestoga do sredine devetnaestoga vijeka kad je taj toponim nastao, konstantno bila dijelom teritorije Duklje, Zete, odnosno Crne Gore, i činila je crnogorski etnički prostor. Od vremena uspostavljanja i međunarnodnoga priznanja knjaževine/kraljevine Crne Gore ta teritorija nikad više i nije označavana kao „Istočna Hercegovina“, osim u srpskoj lingvistici. U njoj ona i danas „živi“ kao relikt potpuno prevaziđene mitske „prošlosti“!

Istočnocrnogorski govor, koji je uvrštavan u istočnoštakavsku grupu, takođe se pojavljivao pod imenom koje nije prepoznatljivo. U toj neobičnoj mimikriji imenovanja taj crnogorski govor najčešće je označavan kao „zetsko-južnosandžački dijalekt“. Srpski lingvisti davali su mu i brojna druga imena, pažljivo vodeći računa da u imenovanju uvijek izbjegnu atribut „crnogorski“. Izbjegavanje je bilo uslovljeno implikacijama imenovanja koje su lako shvatljive. Imenovanjem istočnoga ili zapadnoga crnogorskoga govora kao crnogorskoga odmah bi bila potvrđena teza o postojanju crnogorskoga jezika. Ta teza bi

onda morala voditi prema onim uvidima do kojih se savremena montenegristska dugo i otežano morala probijati zbog dominacije stereotipa o crnogorskome idiomu kao dijelu srpskoga jezika. Montenegristska je došla do uvida da crnogorski jezik postoji vjekovima i da su njegovu protoformu slovenski preci Crnogoraca donijeli na svoje sadašnje balkansko stanovište iz svoje severne polapske prapostojbine. Dakle, imenovanje štokavskih dijalekata i subdijalekata nikad nije bila vrijednosno, politički i duhovno neutralna naučna djelatnost. Naprotiv! *Nomen est omen!* Imenovanjem se potvrđivalo ili poricalo postojanje jezika u okviru štokavskoga dijalekatskog sistema. Izbjegavanjem da se crnogorski govori atribuiraju kao crnogorski srpska lingvistica je bila uvjerenja da može trajno poreći faktum autentičnosti i samosvojnosti crnogorskoga jezika. Pokazalo se da su fakta jača od krivotvorena.

Cijepanjem jedinstva crnogorskih govora i prikazivanjem da između dva subdijalekta crnogorskoga jezika postoje mnogo veće razlike nego što one objektivno postoje negirano je postojanje crnogorskoga jezika. Proces toga negiranja, kreiran u srpskoj lingvistici, uvijek je imao jasnu političku pozadinu i podržavan je lingvističkim sredstvima. Proces je započeo *Književnim dogovorom* u Beču 1850. godine, a još jednom potvrđen *Novosadskim dogovorom* 1954. godine. Oba dogovora sklopili su srpski i hrvatski lingvisti, bez prisustva i saglasnosti crnogorskih lingvista. U oba dogovora srpskih i hrvatskih lingvista potpuno je ignorisana činjenica da crnogorski jezik postoji. Da paradoks bude veći *Književnim dogovorom* je štokavsko narječe – zasnovano na obrascu „južnoga narječja“ (dakle, jezik Crnogoraca i dubrovačkoga područja) – uzeto kao osnova zajedničkoga jezika Srba i Hrvata. Konstrukcija takvoga jezičkog zajedništva počivala je na pogrešnome uvjerenju da se na takav vještački način može postići željeno jezičko jedinstvo. Zbog toga je i naziv zajednič-

koga jezika morao biti konstrukcija kojom se zapravo skriva njen stvarno porijeklo u „južnome narječju“: srpskohrvatski/hrvatskosrpski. Apsurdnost ignorisanja činjenice da crnogorski jezik postoji pokazala se na još uvjerljiviji način u *Novosadskome dogovoru*. U njegovu prvom stavu zaključeno je: „Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik“. Već u trećem stavu Crnogorci se više ne spominju kao nosioci toga „jednoga jezika“ ni kao nacionalna zajednica na koju se *Dogovor* odnosi: „Oba pisma, latinica i cirilica, ravnoprava su; zato treba nastojati da i Srbi i Hrvati podjednako nauče oba pisma“. Iako je izvorno zapadnocrnogorski idiom štokavskoga narječja uzet kao obavezujuća osnova jezičkoga jedinstva, zbog čega je taj idiom zadugo prisvajan kao idiom srpskoga jezika, da bi ga postepeno srpska lingvistika potisnula vojvodansko-šumadijskim govorom, koji izvorno jeste srpski, taj je idiom ipak nastavio da živi pod drugim imenom. Sve do raspada srpskohrvatskoga jezičkog jedinstva devedesetih godina 20. vijeka on je opstajao kao sukus štokavskoga narječja, a ono je imalo status centralnoga dijalektског sistema srpskohrvatskoga dijalektског sistema. Brojne unutrašnje razlike u njemu (govori, uzusi) postepeno su se pokušavale nivelirati. Taj je proces bio diktiran političkim interesima i ciljevima različitih političkih subjekata na Balkanu u drugoj polovini 19. i tokom 20. vijeka, u prvom redu određenih srpskih i hrvatskih političkih subjekata. Autentični interesi Crnogoraca i Bosanaca u oba srpskohrvatska dogovora o jeziku ne samo da nijesu bili predstavljeni, nego ni spomenuti. Srpska i hrvatska lingvistika slijedile su interes svojih nacionalnih političkih subjekata. Zbog toga je i jednoj i drugoj bilo u interesu da se utvrdi i proglaši nepobitnom „naučnom istinom“ da postoje samo dvije varijante štokavskoga narječja: „istočna srpska varijanta“ i „zapadna hrvatska varijanta“.

Lingvističke činjenice od početka nijesu išle u prilog takvoj „naučnoj istini“ o štokavskome narječju. Svega četrdeset godina poslije *Bećkoga dogovora* značajnu aberaciju od njega pokazala je pojava *Gramatike bosanskoga jezika za srednje škole* iz 1890. godine autora Frane Vuletića. Ona je bila prva gramatika u Bosni i Hercegovini za interkonfesionalno školstvo. Indikativno je da je 1908. godine, poslije više izdanja, preimenovana u *Gramatiku srpsko-hrvatskog jezika*. Izvjesno, budući da je Bosna i Hercegovina te godine postala anektiranim dijelom Austrougarske monarhije, to preimenovanje moralo je biti diktirano kursom jezičke politike prema južnoslovenskim narodima koji su bili u sastavu Monarhije. Ta jezička politika samo je prirodno slijedila onu jezičku politiku koju je Monarhija vodila prema Južnim Slovenima još od polovine 19. vijeka. *Književni dogovor u Beču* 1850. godine, kao i cjelina tzv. Vukove „jezičke reforme“ u bitnom smislu dio je te jezičke politike. S tim stavom nijesu u suprotnosti činjenice da su hrvatska kulturna elita i srpska kulturna elita toga vremena imale i neke svoje posebne interese koji su doveli do *Dogovora* i opredmetili se u njemu.

Na drugoj strani, moćnu aberaciju do smisla *Dogovora* sama po sebi činila je crnogorska epska poezija, kao i djela najznačajnijih crnogorskih književnika u 19. vijeku Njegoša, Ljubiše, Marka Miljanova. Usmena i pisana crnogorska literatura stvorene su na crnogorskome jeziku. No politički razlozi etabliranja ideje o Srbima i Hrvatima kao jednome narodu ili dva vrlo sroдna naroda – u čijem je trajnom interesu političko, pa time i lingvističko jedinstvo – imalo je kao direktnu implikaciju potiranje političkoga i nacionalnoga, a onda i jezičkoga identiteta Crnogoraca i Bosanaca. Tako se već u samome tekstu *Književnoga dogovora* kao jedan od bitnih razloga odluke o uzimanju „južnoga narječja“ kao paradigmje jezičkoga jedinstva (pored afirmacije stare dubrovačke književnosti) uzima činjenica da je

epska poezija spjevana na tome narječju. Međutim, ona je tu nominalno denacionalizovana. Prešutano je da je ona – crnogorska epska poezija! Ubrzo je, opet zahvaljujući političkim interesima i vezama s kulturnom elitom, prije svega njemačkoga govornog područja, rasprostranjeno i učinjeno samorazumljivim da je ta poezija zapravo – srpska epska poezija?! Isto se desilo s Njegošem, Ljubišom i Markom Miljanovim. Proglašeni su srpskim književnicima!

Interpretacije povijesti štokavskoga narječja, učvršćivane autoritetom najrazvijenijih kulturnih centara na jugoslovenskom prostoru (Beograd i Zagreb), morale su dobivati odgovarajuće prilagođavanje, prividno naučnim pretumačivanjem povjesnih, lingvističkih i kulturnih činjenica. U tokovima razvitka serbistike i kroatistike – koji su se ponekad ukrštali i spajali u obostrano neželjenim „serbokroatističkim“ brakovima iz nužde ili interesa – prešutkivane su, minorizirane ili prisvajane činjenice koje svjedoče o autohtonoj povjesnici nastajanja i razvijanja crnogorskoga i bosanskoga jezika. Takav je stav određivao da se povijest štokavskoga narječja najčešće shvata tako – i to je mišljenje do te mjere postalo ukorijenjenim da je dobilo značenje stereotipa – da je to narječje nastalo „neorganskim spajanjem“ dva zasebna narječja: *šćakavskoga narječja*, tj. zapadnoštakavskih dijalekata (slavonski, istočnobosanski i novoštakavski zapadni, tj. bosansko-dalmatinski) sa *štakavskim narječjem*, tj. istočnoštakavski dijalekti (kosovsko-resavski, zetsko-južno-sandžački i novoštakavski šumadijsko-vojvođanski). Navodno, njihovim spajanjem nastao je kombinovani centralni („istočno-hercegovački“) kao mješavina istočno-zapadnih dijalekata. Isključivo snagom toga stereotipa, podržavanog određenim doktrinama političkoga uređivanja prostora povjesnoga postojanja Južnih Slovena, negirana je autohtonost crnogorskih govora i samostalni povijesni razvitak bića crnogorskoga jezika.

In genere, duga je povijest negiranja postojanja crnogorskoga jezika. Na tu povijest tačku je stavila Komisija za standardizaciju crnogorskoga jezika koju je 2009. godine imenovao ministar prosvjete i nauke Crne Gore. Komisiju su činili prof. dr Milenko A. Perović, redovni profesor Univerziteta u Novom Sadu, emer. Josip Silić, redovni profesor u mirovini Univerziteta u Zagrebu i prof. dr Ljudmila Vasiljeva, redovni profesor Univerziteta u Lavovu. Komisija je 2009. godine utvrdila prijedlog Pravopisa crnogorskoga jezika, a ministar prosvjete i nauke proglašio ga je službenim. Sljedeće 2010. godine Komisija je izradila potpunu standardološku građu: *Pravopis crnogorskoga jezika* (Drugo, izmijenjeno izdanje), *Gramatiku crnogorskoga jezika* (autora dr Čirgića, prof. dr Silića i prof. dr Pranjkovića) i publikaciju *Crnogorski jezik* (autora emer. Josipa Silića). U standardizaciji je Komisija postavila sebi dva fundamentalna zadatka: *da dokaže postojanje crnogorskog jezika i da ga kao takvog opiše te da izradi pravopis, pravopisni rječnik i gramatiku crnogorskog jezika*. Komisija je pošla od neostrukturalističkoga filozofskog i lingvističkoga modela interpretacije jezika koji je razvio emer. Silić: *govor – uzus – norma – kodifikacija – sistem*. *Govor* je „ono kako se govori“; *uzus* je „ono kako se obično govori“; *norma* je „ono kako treba govoriti“; *kodifikacija* je „ono kako se mora govoriti“; *sistem* je „ono kako se može govoriti“. *Uzus* je ono što se obično naziva organski govor (idiom). *Norma* je „kriterij prema kome se određuje kako bi nešto trebalo biti“, tj. kako bi „nešto“ trebalo biti u leksici, gramatici, ortografiji i ortoepiji. *Kodifikacija* je određivanje pravila norme. Ona se može shvatiti kao oštrega norma. Zato je norma i opisno određena kao „ono kako treba govoriti“, a kodifikacija kao „ono kako se mora govoriti“. *Uzus, norma i kodifikacija* čine ono što se naziva *standardnim jezikom*. On je normirani i kodifikovani jezik opšte pismenosti: jezik školstva, uprave, kulture, javnih glasila i

dr. *Sistem* se realizuje govorom, pa onda i govorima, jer govor i mogu biti različiti. Tako je sa *štokavskim sistemom*. Taj sistem sadrži različite govore. Njih je moguće nazvati organskim govorima ili organskim idiomima, tj. „posebnim i prepoznatljivim govorom nekog kraja“. Organski idiom se može uzeti kao uzus, kao „ono kako se obično govorи“.

Na osnovu tih pojmovnih razjašnjenja Komisija se *expli-cite* suočila s nekoliko kapitalnih pitanja o postojanju i prirodi crnogorskoga jezika: Šta je crnogorski jezik?; Da li je crnogorski jezik sistem?; Ako jeste, da li je on poseban sistem?; Da li je crnogorski jezik standard, u smislu određenja pojma *standarda* kao *standardnog jezika*?; Ako jeste, da li je poseban standard? Kakav je odnos crnogorskoga jezika prema bosanskome, hrvatskome i srpskome jeziku? Odgovori na ta pitanja sažimaju se u nekoliko osnovnih stavova:

Prvo. Crnogorski jezik jeste sistem, ali nije poseban sistem.

Drugo. Ne „pripada“ crnogorski jezik štokavskome sistemu, nego je štokavski sistem jedan od elemenata strukture crnogorskoga jezika!

Treće. Štokavski sistem je i sistem bosanskoga i sistem hrvatskoga i sistem srpskoga jezika.

Četvrto. Crnogorski jezik je standard, ali poseban standard, kao što su posebni i bosanski standard i hrvatski standard i srpski standard.

Osnovu tih stavova čini razlika između jezika kao sistema i jezika kao standarda. Ona omogućava precizan odgovor na pitanje šta bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik čini posebnim standardima. Te jezike posebnim čini njihova osnovica! *Osnovica* čini ključnu razliku između tih jezika, iako im je zajednički isti strukturalni element – štokavski sistem. Nijesu ti jezici „djelovi“ štokavskoga sistema, nego je štokavski sistem

dio u predočenoj unutarnjoj strukturi svakoga od njih! Štokavski *sistem* je „izonomični“ element cjelovite strukture jezika (*sistem – kodifikacija – norma – uzus – govor*). Šta je *osnovica* spomenutih jezika? Njihova osnovica nije štokavski *sistem*. Rasprostranjenost tvrdnje da im je *osnovica* štokavski sistem izvor je dubokih lingvističkih i političkih nesporazuma. U prošlosti, ali nažalost i u sadašnjosti, ta pogrešna tvrdnja u srpskoj je lingvistici uzimana na samorazumljiv način i korišćena kao argument protiv stanovišta o posebnosti bosanskoga, crnogorskoga i hrvatskoga jezika, kao i protiv njihovih standardizacija.

Osnovica spomenutih jezika nije štokavski sistem. Nemaju oni jednu jedinstvenu osnovicu. Naprotiv, svakome od njih *osnovicu* čini odgovarajući organski govor (*uzus*) štokavskoga sistema i po tome se oni uzajamno razlikuju. Razlika njihovih *uzusa* čini osnovu razlike njihovih *standarda*. Zbog toga je odlučujući teorijsko-naučni stav – na kome je zasnovana i provedena standardizacija crnogorskoga jezika – zasnovan na uviđanju i poštovanju jasne dijalektičke razlike između *sistema* i *standarda*. Crnogorski jezik s bosanskim, hrvatskim i srpskim jezikom „dijeli“ zajednički strukturni element – štokavski sistem. Međutim, u odnosu na njih (kao i svaki od njih u svom odnosu prema drugima) on ima svoju specifičnost. Ona i čini da crnogorski jezik jeste poseban i samostalan (autonoman) standardni jezik.

Njegova idiomska specifičnost u odnosu na ostala tri jezika (budući da i svaki od njih u odnosu na druga tri ima svoju idiomsku specifičnost) sadrži se u posebnosti organskoga govara ili idioma crnogorskoga jezika. Njegovu bitnu karakteristiku čini postojanje i širina *jekavske jotacije*. Ona se opredmeće u razlici između potencijalnih i realizovanih fonema u štokavskome sistemu. Štokavski sistem ima 36 potencijalnih fonema. Toličko potencijalnih fonema imaju i bosanski i crnogorski i hrvatski i srpski jezik. Razlika je između crnogorskoga i ostalih spome-

nutih jezika u tome što je on realizovao 33, a oni 31 potencijalni fonem. U sva četiri jezika ostali su u stanju potencijalnosti (nerealizovanosti) oni zvučni fomeni (β , F , γ) koji stoje prema nezvučnim c , f i h . Dakle, crnogorski jezik nema ni više ni manje potencijalnih fonema od bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga jezika. Razlika između njega i njih u tome je što je on realizovao i meke fomene \acute{s} i \acute{z} (prema tvrdima \check{s} i \check{z}). U tome je njegova specifičnost, koju je njegov pravopis morao uvažiti.

Knjiga Adnana Čirgića *Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti* je probleme utemeljenja crnogorskog jezika i montenegristske, na koje smo ukazali u osnovnim crtama, postavila kroz nekoliko osnovnih pitanja lingvističkoga i sociolingivističkoga karaktera: Da li crnogorski književni jezik ima samosvojnu povijest i koje su njegove osnovne povijesne razvojne faze i karakteristike?; Da li je moguće govoriti o dijalektičkome jedinstvu i razlici crnogorskih govora i koja su ključna obilježja jedinstva i razlike u biću crnogorskog jezika?; Da li je crnogorska ijekavica ono kapitalno obilježje idiomske specifičnosti prema kome se utvrđuje identitet crnogorskog jezika i izvodi mogućnost standardizacije crnogorskog jezika?; Da li su fonemi \acute{s} i \acute{z} rezidualni oblici povijesno prevladane jekavske jotacije ili su njezini dominantni oblici? Kako i zašto su ti oblici u potpunosti preživjeli 160 godina nametanja srpskohrvatskoga jezičkog standarda građanima Crne Gore, kojima je crnogorski jezik maternji? Po čemu se crnogorski jezik razlikuje od ostalih jezika s kojima dijeli isti strukturni element – štokavski sistem?; Napokon: Kakva je jezička politika vođena u Crnoj Gori od *Književnoga dogovora* u Beču 1850. godine do naših dana? U kom smislu standardizacija crnogorskog jezika iz 2009/2010. godine znači radikalni prekid jezičkoga diskontinuiteta crnogorskoga jezika i povratak građana Crne Gore svome izvornom maternjem crnogorskome jeziku?

Dr Čirgić je temeljno obradio sva postavljena pitanja. *In summa*, uvjerljivo i naučno validno dokazao je povijesnu ute-meljenost crnogorskoga jezika, njegovu autohtonost i autentič-nost, njegove specifične razlike prema bosanskome, hrvatskome i srpskome jeziku, opravdanost potpune lingvističke rehabilita-cije jekavske jotacije i potpunu lingvističku, kulturnu i političku smislenost i opravdanost čina prve standardizacije crnogorskoga jezika.

S punim povjerenjem preporučujem knjigu dr Čirgića kako široj publici i ljudima kojima je interes za crnogorski jezik i njegovu povijesnu sudbinu određen kulturološkim razlozima, tako i lingvistima stručnjacima, posebno onima na slavističkim katedrama u svijetu. S krajnjom blagonaklonošću preporučujem slavistima da prema standardizaciji crnogorskoga jezika, kao i prema naučnim analizama i rezultatima ove knjige, pokušaju us-postaviti odnos pune intelektualne otvorenosti, koja je potpuno oslobođena svih predubjeđenja.

Prof. dr Milenko A. Perović,
Ordinarius na Univerzitetu Novi Sad,
Predsednik Komisije za
standardizaciju crnogorskoga jezika

PREDGOVOR

Crnogorski jezik kao potonji normirani jezik u porodici štokavskih standardnih jezika možda izaziva najveće sumnje i nepoznanice upravo kod onih kojima je on najčešće jedino sredstvo komunikacije. Razlog za to leži ponajviše u činjenici da je crnogorski jezik donedavno bio *tabu* u Crnoj Gori. Doskorašnja oficijelna lingvistica u Crnoj Gori tretirala je odlike crnogorskoga jezika kao dijalektizme, arhaizme, provincijalizme i ostale -izme u okviru srpskoga jezika. I u skladu s tim stavovima odnosila se i prema normi jezika u Crnoj Gori. Tek su se povraćajem državne nezavisnosti stekli uslovi za zasebnu standardizaciju crnogorskoga jezika, po prvi put u sopstvenoj kući i u skladu s jezičkim odlikama unutar crnogorskih granica. Tako je tek nedavno i Crna Gora dobila neophodna normativno-kodifikatorska djela – *Pravopis i Gramatiku crnogorskoga jezika*.

No crnogorska javnost, i stručna i laička, prilično je nespremno i nepripremljeno „dočekala“ crnogorsku standardnojezičku normu. Dobar dio lingvista teško se uspijeva otrgnuti od naučenoga tradicionalizma. Na crnogorski jezik nerijetko se kod nas gleda kao na jezik nastao poslije povraćaja državne samostalnosti iako se tim jezikom komuniciralo na ovome prostoru vjekovima unazad. Poistovjećuju se standardnojezička norma sa samim jezikom, ne razlikuje se odnos između jezika kao standarda i jezika kao sistema, preuveličava se značaj jezičke reforme Vuka Karadžića, a zanemaruje činjenica da je upravo jezik u Crnoj Gori bio potvrda Karadžićevih shvatanja o funkcionalnosti narodnoga jezika u književnosti i slično.

Sve je to uslovilo nastanak ove knjige, zamišljene da kao zbornik tekstova ukaže na neke bitnije podatke o razvoju crnogorskoga jezika, crnogorskim govorima, jezičkoj politici u Crnoj Gori i dr. – sa stanovišta aktuelne montenegristske. Crnogorski su govori, na primjer, tretirani u okviru dijalektologije srpskoga jezika, tendenciozno je zanemiravana njihova međusobna prožetost a isticana i vještački forsirana njihova razdvojenost. Razvoj jezika u Crnoj Gori uklapan je u razvojne tokove srpskoga književnog jezika i pored toga što u pojedinim periodima ti razvoji nemaju dodirnih tačaka. I tako dalje. Stoga smo, podstaknuti idejom gdina Marka Špadijera, pokušali da u okviru iste knjige prikažemo i istorijski razvoj crnogorskoga književnoga jezika, damo podjelu crnogorskih govora, ukažemo na specifičnosti crnogorske ijekavice i zastupljenosti pojave jekavske jotačije u Crnoj Gori, prije svega glasova š i ž, koji su se realizovali na cijelom crnogorskom prostoru, te na kraju damo sažet prikaz jezičke politike koja je glavni krivac za današnja opiranja jeziku kojim se govorи u Crnoj Gori. Sva ta pitanja obrađena su u posebnim studijama koje se više ili manje oslanjaju jedna na drugu. Nadamo se da smo uspjeli u pokušaju da te probleme predstavimo na način koji će biti pristupačan i laičkoj i stručnoj javnosti u Crnoj Gori, kojoj je ova knjiga prije svega namijenjena, ali i zainteresovanim izvan nje.

ISTORIJSKI RAZVOJ CRNOGORSKOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

Autor ovoga priloga daje sintetički osvrt na istorijski razvoj crnogorskoga književnog jezika na osnovu postojećih saznanja i nudi periodizaciju toga razvoja. O najstarijim periodima razvoja ne može se donijeti konačan sud jer su neki spomenici izgubljeni ili nedostupni, a o mnogima se zna tek na osnovu posrednih podataka jer još uvijek nijesu u potrebnoj mjeri filološki obrađeni.

Za razliku od hrvatskoga jezika, koji pored štokavskoga baštini i kajkavski i čakavski jezički sistem, čija se teritorija smanjila u korist štokavskoga uslijed seoba stanovništva pred turškim najezdama, te srpskoga, koji uz štokavski baštini i torlački jezički sistem, crnogorski i bosanski jezik prostiru se samo na teritoriji štokavštine.¹ Iako imaju štokavsku podlogu,² bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik imali su zasebne razvojne tokove, pa njihov razvoj u pojedinim etapama nije imao mnogo dodirnih tačaka.

Različiti putevi razvoja štokavskih književnih jezika pratili su razvojni tok naroda i nacija kao njihovih predstavnika.

¹ Naravno, standardni hrvatski i standardni srpski jezik pripadaju štokavskome sistemu. Čakavske i kajkavske, odnosno torlačke osobine u tim jezicima imaju status *-izama*.

² Kao osnova za standardizaciju svih tih standardnih jezika uzeti su različiti organski govorci štokavskog sistema.

Smjenu različitih faza jezičkoga razvoja pratila je i smjena pisma koja su se u pojedinim etapama upotrebljavala na prostoru koji danas pokrivaju četiri rečena jezika.

Prema periodizaciji Vojislava Nikčevića³ istorija crnogorskoga jezika može se podijeliti na dva velika vremenska odjeljka: *predistorijsko i istorijsko razdoblje*. Pošto je ovde riječ samo o istoriji crnogorskoga *književnog* jezika, zadržaćemo se na istorijskome razdoblju. Pomenuta klasifikacija bila je jedina klasifikacija crnogorskoga jezika i jezički se periodi u njoj uglavnom vremenski poklapaju s istorijskim periodima u razvoju crnogorskoga društva, koji su neminovno uticali i na jezičku politiku, a samim tim i na jezički razvoj. Međutim čini se da su u nekim slučajevima (npr. u vremenskom određenju *zetskoga perioda*) jezičke promjene znatno kasnile za društvenim, odnosno da se jezička tradicija nerijetko opirala političkim promjenama. Stoga smo pokušali, u svjetlu današnjih saznanja, izvršiti reviziju klasifikacije o kojoj je riječ. Na to upućuje i sama građa koju Vojislav Nikčević u svojoj klasifikaciji nudi. No i podjela koja se ovde iznosi samo je uslovna, a za konačnu riječ o tome biće neophodna podrobna izučavanja još uvijek neispitanoga materijala.

Istorijsko razdoblje obuhvata vrijeme od sredine IX vijeka do naših dana i dijeli se na:

1. *dukljanski period* (od sredine IX vijeka do 80-ih godina XII vijeka);
2. *zetski period* (od 80-ih godina XII vijeka do kraja XV vijeka);
3. *period pisanoga jezika* (od kraja XV vijeka do sredine XVIII vijeka);

³ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Tom I, Matica crnogorska, Podgorica, 1993; Tom II, Matica crnogorska, Podgorica, 1997.

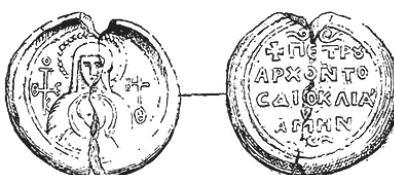
4. *period nekodifikovanoga književnog jezika* (od sredine XVIII vijeka do 30-ih godina XIX vijeka);
5. *prelazni period* (od 30-ih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata);
6. *vukovski period* (od Prvoga svjetskog rata do naših dana), koji ima dvije etape:
 - a) *belićevska etapa* (međuratni period);
 - b) *savremena etapa* (od 1944. godine).

DUKLJANSKI PERIOD

Dukljanski period razvoja crnogorskoga književnog jezika obuhvata razdoblje od sredine IX vijeka, tj. od vremena formiranja Dukljana kao predaka današnjih Crnogoraca, do pada Duklje/Zete pod vlast Raške/Srbije (1183–1189).

Taj period karakteriše simbioza različitih uticaja. Dukljanska država stvorena je na prostoru koji su pokrivale dvije ranohrišćanske arhiepiskopije – Duklja i Prevalitana. Administrativno je pripadala poretku Istočnoga Rimskog Carstva, a od sredine IX stoljeća u njezinu primorskom pojusu osniva se veliki broj benediktinskih manastira. Dok su tragovi latinske i grčke pismenosti dukljanskoga perioda djelimično sačuvani, o pismenosti na slovenskome jeziku imamo samo posredna svjedočanstva.⁴

Prepostavka da se u Duklji glagolska pismenost mogla razviti pod uticajem snažnoga centra slovenske pismenosti u Ohridu čini se

Olovni pečat arhonta Petra
(IX vijek)

⁴ Robert Bońkowski: „Pismo Czarnogorców – historia i współczesność“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 191–202.

vjerovatnom,⁵ iako u nauci postoji i stav da je slovenska književnost dukljanskoga perioda pisana latiničnim pismom.⁶ U vezi s tim ostaje neusaglašeno datiranje staroga glagoljskoga spomenika *Marijinskoga jevanđelja*, koje razni proučavaoci smještaju u period od X do XIII vijeka.⁷

⁵ Viđeti: Radoslav Rotković, „O nekim ‘prazninama’ u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka“, *Stvaranje*, br. 3, Titograd, 1978, str. 349–350.

⁶ Viđeti npr.: Vojislav P. Nikčević, „Istorijski crnogorskog jezika“, u knjizi: *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004, str. 31–32. Na str. 32 navodi se da su u dukljanskome periodu latiničnim pismom pisana „dva čuvena djela stare crnogorske književnosti Život kneza Vladimira u drugoj polovini XI. stoljeća anonimnog Dukljana iz Krajine i *Kraljevstvo Slovjena (Regnum Sclavorum)* nepoznatog Popa Dukljanina iz Bara u drugoj polovini XII. vijeka“. No, kako nijesu sačuvani originalni ni jednoga ni drugoga rukopisa, ne može se sa sigurnošću utvrditi kojim su pismom pisani. Vrlo je interesantan stav Aleksandra Radomana koji uporednom analizom različitih verzija teksta utvrđuje da je original *Kraljevstva Slovena* pisani glagoljicom. Do toga zaključka došao je ovim putem: „U svim dostupnim verzijama latinske redakcije (*Kraljevstva Slovena* – prim. A. Č.), kao i Orbinovom talijanskom prijevodu, stoji da je kralj Svetopelek vladao četrdeset godina i četiri mjeseca (...), dok u *Hrvatskoj kronici*, a tako i u Marulićevom prijevodu, nalazimo podatak da je njegova vladavina trajala četrdeset godina i tri mjeseca (...). Zna se da je najstarija poznata verzija *Hrvatske kronike* (...) bila pisana (...) cirilicom. Budući da grafem g u glagoljici ima brojnu vrijednost 4, a u cirilici 3, ovaj podatak upućuje na zaključak da je *Hrvatska kronika* prepisana s glagoljskog predloška, pri čemu je prepisivač prilikom transliteracije teksta nepažnjom numeričku vrijednost grafema g prilagodio cirilskom alfabetu. Ovaj detalj, dakle, potvrđuje autorov navod iz uvida hronike – da je postojao slovenski izvornik hronike, pobliže određujući da je taj izvornik pisani glagoljskim pismom.“ Viđeti o tome više u: Aleksandar Radoman: „O pismu izvornika hronike *Kraljevstvo Slovena* Popa Dukljanina“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 103–108.

⁷ Viđeti: Radoslav Rotković, „O nekim ‘prazninama’ u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka“, *Stvaranje*, br. 3, Titograd, 1978, str. 349–350; Dr. Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska,

U dukljanskome periodu na teritoriji uz Skadarsko jezero razvija se književna djelatnost. Centar te djelatnosti bio je manastir Prečista Krajinska, đe je nastalo i reprezentativno književno djelo *Život zetskoga kneza Vladimira* anonimnoga Dukljanina iz Krajine. Drugo značajno djelo iz toga perioda jeste hronika *Kraljevstvo Slovena* Popa Dukljanina, odnosno *Regnum Sclavorum*. Ni jedno ni drugo djelo nije sačuvano u originalu, već u latinskome prijepisu iz XVII vijeka.⁸

Sudeći po brojnim manastirima i skriptorijima na nekadašnjoj dukljanskoj teritoriji te visokom stepenu društvenoga razvoja kad je Duklja od pape dobila kraljevsko državno priznanje i nadbiskupiju u Baru, mora da je saobrazno tome vremenu postojao i visok stepen pismenosti, koju potvrđuje i pomenuto žitiće o Vladimiru kao izrazito beletrističko djelo.⁹ Međutim pisani spomenici iz toga perioda do nas nijesu stigli. Vjerovatno nijesu preživjeli naredno vrijeme, koje se u istoriji crnogorskoga jezika naziva zetskim periodom, kad dolazi do korjenitih promjena u tadašnjoj dukljanskoj/zetskoj državi. To je vrijeme gubitka državne samostalnosti i potpadanja pod rašku upravu, što je podrazumijevalo i promjenu državne religije.¹⁰ Mora da su tada pisani spomenici, naročito oni religiozne sadržine, podijelili sudbinu

Cetinje, 1996, 169–179; Đorđe Trifunović, *Ka počecima srpske pismenosti*, Otkrovenje, Beograd, 2001; Milorad Nikčević: „Jagićeve izdanje Marijinskog jevanđelja“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 103–125.

⁸ Viđeti: Vojislav P. Nikčević, „Dukljanski period“, u knjizi: *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 51–120.

⁹ Viđeti: Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 80–92.

¹⁰ Vojislav P. Nikčević, „Na zalasku dukljanskoga perioda“, u knjizi: *Istorijska crnogorska književnost. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Insti-

kulta o Svetome Vladimиру Dukljanskom. Ono što nije uništeno na taj način svakako je teško moglo odoljeti zubu vremena.

ZETSKI PERIOD

Zetski period u istoriji crnogorskoga književnog jezika počinje padom Duklje/Zete pod rašku/srpsku vlast i proteže se na vladavinu Balšića i Crnojevića.

U literaturi ne postoji saglasnost u vezi s datiranjem glagoljice i čirilice na današnjem crnogorskome prostoru. Neki autori (Vojislav P. Nikčević, Dragoje Živković, Radoslav Rotković, Milorad Nikčević) smatraju da ta dva pisma nijesu mogla opstojati u dukljanskome periodu jer su bila odraz istočnoevropske ideologije i kulture, suparničke u odnosu na, prema njihovu mišljenju, izrazito zapadnoevropski orientisanu Duklju.¹¹ Nasuprot tome, nije mali broj proučavalaca koji smatraju da se u dukljanskome periodu crnogorske pismenosti koristila glagoljica,¹² a ima i onih koji su mišljenja da su najranija djela naše književnosti bila pisa-

tut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, str. 118–119.

¹¹ Dr Vojislav Nikčević, „O jeziku i pismu slovenskih originala legende *Vladimir i Kosara Zećanina* iz Krajine i *Ljetopisa Popa Dukljanina*“, *Stvaranje*, br. 10, Titograd, 1979, str. 1591–1603; Isti, „Još o jeziku i pismu slovenskih originala Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina“, u knjizi: *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004, str. 85–103; Dr Dragoje Živković, *Istorijski crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje, 1989, str. 126; Dr Radoslav Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, Print, Podgorica, 1999, str. 346.

¹² V. *Prednjegoševsko doba*, priredili: dr Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković, Grafički zavod, Titograd, 1963, str. 507; Dragoljub Dragojlović, „Ka počecima naše stare književnosti“, u knjizi: Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, Univerzitetska riječ, Nikšić, 1990, 78–84; Lubomir E. Havlik, *Dukljanska hronika i Dalmatinska legenda*, Grafo, Podgorica, 2008, 76.

na čirilicom.¹³ U svakom slučaju, na osnovu sačuvane rukopisne građe sa sigurnošću se može utvrditi da je u zetskome periodu došlo do dominantne upotrebe starocrkvenoslovenskoga jezika i čirilice.¹⁴ Najveće promjene nove državne uprave izvršene su na kulturnome planu. Vremenom će crnogorska kultura, a s njome i pismenost, sve više poprimati istočnoevropska obilježja. Ipak, dvojna konfesionalna situacija zetskoga perioda ukazuje na zaključak da su u njemu upotrebljavana sva tri pisma, iako ne s istim statusom.

U XV vijeku u pravoslavnim crkvama na ostrvima i obala Skadarskoga jezera veliki broj sveštenika radio je na prepisivanju i iluminacijama crkvenih knjiga. Stoga se pojava crnogorske štamparije može smatrati prirodnom posljedicom te razvijene prepisivačke književne djelatnosti.¹⁵ Ta štamparija, koju je utemeljio Đurad Crnojević, najvjerovalnije je prvobitno bila magacionirana na Obodu, a rad je započela na Cetinju.¹⁶ U njoj je pečatano pet inkunabula: *Oktoih prvoglasnik*, *Oktoih petoglasnik*, *Psaltir s posljedovanjem*, *Trebnik* i *Četvorojevanđelje*. Samo četiri slovenska naroda imaju inkunabule na svome jeziku, odnosno na starocrkvenoslovenskome jeziku sopstvene

¹³ Đorđe Sp. Radojičić, *Razvojni luk stare srpske književnost*, Novi Sad, 15.

¹⁴ Viđeti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, „Zetski period“, u knjizi: *Istorijski crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 121–165; i Isti, „Zetski period“, u knjizi *Crnogorski jezik*, tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, str. 221–342.

¹⁵ Viđeti o tome u: Danilo Radojević, „Društveno-istorijska i kulturna uslovljenost prve crnogorske čirilske štamparije“, Zbornik radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije* (ur. Milorad Nikčević), Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 1996, str. 83–96.

¹⁶ Viđeti zbornik *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NZCH, Zagreb, 1996.

Oktoih

redakcije. Pored Čeha, Hrvata i Ukrajinaca, to su i

Crnogorci.¹⁷ Taj podatak dovoljno govori o visokome stepenu razvijenosti kulture u Crnoj Gori u periodu o kojem je riječ. Iako je mali broj sačuvanih knjiga koje su nastale u tome periodu, one su svjedok razvijene pismenosti, prepisivačke i književne djelatnosti u Crnoj Gori toga vremena.

U zetskome periodu razvija se zetska (crnogorska) redakcija starocrvenoslovenskoga jezika. Najznačajniji predstavnik crnogorske/zetske cirilske redakcije i reprezentativno djelo tog perioda jeste *Miroslavljevo jevanđelje*, nastalo u Kotoru 80-ih godina XII vijeka, a pisala su ga dva pisara – Zećanin Varsameleon, koji je napisao glavninu djela, i Rašanin Gligorije, pisar posljed-

POLA MILENIJUMA CRNOJEVIĆA ŠTAMPARIJE

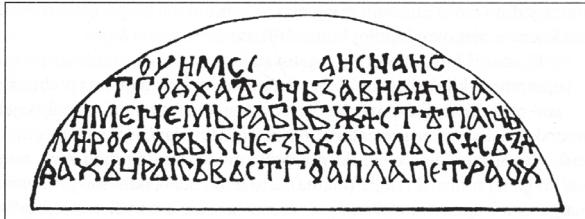
NZG

¹⁷ Stjepan Damjanović, „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slovenskog tiska“, Zbornik radova *Pola milenijuma Crnojevića štamparije* (ur. Milorad Nikčević), Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 1996, str. 44.

njih dviju stranica. Iz zetske redakcije razvije se i bosanska i srpska/raška redakcija. *Miroslavljevo jevandelje*

po značaju u zetskome periodu istorije crnogorskoga jezika predstavlja ekvivalent *Kraljevstvu Slovena* iz prethodnoga, dukljanskog perioda.¹⁸

Uz *Miroslavljevo jevandelje* zetskom redakcijom starocrkvenoslovenskoga jezika pisana je čirilska *Ilovička krmčija* (Ilovica kraj Tivta, 1262) i *Zbornik Popa Dragolja* (Vraka kraj Skadra, treća četvrtina XIII vijeka). Tragovi zetske redakcije ogledaju se u većoj ili manjoj mjeri i u nekim drugim čiriličkim spomenicima iz toga perioda, koji ne pripadaju crnogorskome kulturnom nasljeđu, poput *Kulinove povelje* (1189), tzv. *Vukanova* (tj. *Stefanova*) *jevandelja* (1197–1199), Nemanjine *Povelje manastiru Hilandaru* (1199), *Hilandarskoga tipika* (1199) i sl.¹⁹

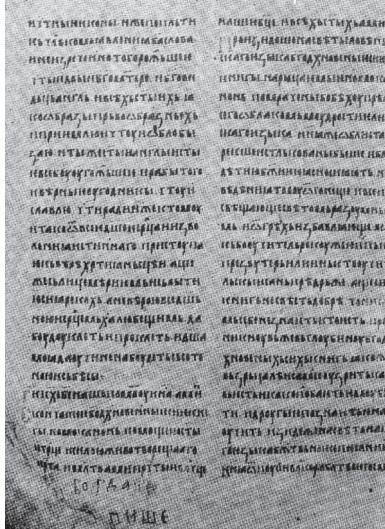
Natpis kneza Miroslava

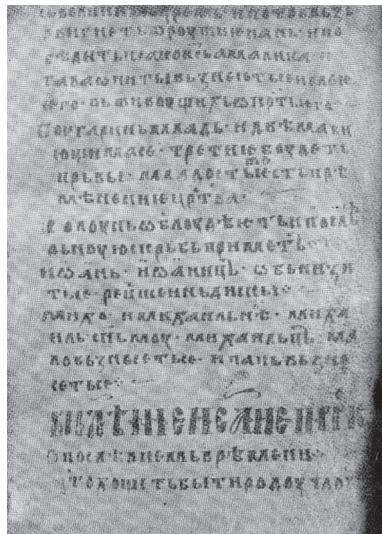
Miroslavljevo jevandelje

¹⁸ Viđeti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, „Zetska redakcija staroslovenskoga jezika“, u knjizi *Crnogorski jezik*, Tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, str. 272–318.

¹⁹ Isto, str. 303.

Ilovička krmčija

Zbornik popa Dragolja

U Kotoru je u zetskome periodu čirilicom prepisano i *Di-vošovo jevandelje*, *Cvijetni triod* i *Manojlovo* (Mostarsko) *jevandelje*.²⁰ Čiriličke su i vranjinske i balšićke povelje (*Povelja kralja Stefana Vladislava* iz 1242. godine, *Povelja kraljice Jelene* s kraja XIII vijeka i dr.) iz toga perioda, koje su pisane mješavinom starocrkvenoslovenskoga i narodnoga jezika te isprava kojom *Odolja Predenić s Krajinjanima i Dubrovačka opština međusobno utvrđuju mir i priateljstvo* (1247) i sl.²¹

Glagoljski spomenici koji pripadaju zetskoj redakciji su *Grškovićevi* (kraj XII vijeka) i *Mihanovićevi odlomci apostola* (poč. XIII vijeka).²² U novije vrijeme tu se ubraja i *Marijinsko jevandelje*, ali, kako je već rečeno, među istraživačima još uvi-

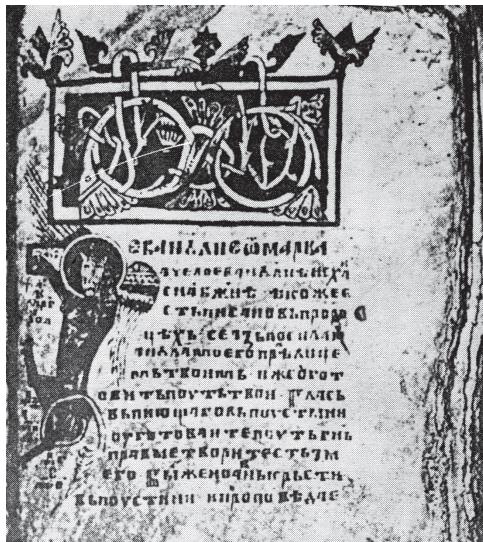
²⁰ Isto, str. 294–296, fnsnota 42.

²¹ Božidar B. Šekularac, *Dukljansko-zetske povelje*, Istoriski institut SR Crne Gore, Titograd, 1987.

²² Vojislav P. Nikčević, „Zetska redakcija staroslovenskoga jezika”, u knjizi *Crnogorski jezik*, Tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, str. 303–309.

je ne postoji saglasnost u vezi s njegovim datiranjem (u rasponu od X do XIII vijeka). Vojislav P. Nikčević crnogorskim glagoljskim spomenicima zetskoga perioda pri-braja i *Kločev zbornik*²³ s kraja XII vijeka.²⁴

Glagoljicu će u zetskome periodu u potpunosti istisnuti čirilica. Njezinu neslavnu sudbinu slikovito opisuje podatak da je čirilička *Ilovička krmčija* bila povezana koricama što su ih sačinjavala dva glagoljska pergamenta. Ti su pergamenti zapravo pomenuti *Mihanovićev odlomak*, koji je tako i stigao do nas.²⁵

Divošovo jevanđelje

Crnogorska/zetska redakcija starocrkvenoslovenskoga jezika

Pod *redakcijom* se podrazumijeva spontano (nesvjesno) prilagođavanje starocrkvenoslovenskih tekstova unošenjem jezičkih obilježja kraja iz kojega su poticali njihovi prepisivači.

²³ Vojislav P. Nikčević, „Zetska redakcija staroslovenskoga jezika”, u knjizi *Crnogorski jezik*, Tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, str. 294.

²⁴ Većina tih rukopisa još uvijek nije temeljno filološki proučena, pa se o mnogima od njih donose tek posredni zaključci. Preciznijoj klasifikaciji morala bi prethoditi ipak temeljnija analiza rukopisa o kojima je riječ.

²⁵ Petar Đordić, *Istorija srpske čirilice. Paleografsko-filološki prilozi*, Drugo izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1987, str. 64.

Crnogorska/zetska redakcija definiše se kao tip starocrkvenoslovenskoga jezika izgovorno prilagođen mjesnome jeziku prepisivača iz srednjovjekovne Zete. Ta redakcija nastala je vjerovatno u dvorskoj kancelariji Stefana Nemanje u Kotoru i obilježila zetski period crnogorske pismenosti i književnosti, premda ima autora (poput npr. Aleksandra Belića) koji je datiraju u dublju prošlost.²⁶ Iz nje su se razvile i bosanska i srpska redakcija starocrkvenoslovenskoga jezika. Zetska/crnogorska redakcija neosnovano je često tretirana kao zetsko-humska, iako se zna da je nastala u Zeti, a onda se odatle proširila na Hum.

Reprezentativni čirilički spomenik nastao na toj redakciji jeste *Miroslavljevo jevanđelje*, tj. onaj njegov dio koji je pisao Varsameleon, dok drugi, kraći dio pripada srpskome književnom nasljeđu.²⁷

PERIOD PISANOGLA JEZIKA

Period pisanoga jezika obuhvata vrijeme od kraja XV do sredine XVIII stoljeća. Pod pisanim jezikom ovde se podrazumijeva pisana realizacija mjesnoga govornog jezika. U novim

²⁶ Aleksandar Belić, „Sveti Sava i reforma čirilice”, u knjizi: Petar Milosavljević, *Srpska pisma*, Besjeda, Banja Luka, 2006, str. 241–252.

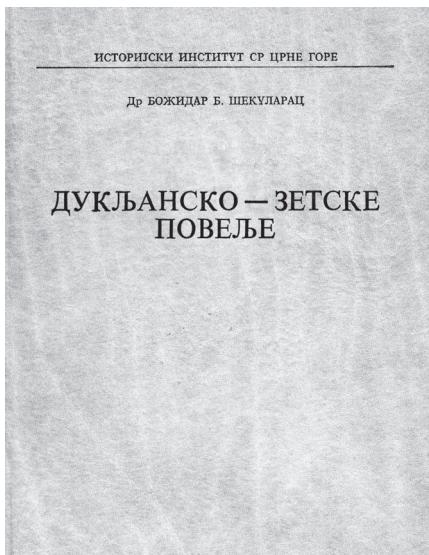
²⁷ Videti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, „Glavne strukturne osobine zetske redakcije“, u knjizi *Crnogorski jezik*, Tom I, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, str. 319–342; Vojislav P. Nikčević, „Miroslavljevo jevađelje kao predstavnik crnogorske čirilske redakcije“, u knjizi: *Istorija crnogorske književnosti. Od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 148–165; Nikčević, Vojislav P.: *Crnogorska redakcija staroslavenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevandelje*, Lingua Montenegrina, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 53–74; Milica Lukić, „Doprinos Vojislava P. Nikčevića proučavanju crnogorske redakcije staroslavenskoga jezika“, u knjizi *Lingua montenegrina – croatica*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje – Osijek, str. 29–47.

društveno-istorijskim okolnostima u Crnoj Gori postepeno se prelazi na ponovnu upotrebu crnogorskoga jezika s narodnom osnovom. Ipak u pravoslavnoj crkvi će se još dugo upotrebljava-

Glasovna vrijednost	Cirilski znak	Brojna vrijednost	Glasovna vrijednost	Cirilski znak	Brojna vrijednost
a, ja	ѧ,ѧѧ	1 = ѧ	у	ѹ	400
б	Ѡ		Ѡ	Ѡ	500
в	Ѡ	2	Ѡ	Ѡ	9
г	Ѡ	3	Ѡ	Ѡ	600
д	Ѡ	4	Ѡ	Ѡ	800
е, је	Ѡ,ѠѠ	Ѡ = 5	ѿ	ѿ	
ж	Ѡ		ѿ	ѿ	900
ձ	Ѡ,Ѡ,Ѡ	6	ѿ	ѿ,ѿ	90
զ	Ѡ	7		ѿ	
ի	Ѡ	8		ѿ	
յ	ѿ,ѿ,ѿ		(յար)	ѿ	
	ի	10	(յերբ)	ѿ,ѿ	
կ	Ѡ	20		ѿ,ѿ	
լ	Ѡ	30	յу	ѿ	
մ	Ѡ	40	են	ѿ,ѿ,ѿ	
ն	Ѡ	50	օն	ѿ	
օ	Օ	70	յեն	ѿ	
ռ	Պ	80	յօն	ѿ	
ս	Ը	100	կս	չ	60
տ	Տ	200	ուս	չ	700
		300		у	400

Zetska redakcija staroslovenskoga jezika

ti starocrkvenoslovenski jezik zetske redakcije. U ovoj fazi, kao posljedica zetskoga perioda, dominiraju starocrkvenoslovenske knjige i čirilica. Međutim, u Boki zetski/crnogorski tip starocrkvenoslovenskoga jezika nije ostavio dublje tragove u književnosti perioda o kojem je riječ. U njoj će primat imati latinski i talijanski jezik, a naročito u periodu humanizma i renesanse, da bi epohu baroka obilježila sve veća upotreba narodnoga jezika u književnosti.²⁸

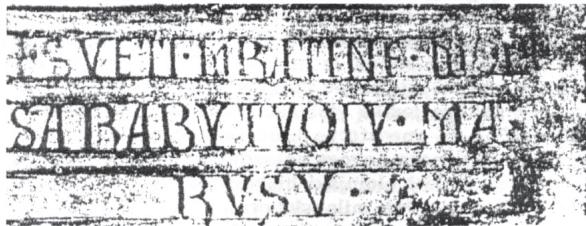
Za razliku od opisanih jezičkih prilika koje su karakteristične za crkvenu upotrebu, već u prethodnoj epohi narodni jezik se bijaše počeo ponovo probijati u pismenost domena svjetovne upotrebe. Brojni natpisi, zapisi, povelje, testamenti i sl. svjedoče o upotrebi narodnoga jezika s elementima crkvenoslovenske pismenosti. To potvrđuju i vranjinske povelje, nastale iz pera zetskih/crnogorskih pisara u doba Nemanjića,

Balšića i Crnojevića.²⁹ Pisani jezik u svjetovnoj upotrebi nastaviće pratiti razvoj crnogorskoga govornog jezika, a kako je vrijeme

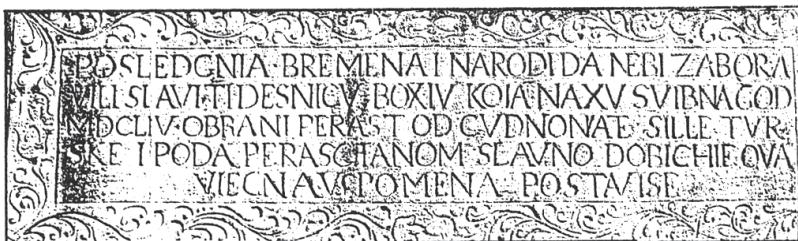
²⁸ Vojislav P. Nikčević, „Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba“, *Jezik*, god. 16, br. 1 i br. 2, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1968/69.

²⁹ Viđeti: Božidar Šekularac, *Vranjinske povelje. XIII–XV vijek*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984; Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore. Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori – kraj VIII – početak XVI vijeka*, Istorijski institut Crne Gore – Državni arhiv Crne Gore – Štamparija Obod, Cetinje, 1994.

više odmicalo – književni jezik se sve više oslobođao crkveno-slovenskih elemenata. Na spontano ujednačavanje crnogorskoga narodnoga i književnoga jezika posebno je uticala izuzetno razvijena usmena književnost i kult riječi.

Natpis na narodnome jeziku na zidu Crkve Sv. Ane u Kotoru (XV vijek)

Natpis na Crkvi Sv. Nikole u Perastu (1654)

Dva najznačajnija pisca ovoga perioda u razvoju crnogorskoga književnoga jezika javljaju se u poznoj fazi, u baroknome periodu. To su Andrija Zmajević u primorskome dijelu (Boka Kotorska) i Danilo Petrović Njegoš u kontinentalnome dijelu (Cetinje). I jedan i drugi pisali su crnogorskim narodnim jezikom.

PERIOD NEKODIFIKOVANOOGA KNJIŽEVNOG JEZIKA

Od druge polovine XVIII vijeka, prije svega jačanjem državne i crkvene organizacije, stvaraju se preduslovi za uspostavljanje nekodifikovanoga crnogorskog književnoga jezika kao sredstva zajedničke komunikacije na cijelome terenu što se

nalazio pod jurisdikcijom tadašnje države i crkve a isto tako i na Crnogorskem primorju. Pisani jezik tako spontano prerasta u nekodifikovani književni (standardni) jezik. Po tome je procesu razvoj crnogorskoga jezika osoben jer je njegova osnova bio prirodno formirani *koine* sloj koji se prvobitno učvrstio u jeziku usmene književnosti. Već je tada gotovo izniveliran narodni i književni jezik, pa su crnogorski pisci pisali u skladu s govornim uzusom. Još prije rođenja Vuka Stefanovića Karadžića, Peraštanin Ivan-Antun Nenadić (1768) zalagao se za fonetsko pravopisno načelo *da se lašnje može štjeti kako se govori i da se izgovara kako se i štije*. To je pravilo vrlo rano bilo praktično primjenjeno u jeziku crnogorske književnosti. Stoga nije čudo što su kasnije načela jezičke reforme Vuka Karadžića prihváćena bez većih problema.

Već u ovome periodu razvoja crnogorskoga književnog jezika mogu se uočiti tri stila: beletristički, poslovni i naučni.³⁰ Svi su oni oformljeni u procesu spontane crnogorske jezičke standardizacije. Crnogorska književnost je i jezički i sadržajno izvirala iz narodnoga života. U periodu o kojem je riječ najveći domet takvoga književnog jezika dosegnut je u poslanicama Svetoga Petra Cetinjskog.

PRELAZNI PERIOD

Kao posljedica djelovanja jezičke reforme Vuka Karadžića, u crnogorskome jeziku prelaznoga perioda (od 30-ih godina XIX vijeka do Prvoga svjetskog rata) dolazi do značajnih promjena i zvaničnoga ukidanja nekih tipičnih crnogorskih jezičkih obilježja. U cijelome tom periodu jezik je u Crnoj Gori zvanično nazivan *srpski*, a poopštavanje crnogorskoga jezika prema opšteštokavskome karadžićevskom modelu najviše je sprovođeno

³⁰ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, str. 284.

putem udžbenika i izvanjskoga nastavnog kadra koji je bezrezervno slijedio tekovine jezičke reforme Vuka Karadžića.³¹

Kako je narodni jezik u Crnoj Gori bio u kontinuiranoj upotrebi u pisanoj komunikaciji, jasno je zašto je crnogorski jezik uveliko bio i osnova i model od kojega je pošao Vuk Karadžić u procesu kodifikacije srpskoga (=opšteštokavskoga) jezika. Međutim, kako je njegov model jezika bio namijenjen prostoru čiji je Crna Gora bila samo neznatni dio, on je vremenom u svoje „srpskom“ jeziku napuštao neke tipične crnogorske odlike. Tako je npr. 1818. godine konstatovao postojanje glasova š i ž, ali s obzirom na njihovu upotrebu na ograničenome prostoru (crnogorskom), nije ih uvrstio u svoj model standardnoga jezika.³² Iz istih će razloga 1839. godine odustati i od upotrebe č i đ kao produkata jekavske jotacije (npr. *đevojka*, *ćerati*, *ćedilo*).

Kako Vukovo načelo uvođenja narodnoga jezika u književnost nije imalo protivnika u Crnoj Gori (jer je ono u njoj bilo starije od Vuka), ni njegova jezička reforma nije imala većih protivnika. Ipak, prihvatanje svih tekovina te reforme nije teklo glatko, pa se stvarao front između crnogorskih kulturnih poslenika. Iako su se i jedni i drugi pozivali na Vuka, glavni uzrok nesuglasica ticao se žrtvovanja tipičnih crnogorskih jezičkih obilježja koja su u našoj pismenosti i književnosti imala dugu, viševjekovnu upotrebnu tradiciju. U dugim raspravama naročito

³¹ Vojislav P. Nikčević, „Istorija crnogorskoga jezika“, u knjizi: *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004. Dušan Martinović & Marko Marković, *Crnogorski udžbenici 1836–1981. Istoriski pregled sa bibliografijom*, Republički zavod za unapređivanje školstva, Titograd, 1982. Milorad Nikčević, „Razdoblje romantizma, realizma i moderne u crnogorskoj književnosti“, *Lingua Montenegrina*, br. 4, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 257–275.

³² Vuk Stef. Karadžić, *Srpski rječnik*, Dela Vuka Karadžića, priredio Pavle Ivić, Prosveta, Beograd, 1969. (reprint izdanja iz 1818), str. XXIX.

su se istakli Jovan Pavlović (dosljedni vukovac) i Lazar Tomanović, koji se, između ostaloga, zalagao za uvođenje grafema š i ž, te Đuro Špadijer, koji je u svoju *Srpsku gramatiku* (namjenjenu 3. i 4. razredu osnovnih škola u Crnoj Gori) unio neke osobine što su Vukovim modelom bile svrstane u dijalektizme i provincijalizme, i Mirko Mijušković, tek svršeni profesor Velike škole u Beogradu.³³

No od školske 1863/64. godine počinje u Crnoj Gori kontinuirano sprovođenje Karadžićeve jezičke reforme u cetinjskoj „maloj školi“, u almanahu *Orlić* od 1865. godine, te u spisima crnogorskoga Senata i državne administracije od 1868. godine.³⁴ Od tada nadalje taj će se proces nastaviti i u drugim slučajevima pisane riječi. Time zapravo počinje sistematsko poopštavanje tipičnih opštecrnogorskih jezičkih osobina u službenoj (pisanoj) komunikaciji jer sva obilježja koja Karadžić-Daničićevim modelom jezika nijesu bila obuhvaćena, automatski su dobijala status provincijalizama i dijalektizama. No taj proces tekao je prilično sporo jer je prosvjetna politika tokom XIX vijeka nastojala sačuvati minimum crnogorskih jezičkih posebitosti koje se nijesu lako mogle iskorijeniti iako su izlazile iz zvaničnoga („srpskog“) književnoga jezika. Dosljedna primjena Vukova modela književnoga jezika najviše je pristalica i podržavalaca imala među mladim kadrovima, mahom školovanim u Srbiji, i među izvanjcima kojih je u crnogorskome kulturnom životu bio priličan broj.³⁵ Nekritičkim povođenjem za Vukom Karadžićem i Đurom Daničićem kao vrhovnim autoritetima oni su umnogome doprinijeli utapanju crnogorskoga književnoga jezika u mo-

³³ Viđeti o tome više u odjeljku o jezičkoj politici u Crnoj Gori (u ovoj knjizi).

³⁴ Viđeti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, „Književni jezik na tradicionalnoj osnovi i Vukovom putu“ u knjizi: *Crnogorski jezik*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 486–520.

³⁵ Viđeti fusnotu 31 ovoga teksta.

del zvaničnoga „srpskog“ književnoga jezika. Ta reforma će do kraja XIX vijeka u Crnoj Gori izvojevati konačnu pobjedu, i to najprije u administrativnome, publicističkome i naučnome stilu. Tome se procesu najduže opirao beletristički stil koji će i dalje uglavnom ostati izvan domašaja pomenute reforme i s očuvanim temeljnim crnogorskim jezičkim obilježjima ući u XX vijek. O očuvanju crnogorskog književnog jezika u beletrističkome stilu svjedoče djela trojice reprezentativnih predstavnika toga perioda: Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubiše i Marka Miljanova Popovića.

VUKOVSKI PERIOD

Procesi koji su započeti u prelaznom periodu finalizovaće se u narednome, vukovskom periodu koji će obilježiti XX vijek i prenijeti se u novi milenijum. Taj period dijeli se na dvije etape: Belićevu i savremenu.

Belićeva etapa

Najkrupnije promjene crnogorski književni jezik pretrpio je u Belićevoj etapi, tj. između dva svjetska rata. Crnogorske jezičke posebitosti čuvale su se u beletrističkome stilu u prvim dvjema decenijama XX stoljeća, da bi poslije toga u novim društveno-istorijskim okvirima i beletristički stil, poput administrativnoga, publicističkoga i naučnoga, bio utopljen u zajednički „srpski/srpskohrvatski“ jezički šablon.

Iako je Belićevim *Pravopisom* iz 1923. godine ijekavica bila formalno dopuštena, on i u njemu i u narednim izdanjima ističe kako je jekavska jotacija dijalektska pojava, te su time Crnogorci bili obavezni na upotrebu atipičnih nejotovanih oblika tipa *djed*, *cjedilo*, *tjerati*, *sjesti* i sl. U narednim izdanjima Belić će ukinuti normativni status i tzv. dužim nastavcima zamjeničko-pridjevske promjene *-ijem*, *-ijeh* i umjesto njih kodifikovati

samo kratke nastavke. Tako će Vukov model jezika najprije početi da napuštaju Vukove pristalice. Međutim, i pored formalnoga priznavanja ijekavice u književnome jeziku, Crnu Goru međuratnoga perioda obilježiće masovna upotreba ekavice.³⁶ U zahtjevima za napuštanje ijekavice u korist ekavice naročito je prednjačio Jovan Skerlić; ekavici je primat davao i Belić, ali i neki autorativni Crnogorci iz Beograda, poput Vida Latkovića npr., otvoreno su se zalaiali za žrtvovanje ijekavice.³⁷ Iako je među crnogorskim piscima bilo i onih koji su svojevoljno napuštali ijekavicu i prihvatali ekavicu, ipak je najveći broj njih bio prinuđen da svoja djela objavljuje na ekavici.

Uvođenje ekavice sprovodilo se i preko prosvjete jer su udžbenici i nastavni kadar bili mahom ekavski. O tome slikovito svjedoče napis u ondašnjoj crnogorskoj štampi.³⁸ Glavna odrednica ovoga perioda bilo je uklanjanje razlika između crnogorskog i srpskog jezika i utapanje prvoga u drugi.

Savremena etapa

Savremena etapa u razvoju crnogorskoga književnoga jezika počinje poslije II svjetskog rata, kad se s poboljšanjem državnoga položaja popravlja i status jezika. Istina, ni u ovome periodu Crna Gora nije dobila pravo da svoj jezik imenuje sopstvenim imenom. Službeni jezik bio je srpskohrvatski, odnosno srpski od 1992. godine, ali je makar status ijekavice bio ustavno

³⁶ Viđeti o tome više u ovoj knjizi, u poglavljima o crnogorskoj ijekavici i o jezičkoj politici u Crnoj Gori.

³⁷ Viđeti: Vido Latković, „Prilikom književne večeri mladih iz Crne Gore“, *Zapis*, knj. VI, sv. VI, Cetinje, juni 1930, str. 382.

³⁸ Viđeti na primjer: Bogić Noveljić, „Brisanje crnogorskoga književnog jezika. Povodom pitanja školskih udžbenika“, *Zeta*, br. 14, Podgorica, 1937; „Aponijev zakon“, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI 1919, str. 4; Bogić Noveljić, „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 47 i br. 48, 1937; M. Bulajić, „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 41, 1937. i sl.

zagarantovan. No i u ovome periodu će u procesu jezičke standardizacije biti zaobiđena i Crna Gora i Crnogorci, pa će u *Pravopisu srpskohrvatskoga jezika* (MS – MH, 1960) biti naglašeno da se zajednički književni jezik razvijao oko dva glavna središta – Beograda i Zagreba, a za nacrt toga pravopisa je rečeno da će ga izraditi grupa srpskih i hrvatskih stručnjaka.³⁹ I tim pravopisom bile su isključene sve tipične crnogorske makrostruktурне osobine.

Iako je zvanična crnogorska jezička politika stajala iza pravopisa o kojemu je riječ, Uprava Udruženja književnika Crne Gore odrekla se pogrešnoga tretmana crnogorskoga jezika u tome pravopisu.⁴⁰ Već od 1968. godine u Crnoj Gori se pojavljuje grupa kulturnih radnika koja je imala novi pristup temeljnim crnogorskim vrijednostima što su potvrđivale postojanje zasebnoga crnogorskog naroda, nacije, jezika i države. Zahvaljujući zalaganju te generacije crnogorskih kulturnih

³⁹ Budući da se unaprijed naglašavalo da će pravopis o kojemu je riječ izraditi „sporazumno komisiju srpskih i hrvatskih stručnjaka“, jasno je kakav je status u tim okolnostima mogla imati i Crna Gora i crnogorski jezik. Viđeti: *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1960, str. 7.

⁴⁰ „Saopštenje Uprave Udruženja književnika Crne Gore o jeziku“, *Kritika*, br. 17, Zagreb, ožujak / travanj 1971, str. 378.

djelatnika, poslije raspada SFRJ u Crnoj Gori će se formirati niz institucija koje će raditi na očuvanju suštinskih crnogorskih vrijednosti. Prije svega treba pomenuti Crnogorski PEN centar, Maticu crnogorsku, Dukljansku akademiju nauka i umjetnosti, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje i Crnogorsko društvo nezavisnih književnika. Veliki značaj u tome vremenu imala je *Deklaracija o ustavnom položaju crnogorskoga jezika* Crnogorskoga PEN centra,⁴¹ čija je pojava izazvala posljednji pokušaj nekih predstavnika unifikatorske lingvistike za uvođenje ekavice na autohtonome ijekavskom prostoru. Taj pokušaj nije uspio jer ga je osudila većina jezikoslovaca, čak i neki koji su takođe pripadali toj unifikatorskoj lingvistici i negirali postojanje crnogorskoga jezika.⁴² Ipak, u posljednjih dvadesetak godina bilo je nastojanja i pokušaja pojedinih jezikoslovaca da normiraju određene ekavizme u crnogorskome standardu, koji u njemu nemaju naučnoga utemeljenja, već predstavljaju odraz unitarističke jezičke politike i import s ekavskoga područja. Takvi pokušaji pravdani su tzv. spontanim jezičkim razvojem i uprošćavanjem grupa teških za izgovor (npr. *rječnik* > *rečnik*; *sljedeći* > *sledeći*; *prijelaz* > *prelaz* i sl.).⁴³

U posljednjoj deceniji XX vijeka, kao plod dugogodišnjega izučavanja crnogorskoga jezika, pobrojane institucije objavile su udžbenike neophodne za izučavanje toga jezika. To su: pravopisni priručnik *Piši kao što zboriš* (Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1993), dvotomna istorija crno-

⁴¹ „Jezik kao domovina. Deklaracija Crnogorskoga PEN centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika“, *Doclea*, br. 3, Podgorica, 1994.

⁴² Viđeti zbornik radova o pokušaju progona ijekavice iz standardnoga jezika u Crnoj Gori: *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994.

⁴³ Viđeti: Adnan Čirgić, „Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku“, *Matica*, br. 31, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2007, str. 145–160.

gorskoga jezika – *Crnogorski jezik* (Matica crnogorska, Cetinje, 1993. & 1997), *Pravopis crnogorskoga jezika* (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997) i *Gramatika crnogorskoga jezika* (Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001). Njima je utemeljena nauka o crnogorskome jeziku – montenegristska. Njihov autor bio je Vojislav P. Nikčević, i na osnovu njih je crnogorski jezik postao predmet izučavanja na mnogim slavističkim katedrama.

I, konačno, borba za afirmaciju crnogorskoga jezika krunisana je novim crnogorskim Ustavom (2007), de je taj jezik prvi put stekao službeni status. Već 2008. godine Vlada Crne Gore formirala je Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika radi izrade pravopisa, gramatike i rječnika crnogorskoga jezika. No taj Savjet nije uspio odgovoriti zadatku zbog kojega je osnovan jer jedna grupa njegovih članova, opterećena tradicionalističkim shvatanjima o jeziku, nije mogla prihvati kodifikaciju tipičnih crnogorskih jezičkih osobina. Poslije godinu i po dana neuspjelog rada Savjet je ukinut i uspostavljena je Ekspertska komisija za standardizaciju crnogorskoga jezika (Milenko A. Perović, Josip Silić i Ljudmila Vasiljeva). Ta je komisija pristupila redaktori radne verzije Pravopisa crnogorskoga jezika, koju je sačinio Adnan Čirgić, nakon čega je taj pravopis i usvojen (2009). Komisija je zatim odredila jezikoslovce koji će izraditi Gramatiku crnogorskoga jezika – Adnana Čirgića, Iva Pranjkovića i Josipa Silića, uz saradnju Jelene Šušanj. Formiran je i Redakcijski odbor (Milenko Perović, Josip Silić, Ljudmila Vasiljeva, Adnan Čirgić i Jelena Šušanj) koji je priredio drugo, izmijenjeno izdanie Pravopisa crnogorskoga jezika. Tako je i Crna Gora (2010) dobila zvanični pravopis i gramatiku crnogorskoga jezika.

LITERATURA

- Banjević, Branko. – „Nenaučna dosljednost. Pismo o jeziku (rječniku)“, *Pobjeda*, 6. februar 1969, str. 9.
- Belić, Aleksandar. – „Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih cirilskih spomenika“, *Svetosavski zbornik*, knj. I, SKA, Beograd, 1936.
- Belić, Aleksandar. – „Sveti Sava i reforma cirilice“, u knjizi: Petar Milosavljević, *Srpska pisma*, Besjeda, Banja Luka 2006, str. 241–252.
- Bońkowski, Robert. – „Pismo Czarnogorcow – historia i współczesność“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 191–202.
- Brković, Savo. – *O postanku i razvoju crnogorske nacije*, Nacionalna zajednica Crnogoraca, Rijeka, 2003.
- *Crna Gora kroz cirilska dokumenta do 1860. godine*, Državni arhiv Crne Gore, Cetinje, 1995.
- „Crnogorski kao maternji jezik. Saopštenje Matrice crnogorske povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika“, *Godišnjak 1999/2003*, Matica crnogorska, Cetinje, str. 134–136.
- Čirgić, Adnan. – „Crnogorska ijekavica u dijahroniji i sinhroniji“, *Matica*, br. 34/35, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008, str. 13–60.
- Čirgić, Adnan. – „Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku“, *Matica*, br. 31, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008, str. 145–160.
- Čirgić, Adnan. – „O klasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 109–128.

- Damjanović, Stjepan. – „Crnogorske inkunabule u kontekstu ranog slavenskog tiska“, *Zbornik radova Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, NCZH, Zagreb, 1997, str. 43–52.
- Đurović, Žarko L. – *Crnogorski jezik u Gorskom vijencu*, Izdavački centar „Cetinje“, Cetinje, 2002.
- Nemirovski Ljvović, Evgenij. – *Počeci štamparstva u Crnoj Gori*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 1996.
- Nikčević, Milorad. – „Fonemi š, ž, ȝ, đ, č u crnogorskom standardnom jeziku“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 25–40.
- Nikčević, Milorad. – „Jagićevo izdanje Marijinskog jevandjelja“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 103–126.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska, Cetinje, 1996.
- Nikčević, Vojislav P.–„Crnogorskaredakcijastaroslovjenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevandjelje“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 53–74.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, Matica crnogorska, Tom I. i II, Cetinje 1993. & 1997.
- Nikčević, Vojislav P. – *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2004.
- Nikčević, Vojislav P. – „Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba“, *Jezik*, god. 16, br. 1 i br. 2, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1968/69.

- Nikčević, Vojislav P. – *Štokavski dijasistem. Etnička i jezička osnova*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998.
- Nikčević, Vojislav P. *Štokavski dijasistem. Norma i kodifikacija*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2004.
- *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2005.
- *Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa, Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb, 1996.
- *Pravopis srpskohrvatskoga književnoga jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1960.
- Radoman, Aleksandar. – „O pismu izvornika hronike Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 103–108.
- Radoman, Aleksandar. – „O problemu periodizacije crnogorske srednjovjekovne književnosti“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 245–262.
- Rotković, Radoslav. – *Odakle su došli preci Crnogoraca*, Matica crnogorska, Podgorica, 1995.
- Skupina autora. – *Stoljetni hrvatski i crnogorski književni i jezični identiteti*, Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva „Croatica-Montenegrina“ – Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“ – Crnogorsko-hrvatsko prijateljsko društvo „Ivan Mažuranić“, Osijek – Cetinje, 2008.
- Šekularac, Božidar. – *500 godina Obodske štamparije – spomenica*, Štamparija Obod, Cetinje, 1999.

- Šekularac, Božidar. – *Dukljansko-zetske povelje*, Istorijski institut Crne Gore, Titograd, 1987.
- Šekularac, Božidar. – *Tragovi prošlosti Crne Gore. Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori – kraj VIII – početak XVI vijeka*, Istorijski institut Crne Gore – Državni arhiv Crne Gore – Štamparija Obod, Cetinje, 1994.
- Šekularac, Božidar. – *Vranjinske povelje*, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1984.
- *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*, Zbornik radova s međunarodnoga naučnog skupa, Crnogorski PEN centar, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2004.
- *Vuk Karadžić i Crnogorci*, Zbornik radova s naučnoga skupa, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.
- *Zbornik povodom pola milenijuma crnogorskog štamparstva*, Matica crnogorska, Cetinje, 1995.
- Živković, Dragoje & Nikčević, Vojislav. – *Naučna crnogorska istoriologija*, Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2006.
- Živković, Dragoje. – *Istorija crnogorskoga naroda*. Tom I (od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka), Cetinje, 1989.
- Živković, Dragoje. – *Istorija crnogorskoga naroda*. Tom II (razdoblje crnogorskog Principata/Vladikata od početka XVI do sredine XIX vijeka), Cetinje, 1992.
- Živković, Dragoje. – *Istorija crnogorskoga naroda*. Tom III (vladavina knjaza Danila /1851–1860/ i prve godine vladavine knjaza Nikole), Cetinje, 1998.

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE MONTENEGRIN LITERARY LANGUAGE

The author of this overview gives a synthesis of the historical development of Montenegrin literary language on the basis of existing knowledge and offers a periodization of that historical development. When we refer to the oldest periods of that development, it is necessary to emphasize that it is still not possible to form the final opinion because some of the monuments have been lost or are not available, and many haven't been adequately treated philologically so we only have indirect information about them.

KLASIFIKACIJA CRNOGORSKIH GOVORA

Postoji neka neulovljiva impresionistička linija koja nam pomaže da čim otvori usta, odmah prepoznamo Crnogorca i razlikujemo ga od svih drugih, pa i Crnogorca novoštokavca od drugih novoštokavaca. Dalibor Brozović (*Crnogorski govori*, CANU, 1984, str. 60)

U radu se daje analitičko-kritički osvrt na dosadašnje pokušaje klasifikacije crnogorskih govora i nudi novi model za njihovu klasifikaciju. Pošavši od „zamjene jata“ i akcenatskoga stanja kao osnovnoga načela za klasifikaciju štokavskih govora, crnogorske govore dijeli na tri skupine: jugoistočnu, severozapadnu i govore crnogorskoga Sandžaka. Ta uslovna podjela ne negira tezu o spontano razvijenoj *koine* tipu crnogorskih narodnih govora.

Crna Gora je u XX vijeku dala niz izuzetno značajnih dialektologa. Iako je većina njih živjela i stvarala izvan crnogorskoga prostora, svi su oni dobar dio svojega naučnoistraživačkog rada usmjerili prema Crnoj Gori, prvenstveno prema crnogorskim govorima. Zahvaljujući toj činjenici, danas se može reći da crnogorski govori spadaju među najbolje izučene govore u slavističkome svijetu. To naravno ne znači da je proces njihova izučavanja finalizovan i da su oni u cijelosti izučeni, ali bi se i na osnovu dosadašnjih rezultata moglo pristupiti izradi *Dijalektologije*.

logije crnogorskoga jezika kao sinteze tih izučavanja. Taj stav najbolje potvrđuje selektivna *Bibliografija govora Crne Gore* Draga Ćupića, koja je 1983. godine iznosila impozantnih 568 jedinica.¹

Prvi proučavalac crnogorskih govora bio je Vuk Karadžić, koji je svoje rezultate objavio 1836. godine u predgovoru *Srpskih narodnih poslovica*. Ipak, XIX vijek neće dati značajnije radeve o toj problematici. Takvo je stanje uostalom i kod okolnih naroda. Sistematska izučavanja crnogorskoga jezika, prvenstveno crnogorskih govora, započeće 1927. godine kad izlazi studija *Dialekt Istočne Hercegovine* Danila Vušovića.² Poslije nje nizaće se značajni radovi, studije i monografije. Vrijedno je spomenuti i monografije *Der štokavische Dialekt* (Wien, 1907)³ i *Die Betonung...* (Wien, 1900) Milana Rešetara, koja je za montenegristsku od posebnoga značaja jer je autor veliki prostor posvetio crnogorskim govorima.

Današnje je izučavanje crnogorskih govora u vidnome zastaktu (i kvalitativnom i kvantitativnom) u odnosu na prva tri kvartala XX stoljeća, kad su u mnogo težim uslovima značajne rezultate postigli Danilo Vušović, Mihailo Stevanović, Gojko Ružičić, Radosav Bošković & Mieczysław Małecki, Jovan Vušović, Luka Vujošević (jedan od rijetkih koji je živio i radio u Cr-

¹ Viđi: Drago Ćupić, „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govor. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 97–128.

² Danilo Vušović, „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

³ Ta Rešetarova monografija, iako izuzetno značajna za štokavsku dijalektologiju i kao takva nerijetko korišćena i citirana, doskora nije prevedena na neki od štokavskih standardnih jezika. Nedavno je prvi put prevedena na crnogorski jezik. Viđi: Milan Rešetar, *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica, 2010.

noj Gori), Danilo Barjaktarović, Branko Miletić, Mitar Pešikan, Milija Stanić, Drago Ćupić, Dragoljub Petrović, Mato Pižurica i dr. Većini od njih crnogorski je jezik bio maternji, što je svakako bio dobar preduslov za njihova značajna postignuća na tome polju. Ipak, čini se da je rad na izučavanju crnogorskih govora počeo da stagnira kad se njime počelo koordinirati iz Crne Gore.

Prema veličini terena na koji se odnose, kao najobuhvatnije izdvajaju se pet studija – pomenimo ih prema redoslijedu njihova objavljanja: *Dialekt Istočne Hercegovine* (1927) Danila Vušovića, *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore* (1932) Radosava Boškovića & Mječislava Maleckog,⁴ *Istočnocrnogorski dijalekat* (1933/34) Mihaila Stevanovića,⁵ *Govor Pive i Drobnjaka* (1938/39) Jovana Vukovića⁶ i *Uskočki govor I* (1974) i *II* (1977) Milije Stanića.⁷ Tim studijama pokriva se većina crnogorskog terena.

* * *

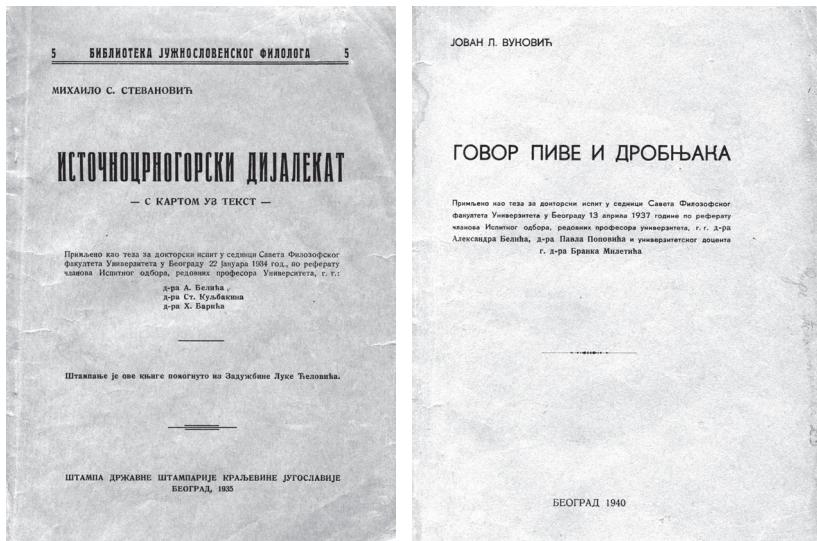
Većina izučavalaca crnogorskih govora nastojala je da dokaže postojanje dva strogo polarizovana dijalekta koji zahvataju crnogorski prostor (ne poklapajući se s crnogorskim državnim granicama). Za severozapadne crnogorske govore

⁴ Rad je objavljen i u *Glasniku Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, Podgorica, 2002, str. 5–13. Iako se autori u naslovu ograničavaju samo na tzv. starocrnogorske govore, oni donose jezički materijal i sa znatno šireg područja: Primorje, Zeta, Podgorica, Kuči, Piperi, Bjelopavlići, Pješivci... i nude klasifikaciju govora toga područja.

⁵ Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–1934.

⁶ Jovan Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938–1939.

⁷ Milija Stanić, „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974. i Tom II, knj. XXII, 1977.

usvojen je termin *istočnohercegovački dijalekat*, dok je preostali dio govora različito imenovan: *istočnocrnogorski dijalekat*, *zetsko-lovcenski dijalekat*, *zetsko-sjenički dijalekat*, *zetsko-južnosandžački dijalekat*, *zetsko-gornjopolimski dijalekat* i sl. Kao što se vidi, osim termina *istočnocrnogorski dijalekat*, kojim je Mihailo Stevanović 1933. godine imenovao govore na teritoriji Zete s Podgoricom i Lješkopoljem, Pipera, Kuča, Bratonožića i Vasojevića,⁸ nijedan drugi termin ne sadrži atribut *crnogorski*. I sâm je Stevanović uskoro odustao od toga termina (koji ostali jezikoslovci nijesu prihvatili) i usvojio imenovanje Pavla Ivića *zetsko-sjenički dijalekat*,⁹ mada će kasnije i Ivić odustati od toga naziva „zato što se pokazalo da Sjenica ne leži na području tog dijalekta“.¹⁰

⁸ Mihailo Stevanović, *Ibid.*, str. 2.

⁹ Viđi: M. Stevanović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije*, Četvrtro izdanje, Obod, Cetinje, 1962. str. 10–11.

¹⁰ Pavle Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govor. Rezultati dosadašnjih ispi-*

Osim toga bilo je jezikoslovaca koji su nastojali da dokažu kako je neodrživa i sintagma *crnogorski govori* jer „na ovoj teritoriji nema pojava koje nije moguće naći na drugim područjima srpskohrvatskog jezika. Zato nije moguće govoriti o crnogorskim govorima sa značenjem pridjevskog dijela ove sintagme 'svoj' a ne i 'srpskohrvatski'. Tako nije moguće govoriti čak ni kada su u pitanju pojedine pojave, ako se eventualno nešto ne bi našlo u oblasti leksičke (u kom slučaju treba posljetati na slovensku starinu, eventualno na leksički uticaj koji se nije osjetio na drugim područjima srpskohrvatskog jezika)“.¹¹ Takav stav Draga Ćupića zasniva se na tvrđenju Mitra Pešikana iz njegova poznatoga sintetičkog rada „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“. Budući da je taj stav ostavio dalekosežne negativne posljedice u pogledu tretmana crnogorskih govora, naročito zbog toga što je potekao od jezikoslovnoga autoriteta kakav je bio Pešikan, neophodno ga je ovde prenijeti u cijelosti: „Teritorija današnje SR Crne Gore ne predstavlja posebnu dijalekatsku zonu na srpskohrvatskom odn. štokavskom prostoru. Ova tvrdnja kao da protivrječi svakodnevnom iskustvu i zapanjima, jer čitav niz dijalekatskih pojava s kojima se sreću ne samo jezikoslovci nego i drugi identifikujemo u prvom redu kao crnogorizme, crnogorske dijalekatske osobnosti. Ipak, bliža analiza takvih pojava redovno pokazuje:

- ili da one nijesu samo crnogorske, nego zahvataju i znatne zone izvan Crne Gore;
- ili da nijesu opštecrnogorske, tj. da ne zahvataju svu (ni uglavnom svu) Crnu Goru, nego izvan njih ostaju znatni prostori republike;
- ili i jedno i drugo: zahvatajući samo dio Crne Gore, mno-

tivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 32.

¹¹ Drago Ćupić, *Ibid.*, str. 103.

ge značajne dijalekatske pojave svojstvene su i drugim, često veoma prostranim regijama.“¹²

Razlika između ta dva autora (Ćupića i Pešikana) u tome je što prvi sintagma crnogorski govori smatra neprihvativom, a drugi je i sâm upotrebljava.

Pomenuti stavovi i podjela crnogorskih govora zahtijevaju analitički osvrt sa stanovišta današnjih saznanja iz oblasti crnogorske dijalektologije i montenegristike uopšte.

Podjelom crnogorskih govora na dva dijalekta ističe se njihovo nejedinstvo i činjenica da se ta dva dijalekta prostiru znatno šire od crnogorskih državnih granica. U vezi je s tim drugim i pomenuto njihovo imenovanje kojim se izbjegava atribut *crnogorski*. Kao što je poznato, granice govora, dijalekata i jezika samo se u izuzetno rijetkim slučajevima poklapaju s državnim granicama (kad te granice idu kakvim okomitim planinskim stranama, riječnim klisurama, neprohodnim šumama ili kad presijecaju slabo naseljene prostore), pa u tome dijelu ni Crna Gora ne predstavlja nikakav izuzetak. Bitno je odrediti centar javljanja jezičkih pojava koje markiraju određeni dijalekat ili govor. Zahvaljujući izuzetno bogatim dijalektološkim istraživanjima u Crnoj Gori i izvanrednim rezultatima koji su na tome polju postignuti, mi danas sa sigurnošću možemo utvrditi da je upravo Crna Gora središte jezičkih pojava koje se javljaju na njezinoj teritoriji (bez obzira na to što postoje i izvan nje). Međutim, kako je od pobjede Vukove jezičke reforme u Crnoj Gori (školske 1863/64. god.) crnogorski jezik zvanično tretiran kao dio srpskoga, a opštetcrnogorske jezičke osobine kao dijalektizmi srpskoga jezika, pomenuta imenovanja dijalekata zabilazila su crnogorski etnički i jezički atribut. Protiv takvoga imenovanja oglasio se još 1983. godine Josip Hamm istakavši

¹² Mitar Pešikan, „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979, str. 149.

da „u Pregledu srpskohrvatskih dijalekata odobrenom kao stalni sveučilišni udžbenik za slušača Beogradskoga sveučilišta nema crnogorskih govora kao posebne dijalekatske grupe. Postoje šumadijski, šumadijsko-vojvođanski, vojvođanski i slavonski, no nema crnogorskih. Zašto? – Skriveni su pod nazivom ‘zetsko-južnosandžački’. Mislim da je to diskriminacija koja bi prije pristajala predratnoj malograđanštini nego progresivnom društvu kojemu je jedan od važnih zadataka da realno gleda na činjenice i da stvari postavlja na prava mjesta. Zašto onda krparenje koje ničemu ne vodi? Tko još danas (...) misli na historijsku Zetu (kako se od XI vijeka počela zvati Dioklea-Duklja)? I ako se u nju uključuju južnosandžački govori, šta je onda sa srednjosandžačkim i sjevernosandžačkim? Kuda su oni uključeni i zašto to i u nazivima nigdje ne dolazi do izražaja? Mislim da bi najpoštenije i najpravilnije bilo da se i crnogorski govori zovu crnogorskima, a to što oni jednim dijelom prelaze u južni Sandžak – to ne znači ništa. Opća je značajka dijalekatskih pojava da se one kod nas ne drže, i da se ni u prošlosti nisu držale administrativnih granica, mada se uvek negdje – na nekim područjima i unutar nekih granica – nalazila njihova jezgra oko koje su se kretala žarišta lokalnih govora. U slučaju oficijalnih ‘zetsko-južnosandžačkih’ govora takvo je središte, nema sumnje, bila Crna Gora, pa i u tom pogledu mislim da nema razloga da se njezini govori ne nazovu crnogorskima (tim više što u njima ima osobina kojih nema – ili barem strukturno i sistemski uzeto nema – u drugim susjednim ili udaljenijim govorima).“¹³

No bez obzira na neprihvatljiva imenovanja crnogorskih govora i neodrživost pojedinih interpretacija, doprinos je tih dijalektologa montenegrinstici nemjerljiv jer su pružili obilje mate-

¹³ Josip Hamm, „Crnogorsko T, D + JAT > ĆE, ĐE“, *Crnogorski govor. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 80–81.

rijala koji služi kao potvrda postojanja crnogorskoga jezika i crnogorskih govora kao cjeline,¹⁴ tj. građu koja stoji protiv njihove teze o postojanju dva strogo odijeljena dijalekta na teritoriji Crne Gore. Kao i u mnogim drugim oblastima, tako i u jezikoslovlju, hipoteze su nerijetko prihvatanе ne u zavisnosti od njihove naučne održivosti nego od autoriteta koji ih je postavio. Takav je slučaj bio i s imenovanjem crnogorskih govora i njihovom po-djelom na dva dijalekta, s obaveznom napomenom da ti dijalekti zahvataju znatno širi prostor od crnogorskoga. Ako su iza takvih stavova stajala imena poput Pavla Ivića i Mitra Pešikana, nije čudo što ih je većina ostalih jezikoslovaca, kako savremenika tako i nastavljača, uglavnom bespogovorno prihvatile.

Činjenica da jezičke osobine u Crnoj Gori „nijesu samo crnogorske, nego zahvataju i znatne zone izvan Crne Gore“¹⁵ ne može biti u koliziji sa stavom o postojanju crnogorskih govora kao cjeline, odnosno ne može poslužiti kao potvrda za nepostojanje tipičnih crnogorskih osobina. Ono što je u tome slučaju bitno jeste status tih osobina u crnogorskim govorima (odnosno u crnogorskome jeziku) i govorima okolnih jezika: bosanskoga, hrvatskoga i srpskoga. Npr. proširenje crnogorskoga konsonantskog sistema glasovima *š* i *ž*,¹⁶ koji se javljaju i van crnogorske jezičke teritorije, ne znači da se ti glasovi ne mogu smatrati opštetcernogorskim niti tipično crnogorskim osobinama u okviru štokavštine

¹⁴ U pomenutome radu M. Pešikana („Jedan opšti pogled na crnogorske govorе“) na istoj stranici đe se iznose teze o izuzetnoj razuđenosti crnogorskih govora i nepostojanju opštetcernogorskih jezičkih crta kaže se i sljedeće: „Kao cjelina (istakao A. Č.), crnogorski govorи su veoma tipični dio štokavskoga narječja ili dijalekta.“ – str. 149, čime autor negira prethodno iznjete tvrdnje.

¹⁵ Mitar Pešikan, *Ibid.*, str. 149.

¹⁶ Viđi: Vukić Pulević, „Glasovi *š* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 75–94.

– jer u Crnoj Gori oni predstavljaju markantna jezička obilježja i podjednako su prisutni na cijelome terenu, dok u okolnim državama imaju status lokalizama i dijalektizama koji su danas u iščezavanju (ako već nijesu iščezli), a porijeklo vode uglavnom s crnogorskoga jezičkog terena. Nepristupačni crnogorski brdski tereni, teški uslovi života, a naročito neprestane borbe s Turcima od XV vijeka – uslovili su raseljavanje stanovništva u okolne bliže ili udaljenije predjele. Prirodno, tim seobama raseljene su i crnogorske jezičke osobine van matičnoga terena, pa se time objašnjava i pojava njihova preko crnogorskih državnih granica.

Značaj tih seoba isticao je i Pavle Ivić, iako je u pogledu crnogorskih govora, njihove podjele i imenovanja, imao stavove bliske Pešikanovim. Navodeći razloge seoba od početka XV stoljeća do kolonizacije prema Vojvodini, Slavoniji, Kosovu i Međimurju u XX vijeku, Ivić ističe da „izvesni naši krajevi odigrali su u istoriji ulogu stalnog izvora seoba. (...) Najjača od svih struja bila je dinarska. Njena matična oblast su planine od gornjeg toka Vrbasa pa do Prokletija, dakle uglavnom visinski delovi Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka. Teritorija preko koje se rasprostalo ovo stanovništvo ogromna je. Ona obuhvata Crnogorsko Primorje, dalmatinsko kopno, celu Bosnu, veliki deo Hrvatske i najveći deo Slavonije i našeg naselja u Baranji, veliki deo Vojvodine, svu zapadnu Srbiju i više od polovine Šumadije.“¹⁷ U okviru te struje, koju je okarakterisao kao najjaču, izdvaja tri epicentra seoba – od kojih su dva ijekavska – oba su crnogorska, a jedan je ikavski (zapadna Hercegovina, dio zapadne Bosne i Dalmacije). Za jedno od crnogorskih žarišta seoba Ivić veli da se nalazi „u istočnoj Hercegovini, naročito u delovima koji su

¹⁷ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narjeće*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 46–47.

1878. i 1913. godine pripali Crni Gori.¹⁸ Tu u masivima Durmitora, Sinjajevine, Maglića i drugih planina i u dolinama Pive, Tare, Lima i gornjeg toka Neretve živilo je veoma pokretljivo, snažno i ekspanzivno stočarsko stanovništvo koje se neobično brzo proširilo na sve strane.¹⁹ Drugi centar iz kojega su potekle crnogorske seobe²⁰ bio je „u Crnogorskim Brdima i susednim delovima Sandžaka, uključujući tu i sjenički kraj“. Za iseljenike iz ševerozapadnoga dijela Crne Gore kaže da su se naselili po Bosni, Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji, Baranji, zapadnoj Srbiji, donekle ševernoj Srbiji i Vojvodini te po Dubrovačkome primorju, dok je drugi dio iseljenika mahom naselio Srbiju, Kosovo i Metohiju.²¹ Ti podaci o seobama crnogorskoga stanovništva objašnjavaju porijeklo izvjesnih opštecrnogorskih jezičkih osobina na mnogo širem prostoru od onoga koji je omeđen crnogorskim državnim granicama. Činjenica da te osobine nadilaze pomenuće granice ne oduzima pravo da se tretiraju kao crnogorske jezičke odlike, kako su to radili pomenuti autori i njihovi sljedbenici. Naprotiv, time se objašnjava upravo njihovo nekadašnje crnogorsko porijeklo, kao što se recimo hrvatski jezički uticaji mogu utvrditi prisustvom pojedinih čakavizama na nehrvatsko-me prostoru.

Konstatacija M. Pešikana da nema opštecrnogorskih jezičkih osobina²² u čvrstoj je vezi s podjelom crnogorskih govora na

¹⁸ Ono što se ovđe ne kaže, a što je za našu problematiku posebno bitno, jeste da su ti krajevi (ili njihov najveći dio) i ranije pripadali crnogorskoj državi, a da su i za vrijeme turske uprave bili najviše upućeni na Crnu Goru.

¹⁹ Pavle Ivić, *Ibid.*, str. 47.

²⁰ Ivić ga naziva „treće dinarsko žarište“. – *Isto*, str. 47.

²¹ *Isto*, str. 47–48. Iseljavanja crnogorskog stanovništva prema Hercegovini potvrđuje i Jevto Dedijer u knjizi *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

²² Viđeti fusnotu 11.

dva dijalekta i s tvrdnjom P. Ivića da „od svih štokavskih govora oni u Crnoj Gori su najjače izdiferencirani. Drugim rečima, nigde drugde nema toliko unutrašnjih razlika na prostoru odgovarajuće veličine.“²³ Ako se uzme u obzir činjenica da P. Ivić torlačke govore posmatra kao dio štokavskoga sistema pod nazivom *prizrensko-timočka dijalekatska zona*, teško je opravdati podjealu prema kojoj isti status ima npr. „istočnohercegovački“ prema „zetsko-sjeničkom dijalektu“ na teritoriji Crne Gore i „pri-zrensko-timočki dijalekat“ prema šumadijsko-vojvođanskom na teritoriji Srbije. Ako se uz to još zna za ogromno dijalekatsko šarenilo u Srbiji, de su evidentne i strukturalne i tipološke razlike među pojedinim govorima, ostaje neodrživa navedena teza o crnogorskim govorima kao najjače izdiferenciranim. Nasuprot iznijetome mišljenju P. Ivića, Vojislav P. Nikčević je u svojim izučavanjima crnogorskoga jezika došao do zaključka da „u crnogorskome jeziku se razvio i opšti, naddijalekatski ili interdijalekatski tip jezika (koine). U tome tipu znatno preovladavaju i dominiraju zajedničke osobine crnogorskih govora i razlikuju se tri osnovna sloja jezičkih elemenata. U prvi sloj ulaze elementi južnoslovjenskoga i praslovjenskoga podrijetla, zajednički Crnogorcima, Srbima, Bošnjacima, odnosno Muslimanima, i Hrvatima. Drugi sloj obuhvata elemente koji u crnogorskome jeziku pošeduju kolektivnu govornu, odnosno interdijalektalnu upotrebnu vrijednost. (...) Treći sloj jezičkih elemenata sačinjavaju crnogorski mjesni govori.“²⁴

²³ Pavle Ivić, „Osvrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govorovi. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984, str. 31.

²⁴ Vojislav P. Nikčević, „Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik“, u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 187–188.

Da bismo provjerili ispravnost navedenih tvrđenja korišćemo se materijalom koji donosi Pavle Ivić u *Dijalektologiji srpskohrvatskoga jezika*²⁵ i Asim Peco u *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata*²⁶ jer oba autora imaju istovjetnu podjelu crnogorskih govora na dva dijalekta, a torlačke govore posmatraju kao dio štokavskoga sistema.²⁷ [Zasad nećemo uzimati u obzir mnoštvo crnogorskih jezičkih osobina koje su opisane u dijalektološkim studijama i monografijama što se odnose na različite krajeve Crne Gore.]

Na osnovu uporedne analize odlika koje pomenuta dva istraživača opisuju kao tipične za „istočnohercegovački“ i „zetsko-sjenički“ odnosno „zetsko-južnosandžački“ dijalekat, dolazi se do zaključka da je najveći broj osobina koje se u njima javljaju zajednički i jednomo i drugome „dijalektu“. Većina odlika koje se javljaju u prвome a nepoznate su u drugom „dijalektu“ (ovde ne uzimamo u obzir akcenatsko stanje, o kojem će kasnije biti nešto više zbora) uglavnom se javljaju izvan crnogorske teritorije, tj. nema ih uglavnom ni u severozapadnim crnogorskim govorima. U zajedničke krupnije osobine o kojima je riječ spadaju prije svega:

1. ijekavica;
2. duži oblici zamjeničko-pridjevske promjene (npr. *tije(h)*, *tijem*);
3. jekavska jotacija (*tě > če*, *cě > če*, *dě > đe*, *sě > še*, *zě > že*);

²⁵ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narjeće*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.

²⁶ Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

²⁷ Razlika je jedino u tome što Asim Peco u okviru istočnohercegovačkoga dijalekta izdvaja poseban *severozapadnocrnogorski govorni tip.* – A. Peco, *Ibid.*, str. 75.

4. *dvje, svje, cvje* > *đe, še, će* (npr. *međed, šedok, Ćetko*);
5. prilično zastupljena jotacija labijala;
6. konsonantski sistem proširen fonemima *š* i *ž*;
7. *ě + j* > *i* (npr. *cio, sijati*), ali u gl. pridjevu radnom nije su nepoznati ni oblici tipa: *šeđeo, video*;
8. *-st, -zd, -št, -žd* > *-s, -z, -š, -ž* (npr. *plas, groz, priš, daž*)
9. česta upotreba *-j* < *-đ, -ć* (npr. *goj, doj, moj*);
10. česta upotreba infinitva bez krajnjega *-i* (npr. *trčat, pričat*);
11. dativ i lokativ *mene, tebe, sebe*;
12. enklitike *ni* i *vi*;
13. aktivna upotreba aorista i imperfekta;
14. deklinacija *Pero – Pera – Peru...*;
15. poremećen odnos između padeža mjesta i pravca
16. upotreba genitiva umjesto lokativa uz prijedlog *po* (npr. *po kuća*).²⁸

Tim spiskom ne iscrpljuju se sve zajedničke osobine crnogorskih govora, već samo one koje su se kod pomenutih autora našle kao osobine dva odijeljena dijalekta. Iščitavanjem literature o crnogorskim govorima dolazi se do mnogo većeg broja paralelnih osobina u dvama opisanim „dijalektima“. Koliko su pak oni stvarno odijeljeni, govori sâm spisak.

Ševerozapadni crnogorski govorovi pošeduju mnoštvo osobina koje ih isključuju iz tzv. istočnohercegovačkoga dijalekta. U pitanju su opštectrnogorske osobine koje se javljaju i u preostalim našim govorima, a ukoliko ih ima izvan crnogorskih državnih granica – uzroke treba tražiti u seobama, a ne u čemu drugome. To je i bio razlog što ih je Asim Peco izdvojio, makar i kao poseban govorni tip (ševerozapadnocrnogorski), u okviru

²⁸ Ta je pojava u ševerozapadnim govorima manje izražena nego u ostalim.

istočnohercegovačkoga dijalekta i obradio pod naslovom *Ije-kavski govori hercegovačkog tipa van granica Hercegovine*,²⁹ opisavši samo nekoliko njihovih distiktivnih osobina u odnosu na preostale govore „hercegovačkog tipa“. Te odlike, kaže Peco, „svedoče da govori zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govori današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govora“.³⁰ Zatim navodi osobine koje su tome „govornom tipu“ zajedničke sa „zetsko-južnosandžačkim“ dijalektom i po kojima se on razlikuje od ostatka „hercegovačkih govora“.

Ustaljeni kriterijum za klasifikaciju štokavskih govora predstavlja zamjena jata i akcentuacija.³¹ „Za jezičku strukturu razlike u sistemu akcentuacije imaju mnogo veći značaj nego različita zamena jata. Uprkos tome usvojena je praksa da se pri klasifikaciji štokavskih govora polazi od zamene jata, a akcentuacija služi za podrazdelenje. (...) Sve dosadašnje podele uzimaju zamenu jata za osnovni kriterijum.“³² I jedan i drugi kriterijum teško su primjenljivi na crnogorsku jezičku situaciju. U pogledu *zamjene jata* situacija je gotovo jednoznačna. Crna Gora je dominantno i prepoznatljivo ijekavska zemlja (*dijete – đeteta*). Dva odvojena ikavsko-jekavska govora (*dite – đećeta*) – podgoričkih i gusinjskih muslimana – ne mijenjaju znatno tu sliku jer zahvataju vrlo mali prostor, a po ostalim osobinama uklapaju se skladno u skupinu govora kojima pripadaju i u opštetcrnogorski jezički sloj. Situacija je nešto drugačija kad je u pitanju dio crno-

²⁹ A. Peco, *Ibid.*, str. 74–75.

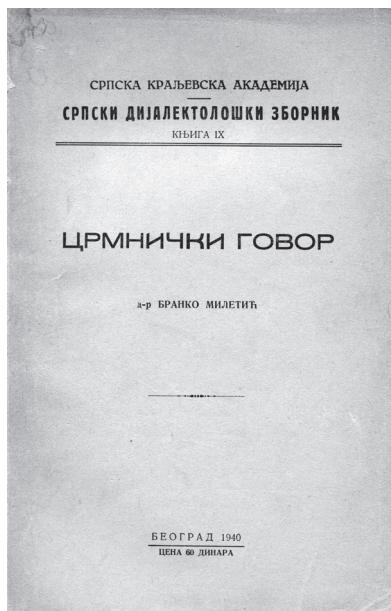
³⁰ Isto, str. 75.

³¹ Viđi: Pavle Ivić, „Osnovni kriteriji podele štokavskih govora“, u knjizi *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 56–61.

³² Isto, str. 60.

gorskoga Sandžaka koji je uglavnom ijekavsko-ekavski (mada su odstupanja u tome pogledu znatna, što potvrđuje hipotezu da je u pitanju uticaj teritorijalno bliskih srpskih ekavskih govora). Na mikrostruktturnom planu ti posljednji (govori) imaju nešto više zasebnih osobina ili osobina koje su u njima dosljednije zastupljene nego u ostalim crnogorskim govorima. U pitanju je uticaj albanske, bosanske i srpske jezičke granice te na leksičkome planu značajnije prisustvo orijentalizama. Inače se po ostalim svojstvima i ti govorи lijepo uklapaju u crnogorski mакrostruktturni sloj. Ako još pomenemo specifičnu mrkojevićku situaciju u pogledu alternanata *jata*, iscrpili smo sva odstupanja od crnogorskoga ijekavizma. A, kao što je već rečeno, *zamjena jata* je osnovni kriterij za podjelu štokavskih govora.

Ako se može govoriti o raznovrsnosti i razuđenosti crnogorskih govora, onda je to akcenatsko stanje njihovo. Prema akcentu se bolje nego prema m kojem drugom jezičkome nivou može odrediti pripadnost crnogorskih govornih predstavnika određenome mjesnom govoru. Nijedan drugi jezički sloj, pa čak ni bilo koja osobina, ne može biti pouzdan faktor u tome jer su mnogi mjesni govorи po svim ostalim osobinama izuzetno slični ili podudarni. Crnogorski govorи poznaju dvočlani, tročlani i četvoročlani akcenatski sistem.³³ Tročlani akcenatski sistem zastupljen

³³ Podroban opis akcenatskoga stanja u crnogorskim govorima dao je Mitar Pešikan u citiranome radu „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“.

je u Lepetanima, Ozrinićima s Broćancem i Gusinju; četvoročlani u ševerozapadnim crnogorskim govorima, Bjelopavlićima, Pješivcima, Rovcima, Morači, Vasojevićima i crnogorskome dijelu Sandžaka; a dvoakcenatski sistem zastavljen je u svim ostalim govorima.³⁴ Međutim, isti akcenatski tipovi razlikuju se u pojedinim govorima. Npr. kratkosilazni akcenat prisutan je u Piperima na krajnjem otvorenom i zatvorenom slogu (npr. *näröd*, *sesträ*), a u sušednoj Podgorici ga u krajnjem otvorenom slogu nema, osim u antroponimiji (pri tome su i jedan i drugi govor dvoakcenatski), ali se zato u Podgorici javlja redovno na finalnome zatvorenom slogu (npr. *näröd*, ali *sëstra*); ili u okviru četvoroakcenatskoga sistema razlikuje se npr. bjelopavlički i sušredni pješivački govor jer se u prvoj javlja dugosilazni akcenat na krajnjem slogu (npr. gen. *žené*, ali samo *žena*) a kratkosilazni samo u enklizi (npr. *reklä je*), dok pješivački govor (tačnije, govor Gornjih Pješivaca) ne poznae silazne akcente na posljednjem slogu u riječi. Akcenatski raznovrsnu situaciju dodatno komplikuje činjenica da opštetcnogorsku odliku čuvanja neakcentovanih dužina remeti barski govor s okolinom i neki mjesni govor Boke Kotorske.

Kao što se na osnovu iznijetoga kratkog osvrta na crnogorsku akcenatsku situaciju može zaključiti, ni taj kriterijum nije od prevelike pomoći u klasifikaciji crnogorskih govora. Ako bi se obuhvatile sve akcenatske razlike, dobio bi se veliki broj govornih grupa koje ne bi odgovarale stvarnom stanju jer, iako akcenatski razuđene, one bi po ostalim svojstvima bile gotovo identične.

Već na početku sistematskih izučavanja crnogorskih govora Mihailo Stevanović i Radosav Bošković odvojeno su došli do istoga zaključka: osobine pojedinih crnogorskih govora uglav-

³⁴ Isto, str. 156.

nom se poklapaju s plemenskim granicama.³⁵ Na to je svakako uticala specifična podvojenost crnogorskih plemena u pojedinim sferama života. Ipak, uporednom analizom postojeće dijalektološke građe može se utvrditi da ni među pojedinim plemenima nema tolikih razlika da bi se moglo govoriti o posebnim dijalektima ili dijalekatskim tipovima na nivou Crne Gore. Ukoliko bi se iz praktičnih razloga pokušala uspostaviti neka uslovna klasifikacija crnogorskih govora, onda bi se moglo govoriti samo o govornim skupinama koje bi se međusobno razlikovale u nekim sitnijim osobenostima (kojih je danas iz razumljivih razloga sve manje), dok bi se

VESNA
LIPOVAC
RADULoviĆ

ROMANIZMI U CRNOJ GORI

JUGOISTOČNI DIO BOKE KOTORSKE

MBA
PLAS

³⁵ R. Bošković & M. Malecki, „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osvrtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, knj. 20, CANU, Podgorica, 2002, na str. 11 kažu: „Kad su u pitanju izoglose, one se prostiru skoro celom dužinom granica plemena: podela na nahije i bratstva nije imala većeg uticaja na grupisanje dijalekata. Retke su velike razlike u okviru jednog plemena, ali u okviru nahije se ponekad mogu sresti dosta značajne dijalekatske razlike.“

To je u potpunoj saglasnosti s tvrdnjom M. Stevanovića, izrečenom u monografiji *Istočnocrnogorski dijalekat*, str. 2, da među crnogorskim plemenima „postoje izvesne razlike i u jezičkim crtama. U jednom plemenu, bilo ono manje (od svega jedne opštine) ili više (od nekolika sreza) – ne računajući odivide i doseljenike iz drugih plemena – i za oštro uho i dobro jezičko osećanje razlike su nezнатне. Ova se okolnost zgodno iskorističava za podелу govora u manje dijalekatske grupe i za odvajanje od krajeva koji pripadaju drugim dijalekatskim oblastima.“

po svim važnijim elementima te govorne skupine skladno uklapale u pomenuti drugi (opštecrnogorski) jezički sloj koji je definišao Vojislav P. Nikčević. S obzirom na nepostojanje izrazitih diferencijalnih crta među crnogorskim govorima, o zasebnim dijalektima ne može se govoriti.

Teritorija koju su izučavali R. Bošković & M. Malecki i Mihailo Stevanović krajem 20-ih godina XX vijeka poklapa se u jednom dijelu, ali se njihova klasifikacija prilično razilazi. Kad se tu doda i klasifikacija crnogorskih govora M. Pešikana u pomenutoj njegovojo sintetičkoj studiji,³⁶ onda je neslaganje još veće.

Bošković & Malecki izdvajaju 4 govorna tipa:

1. cetinjski tip (četiri nahije i priobalje između Boke i Bara);
2. barski tip (Bar s Mrkojevićima i Zupcima);
3. tip govora Kuča i Pipera;
4. tip govora plemena Bjelopavlići i Pješivci.

Stevanović izdvaja 4 govorne grane:

1. zetsko-podgorička;
2. piperska;
3. kučko-bratonožička;
4. vasojevička.

Pešikan izdvaja tri posebna dijalekta:

1. zetsko-gornjopolimski dijalekat („stariji“ zetski govor zapadno od Komova, Vasojevići i plavsko-gusinjski kraj) kome pripadaju:
 - a) starocrnogorski poddijalekat (obuhvata četiri nahije),

³⁶ Viđeti tačan naziv tih studija u fusnotama 4, 5 i 12.

- b) primorski pojas,
 - c) donjozetski pojas (obuhvata prostor koji je pokrivaо srednjovjekovni naziv Donja Zeta) u kojem se jasno izdvaja južnozetska zona (krajnji jug Crne Gore s fokusom u Mrkojevićima),
 - d) pojas starijih brdskih govora (teritorija koju je opisao M. Stevanović u *Istočnocrnogorskome dijalektu* zajedno s Bjelopavlićima i Donjim Pješivcima), u okviru kojega izdvaja dva tipa:
 - pipersko-kučko-bratonožički, s prisustvom nekih donjozetskih crta,
 - bjelopavličko-vasojevički;
2. crnogorski dio južnosandžačkoga dijalekta (govori iznad Vasojevića – Bihor i okolina Bijelog Polja);
 3. crnogorski dio novoštakavskoga ijekavskog (istočnohercegovačkoga) dijalekta.³⁷

Neusklađenost pomenutih klasifikacija i glomaznost Pešikanovih imenovanja evidentna je. S druge strane, postojeća literatura o crnogorskim govorima najčešće ne ide u prilog pomenutim klasifikacijama. Nema npr. nikakvoga razloga za izdvajanje posebne piperske govorne grane (kako je učinio Stevanović), ali je kučko-piperskome govornom tipu (Bošković & Malecki) neophodno pridružiti i bratonožički govor. Kad su u pitanju govorci ta tri plemena, najprihvatljivije je njihovo svrstavanje u za-

³⁷ Za taj posljednji Pešikan kaže da je „sa jačim prisustvom nekih zetskih crta u graničnoj zoni, a inače bez izrazitog diferenciranja govora“ (Ibid, str. 169). Međutim, građa koju iznose Milija Stanić (u dvotomnoj monografiji *Uskočki govor*), Jovan Vučović (u monografiji *Govor Pive i Drobnjaka*) i Danilo Vušović (u monografiji *Dialekt Istočne Hercegovine*) u koliziji je sa tim stavom jer su „neke zetske crte“ prisutne u mnogo značajnijoj mjeri u tim govorima, i ne samo u graničnoj zoni nego i duboko u unutrašnjosti. No slika o tome biće jasnija kad se izradi *Dijalektologija crnogorskoga jezika*.

jednički govorni korpus (kučko-pipersko-bratonožički), kako to čini Pešikan. Međutim, ako se ide (prema Pešikanovu modelu) ka izdvajaju zasebnih govornih cjelina u okviru crnogorskih govora prema određenim mikrostrukturnim osobinama, onda je „neke donjozetske crte“ potrebno izvrstiti iz kučko-pipersko-bratonožičke gorovne grane i izdvojiti ih u posebnu zetsko-podgoričku govornu granu, kako je to uradio M. Stevanović. To prije svega zbog toga što mjesni govori te grane ne poznaju karakteristični izgovor poluglasnika iz prethodne grane. Takođe, nema nikakvoga značajnijeg razloga za izdvajanje posebne primorske grane koja ne obuhvata govor Bara s okolinom i krajnji crnogorski jug, kako to čini M. Pešikan, jer: a) ti govori čine cjelinu sa njihovim kontinentalnim zaleđem; b) zajedno s govorima zaleđa skladno se uklapaju u crnogorski naddijalektalni sloj. Svi oni su ijekavski, a međusobno se razlikuju jedino u akcentu (baš kao i njihovo zaleđe), pri čemu grad Perast dijeli te govore na četvoroakcenatske i dvoakcenatske (s izuzetkom troakcenatskih Lepetana). Povezanost primorskog govora s njihovim zaleđem istorijski je lako objasniti. M. Stevanović izdvaja vasojevički govor u posebnu govornu granu, a M. Pešikan tome govoru pridružuje i bjelopavličke govore definišući bjelopavličko-vasojevički govorni tip. Međutim, na osnovu raspoložive građe može se ustvrditi da je tim govorima blizak i donjopješivački govor, pa se može govoriti o donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevičkoj govornoj grani. Starocrnogorski poddijalekat (M. Pešikan) uglavnom se poklapa s cetinjskim tipom (R. Bošković & M. Malecki), s tim što posljednja dvojica proučavalaca tome tipu s pravom pridružuju i „priobalje između Boke i Bara“.

Dakle, svaka je dosadašnja podjela crnogorskih govora sporna, i to prije svega iz dva osnovna razloga:

1. zato što se zanemaruje činjenica da su crnogorski govor naddijalektalnoga tipa, tj. da predstavljaju zasebnu

- cjelinu, a da se glavne razlike među njima tiču akcenatskoga stanja;
2. zato što ne postoji zajednički kriterijum za njihovu podjelu. Ovaj drugi razlog prirodno proističe iz prvoga, a već je viđeno da *zamjena jata* kao osnovni kriterijum za podjelu štokavskih govora nema većeg značaja kad su u pitanju crnogorski govorovi. S druge strane, ako se za kriterijum uzme akcenatsko stanje mjesnih govorova, desice se da se pojedini govorovi, koji su akcenatski prilično raznovrsni, poklope u većini drugih osobina.

Ipak, ako se pođe od globalne akcenatske situacije, crnogorski govorovi mogu se podijeliti na dvije velike skupine: severozapadnu (četvoroakcenatsku) i jugoistočnu (dvoakcenatsku). Kao što se vidi, u toj podjeli zanemarene su pominjane troakcenatske govorne oaze. Međutim, iako Bjelopavlići, Vasojevići i Donji Pješivci imaju četvoroakcenatski sistem, po nekim drugim svojim svojstvima (poremećen odnos između padeža mjesta i pravca, sudbina vokalske grupe *ao*, postojanje dugosilaznoga akcenta na krajnjem slogu i još neke sitnije osobine) oni su bliži dvoakcenatskim crnogorskim govorima. Situacija je formalno lakša kad je u pitanju crnogorski dio Sandžaka jer se on na osnovu ijekavsko-ekavske *zamjene jata* (premda su odstupanja znatna) može izdvojiti u posebnu govornu skupinu, koja je opet po mnoštву drugih osobina bliska dvijema navedenim skupinama. Specifične osobine te skupine razvile su se kao posljedica prožimanja albanskih, bosanskih i srpskih jezičkih osobina s izvornim crnogorskim.

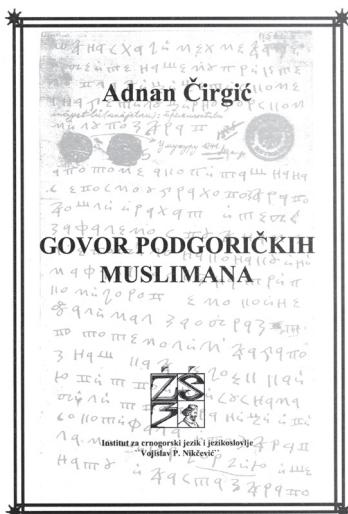
Na osnovu onoga što se iz dijalektološke literature zna, među mjesnim govorima severozapadne govorne skupine nema značajnijih distinkтивnih crta, mada se i tu u okviru pojedinih plemena mogu markirati određene specifičnosti (premda se i takve specifičnosti mogu uglavnom naći u nekim drugim crno-

gorskim govorima). Isto važi i za skupinu govora crnogorskoga dijela Sandžaka.

U okviru jugoistočne skupine govorne specifičnosti pojedinih plemena nešto su izrazitije. Bez pretenzija na donošenje konačne klasifikacije u ovom trenutku, moglo bi se reći da se u okviru jugoistočne skupine izdvaja 5 govornih grana (poslužimo se terminologijom M. Stevanovića): 1. podlovćenska govorna grana (teritorija četiri nahije i Crnogorsko primorje od Perasta do Bara); 2. barsko-mrkojevićka govorna grana; 3. kučko-pipersko-bratonožićka govorna grana; 4. zetsko-podgorička govorna grana (kojoj pripadaju i Tuzi s okolinom te govor crnogorske dijaspore u Vraki i Skadru); 5. donjopješivačko-bjelopavličko-vasojevićka govorna grana.

Od te klasifikacije značajnija je činjenica da je broj specifičnosti pojedinih govornih grana nesrazmjerne manji od broja zajedničkih crta jugoistočne skupine, baš kao što je i broj specifičnosti tri navedene govorne skupine (ševerozapadne, jugoistočne skupine i skupine govora crnogorskoga dijela Sandžaka) u ogromnom zaostatku u odnosu na broj njihovih zajedničkih, opštetcrnogorskih jezičkih crta.

Takođe, važno je istaći da jedinice iz navedene podjele crnogorskih govora nipošto ne mogu biti shvaćene kao zasebni dijalekti jer za takav status ne pošeduju dovoljan broj zasebnih (ni makro- ni mikro-) specifičnosti.

Budući da se govori ševerozapadne Crne Gore tradicionalistički često nazivaju govorima „hercegovačkoga tipa“, odnosno svrstavaju u istočnohercegovački dijalekat, mi ćemo ovde provjeriti ispravnost takve klasifikacije na materijalu koji nude dijalektolozi što te govore svrstavaju u rečeni dijalekat, ali i na osnovu materijala koji je ponuđen u pojedinim studijama o tim govorima.

Najbitnija razlika između ševerozapadnih i jugoistočnih crnogorskih govora, kako je već rečeno, tiče se akcenatskog stanja – prvi su četvoroakcenatski, a ostale karakteriše akcenatsko šarenilo: dvočlani, tročlani i četvoročlani akcenatski sistem. Ujedno je akcenatski sistem i najbitnija osobina koja ševerozapadne crnogorske govore veže s govorima istočnohercegovačkoga dijalekta. Kolike su sličnosti i razlike u ostalim jezičkim slojevima, pokušaćemo da pokažemo u ovome prilogu.

Prema shvatanjima tradicionalističke „serbokroatistike“, istočnohercegovački dijalekat u Crnoj Gori zauzima prostor „od najsevernijeg zaliva Boke Kotorske, kod Risna, i ide malo ka severu, a zatim ka istoku, ispuštajući crnogorska plemena i predele Cuce, Ozriniće, Zagarčane, Komane, Bjelopavliće, Bratonožiće, Rovca i Vasojeviće, a obuhvatajući Crnogorsku Hercegovinu i čak severni deo zemljишta koje je pripadalo Crnoj Gori do 1878. god.: Grahovo, Pješivce, Župu, Lukovo, Drobnjak, Uskoke i Moraču. Zatim ova linija ide ka severu obuhvatajući Kolašin i ispuštajući Bijelo Polje i seče Lim južno od Brodareva.“³⁸

Nažalost, ispitanošću ševerozapadnih u odnosu na ostale crnogorske govore znatno je manja, pa ne možemo na osnovu raspoložive građe uporediti osobine svih pomenutih plemena s osobinama istočnohercegovačkoga dijalekta. Ipak, i postojeći

³⁸ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narjeće*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 130.

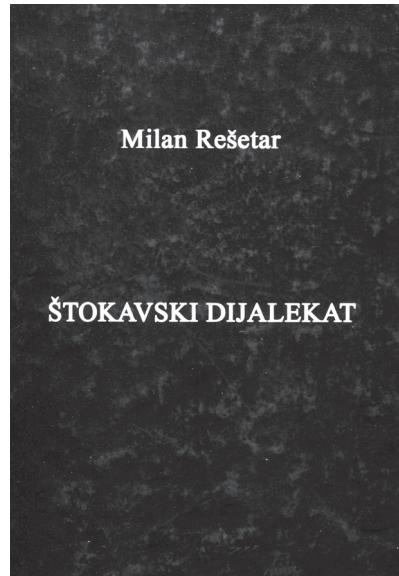
radovi i studije dovoljni su da pokažu neutemeljenost takve klasifikacije. Čak i materijal koji Pavle Ivić nudi u svojoj *Dijalektologiji* bio je dovoljan da inicira sumnju u ispravnost te klasifikacije. Govoreći o osobinama istočnohercegovačkoga dijalekta, Ivić već na početku konstatiše „pre svega, pravilo da je refleks dugog i dvosložno *ije*, a kratkog i jednosložno *je*, vredi samo za jedan deo jekavskog terena, uglavnom u istočnijim krajevima“. Zatim ukazuje na raznolikost izgovora alternanata staroga i na raznim terenima i nastavlja: „Najzad, ima znatan broj govora gde se i nikako ne udaljuje od jednosložnosti (...). U pojedinim govorima dolazi čak do jotovanja u grupama l i n: *ljépo, njésu, kóljévka*. Prema sadašnjem stanju nauke nemogućno je ocrtati tačne izoglose svih ovih pojava.“³⁹ No i prema tadašnjem stanju nauke znalo se da se pomenute izoglose ne dotiču crnogorskih državnih granica. A kad se uzme u obzir da je zamjena jata, uz akcenatsko stanje, jedan od osnovnih kriterijuma podjele štokavskih govora, onda je jasno od kolikoga je to značaja za klasifikaciju crnogorskih govora jer se pomenute osobine što karakterišu „znatan broj istočnohercegovačkih govora“ u Crnoj Gori ne javljaju!

Ako se uzmu u obzir sve dosadašnje klasifikacije i sinteze o štokavskim govorima, onda se – kad su u pitanju govori severozapadne Crne Gore – lako dâ uvideti da je najpreciznije od njih određenje dijalektologa Asima Peca, iako i njegova podjela ima manjkavosti jer govore o kojima je riječ svrstava u poseban govorni tip istočnohercegovačkoga dijalekta. U pogledu revizije shvatanja o govorima severozapadne Crne Gore Asimu Pecu pripada prvijenstvo jer je još 1976. (rad je tada predat za štampu, a objavljen je 1981) utvrdio da je riječ o *prelaznim govorima*. Utoliko je više neobična činjenica da je rad u kojem je tu reviziju iznio, premda pod neutralnim naslovom „Prilog proučavanju

³⁹ Isto, str. 131–132.

prelaznih govora“⁴⁰ ostao gotovo nepoznat i bez uticaja na kasnije podjele štokavskih, a naročito crnogorskih govora. I tu se pokazalo da u prihvatanju teza presudan uticaj ima ne njihova naučna održivost već jačina autoriteta koji ih je postavio. A da je Pavle Ivić bio autoritet u ondašnjoj „serbokroatistici“, nije potrebno dokazivati.

Peco kaže: „moglo bi se reći da se prelaznim može nazvati onaj govor u kojem se ukrštaju krajnji izdanci pojedinih izoglosa koje su relevantne za susjedne govore, a čiji broj i gustina nikako ne dostižu broj i gustinu tih osobina u govorima koji su matični za navedene izoglose“⁴¹. Navodeći zatim 24 glavnije osobine istočnohercegovačkoga dijalekta,⁴² Peco ukazuje da „granica rasprostranje-

⁴⁰ Asim Peco, „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi*, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981, str. 43–51. (+27 karata).

⁴¹ Isto, str. 46.

⁴² Peco izdvaja ove osobine istočnohercegovačkoga dijalekta: 1. ijekavska zamjena *jata*; 2. *rě* > *rje*: *izgorjeti, grjehota*; 3. nastavci starih tvrdih osnova u zamjeničko-pridjevskoj promjeni: *našijem, ovijem, vrućijem, dobrijem*; 4. prisutni su samo *neko, nešto*; 5. nejednako zastupljena jotacija suglasnika *n, l, t, d, s, z, c, p, b, m, v*; 6. *-ao* > *-o*; 7. prisustvo fonema *h* i *f*; 8. *hv* > *f/v*; 9. sekvence *plj, blj, mlj, vlj* (bez obzira na porijeklo) mogu alternirati sa *pj, bj, mj, vj*; 10. sonant *j* je postojan glas, i u inicijalnome položaju; 11. čuva se finalno *-ć*; 12. mjestimično zastupljena sibilizacija tipa *Anci, Juzi*; 13. grupe *sl-, zl-, sn-, zn-* su neizmijenjene; 14. infinitiv na *-ti* i *-ći*; 15. četveročlani akcenatski sistem; 16. muška imena tipa *Jovo, Rade* imaju promjenu *Jovo – Jova – Jovu; Rade, Rada, Radu*; 17. prisvojni pridjevi

nja ovih izoglosa na istok mogla bi se vezivati za današnju republičku granicu prema SR Crnoj Gori. Istina, od ranije je poznato, republičke granice ne moraju biti u isto vrijeme i gorovne granice. To vrijedi i za ovaj govor, ali je istina i to da najveći broj istočnohercegovačkih izoglosa ide uz tu granicu, i zato sam ja u svom radu o istočnohercegovačkom govoru išao za tom, republičkom granicom. Čini mi se i ne bez razloga. (...) Ima dosta izoglosa koje su karakteristične za istočnije ijekavske govore, one u granicama SR Crne Gore, za koje ne znaju govoriti istočne Hercegovine. Upravo je to i povod da se o tim govorima kaže nešto više, ali ne kao o govorima koji čine integralnu cjelinu sa istočnohercegovačkim govorom nego kao o govorima prelaznog karaktera, o govorima čija je struktura, ili većeg njihovog dijela, prožeta osnovnim novoštokavskim osobinama i koji su u razvitu deklinaciju i u akcentuaciji imali isti evolutivni razvoj kao i ostali govorovi hercegovačkog tipa, ali koju su, uz to, trpeći izvjesne uticaje arhaičnijih ijekavskih govora, onih zetskog tipa. Istina je da se i ti govoriti, ili onaj zapadniji njihov dio, u srpskohrvatskoj dijalektologiji najčešće nazivaju istočnohercegovačkim govorima. (...) Ali je, uz to, tačna i konstatacija da se u ovim govorima javljaju i neke izoglose čija je matična baza u arhaičnijim ijekavskim govorima, onima zetskog tipa. To, dalje, govoriti da su neke zetske osobine u svom rasprostiranju na zapad stizale skoro sve do granica današnje Hercegovine. Neke od njih su mogle biti raznesene i migracijama, a neke predstavljaju or-

na -ov od takvih imena; 18. deklinacija kao u standardnome jeziku, osim u pograničnom pojusu uz Crnu Goru što se javljaju primjeri tipa *Osto je u Crnu Goru*; 19. dat. i lok. jedn. ličnih zamjenica su kao i u standardnom jeziku, osim u pojusu uz crnogorsku granicu što se javlja *mene, tebe, sebe*; 20. javljaju se enklitike *ni, vi, ne, ve*; 21. pokazne zamjenice *ovi, ta, oni*; 22. imperfekat je poznat ali je u rijetkoj upotrebi; 23. pored konstrukcije *ore plugom*, javlja se i *ore s plugom*; 24. obilje orijentalne leksike. – Asim Peco, *Ibid.*, str. 48–49.

ganski kontinuitet zetskih govora. (...) Ali, ponavljamо ima u toj zoni, kao i u svim govorima zapadne Crne Gore, osobina koje ne nalazimo u govorima današnje istočne Hercegovine, pa ni Hercegovine kao govornog područja.⁴³ Među ševerozapadnim crnogorskim govorima Peco izdvaja govore Pive, Drobnjaka, Uskoka i Nikšića s Rudinama u kojima su istočnohercegovačke govorne osobine prisutnije nego u ostalim govorima toga tipa, što objašnjava činjenicom „da su navedeni predjeli zapadne Crne Gore imali dosta žive veze sa istočnom Hercegovinom, naročito sa Gackom, i da su iz tih hercegovačkih predjela ovamo unošene mnoge izoglose koje karakterišu istočnohercegovački govorni tip“.⁴⁴ Stoga ćemo navesti važnije crte upravo tih govorova koje Peco izdvaja kao najbliže istočnohercegovačkome dijalektu da bi se uviđelo da se one najvećim dijelom ne poklapaju s onima koje su tipične za taj dijalekat, odnosno da su podudarne s osobinama ostalih crnogorskih govora.

Govor Pive i Drobnjaka opisao je 1938. godine Jovan Vučković.⁴⁵ Među osobine koje taj govor vežu za ostale crnogorske govore, odnosno koje ga najvećim dijelom odvajaju od istočnohercegovačkoga dijalekta, spadaju npr.:

- nepostojanje glasova *h* i *f*, čije poznавање Peco navodi kao jednu od tipičnih osobina istočnohercegovačkih govorova;
- sekundarna (i)jekavica (*počijevati, podumijenta, kišelo, kišelina, šeroma, vodijer, putijer, kosijer*);
- ekavizmi tipa *zenica, cesta*;
- iako je za Pivu i Drobnjak karakteristično sažimanje *ao* > *o*, ipak Vuković bilježi u pojedinim selima, naročito

⁴³ Isto, 49–50.

⁴⁴ Isto, str. 50.

⁴⁵ Jovan Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1938–1939.

kod starijeg življa, promjenu drukčijega smjera koja je tipična za većinu crnogorskih govora – *ao* > *a*;

- promjena *m* > *n* u primjerima tipa *mončad*, *krnka*, *slan-ka*;
- jotacija u grupama *svje*, *cvje*, *dyje* > *še*, *će*, *đe*: *šetovati*, *šedok*, *međed*, *ćetati*, *Ćetko*;
- finalne grupe *-st*, *-št* uprošćavaju se gubljenjem posljednjeg suglasnika: *boles*, *rados*, *žalos*, *priš*, *pregrš*; ta se promjena javlja i u infinitivu bez krajnjeg *-i*: *mus*, *kras*, *gris*;
- suglasnici *t* i *d* gube se ispred *-stvo*: *brastvo*, *srestvo*;
- alternacija *đ* : *j* i *ć* : *j* u finalnom položaju: *poj*, *doj*, *rej*, *goj*, *noj*;
- v umjesto *h* između dva vokala od kojih je jedan *u*: *du-van*, *suvo*, *uvar*, *uvoditi*;
- jotacija labijala: *pljesma*, *nevlijesta*, *umljet*;
- glasovi *š* i *ž* u hipokoristicima;
- *-iji* > *-i*: *či*;
- *ć* i *đ* ispred *nj* > *t* i *d*: *potkutnjica*, *notnji*, *notnjik*, *med-njik*, *votnjak*;
- promjena *rat* – *rati*;
- produktivnost sufiksa *-le* u građenju hipokoristika: *Vule*, *Jole*, *Bele*;
- ženska imena na *-ica* u vok. jed. imaju *-a*;
- oblici zamjenica *mene*, *tebe*, *sebe* u dativu i lokativu jednine;
- pokazne zamjenice *ovaj*, *taj*, *onaj* upotrebljavaju se u obliku *ovi*, *ta*, *oni*;
- uvijek je *viđu* i *velju* u 1. licu jednine prezenta tih glagola;
- imperfekat i aorist su vrlo česti;
- uobičajeni su prilozi tipa *kudije*, *ovudije*, *onudije*;

- instrumental oruđnik s prijedlogom *s/su*: *s ovom šekicom se ne sijeće*;
- upotreba akuzativa s prijedlozima *u* i *na* uz glagole mirovanja (umjesto lokativu): *Bijo sam u Nišić. Načinijo kulu na Pišće*;
- česta upotreba pripovjedačkoga imperativa: *Šedi, šedi, do mrkla mraka. Čeki ja tamo, čeki, a tebe nema* itd.

Zahvaljujući poznatome crnogorskom dijalektologu Miliji Staniću, uskočki govor najbolje je i najdetaljnije opisani crnogorski govor (o njemu je objavljena dvotomna studija⁴⁶ i dvotomni rječnik⁴⁷ te posebna studija o uskočkome akcentu⁴⁸). Navedimo i ovde neke važnije osobine uskočkoga govora koje se javljaju i u drugim crnogorskim govorima, a uglavnom su atipične za istočnohercegovački dijalekat. U rečenoj Stanićevoj dvotomnoj studiji o uskočkome govoru nalazi se obilje takvih osobina:

- nepostojanje glasova *h* i *f*;
- iako je tipično sažimanje *ao* > *o*, nije nepoznata u nekim selima ni pojava *ao* > *a*;
- promjena *m* > *n* u primjerima tipa *mončad*, *krnka*, *slančka*;
- dosljedno sprovedena jekavska jotacija u svim pozicijama: *neđelja*, *ođelo*, *šućeti*, *vrćeti*, *capćeti*, *ižesti*, *iželica*, *šever*, *šeđeti*, *ćepanica*, *ćedilo*, *ćelokupan*, *vljer*, *vljetar*, *grmljeti*, *umljeti*, *trpljeti*, *dospljeti*, *blježati*,

⁴⁶ Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom I, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Rasprave i građa, Beograd, 1974; Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, Tom II, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXII, Beograd, 1976.

⁴⁷ Milija Stanić, *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991.

⁴⁸ Milija Stanić, „Uskočki akcenat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX-VIII, Beograd, 1982, str. 63–191.

obljesiti;

- jotacija u grupama *svje*, *cvje*, *dyje* > *še*, *će*, *đe*: *šetovati*, *šetnjica*; *šedok*, *Meded*, *četati*, *Ćetulja*;
- *rě* > *re*: *ređe*, *pregoreti*, a saglasno tome se *j* gubi iza palatala *č*, *š* i *ž*: *bože*, *boži*, *tužela*, *naruče*, *zeći*, *ovči*, *miši*;
- ijekavski oblici tipa *slijevati*, *počijevati*, *snijevati*, *noći-jevati*;
- sekundarna (i)jekavica i u primjerima tipa *šeromag*, *še-romašica*, *kišelica*, *raskišeliti*, *vodijer*, *putijer*, *poštijer*, *kosijer*;
- česta upotreba glasova *š* i *ž* u hipokoristicima: *Gašo*, *Dašan*, *Vešo*, *Buška*, *Duško*, *Peško*, *Šole*, *Žale*, *Žaško*;
- nestabilnost sonanta *j* u intervokalnim pozicijama *đe* je prvi vokal *i*: *Ikoni'a*, *Mlajlo*, *gali'ot*;
- *-iji* > *-i*: *či*, *pogani*, *radi*;
- finalno *-đ i -ć* > *-j*: *pomoj*, *izaj*, *naj*, *moj*, *oj*, *nej*, *noj*, *svuj*, *goj*, *kuj*, *kogoj*;
- disimilacija tipa *mlogo*, *guvno*, *tavnica*;
- *-ćnji* > *-tnji*: *kutnji*, *notnjo*, *pomotnjik*, *notnjik*, *gatnjik*;
- gubi se krajnji suglasnik u finalnim grupama *-št*, *-st*, *-zd*: *plas*, *brs*, *prs*, *šes*, *vlješ*, *priš*, *baz*, *groz*, *droz*, a tako je i u infinitivu: *jes*, *tres*, *ižes*, *sades*;
- suglasnici *t* i *d* gube se ispred *-stvo*: *brastvo*, *srostvo*, *knestvo*, *srestvo*, *gospostvo*;
- neizdiferenciranost upotrebe instrumentalala s prijedlogom *s* i bez njega: *Pošeko se s nožem*;
- sasvim obična i česta upotreba aorista i imperfekta;
- upotreba akuzativa s prijedlozima *u* i *na* uz glagole mirovanja (umjesto lokativa): *Živi u Korita*. *Bog na nebo*, *a ljudi na zemlju* (uz upotrebu tipičnu za standardni jezik);

- česta upotreba pripovjedačkoga imperativa: *Ja osedlaj konja, obljesi jednu obravnicu za kranu, pa pojaši* itd.

Jedan od prvih detaljnije izučenih crnogorskih govora, kako je već istaknuto, jeste onaj koji je Danilo Vušović nazvao „dialektom Istočne Hercegovine“⁴⁹ i u njemu takođe nalazimo

⁴⁹ Danilo Vušović, „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927, str. 1–71. Budući da naslov studije ne ukazuje jasno na teren čiji je govor ta studija obuhvatila, neophodno je odrediti njegove granice. Na str. 3 Vušović ukazuje da se taj „dialekt“ prostire „na istoku od linije Trebinje – Bileća – Gacko, na terenu koji se obično naziva *Starom Hercegovinom*“. Zatim opisuje teren na kojem je vršio ispitivanja i kaže: „obišao sam kako mesta bliže okoline Nikšića tako i plemena *Grahova, Banjana, Rudina i Golije*. Nikšić, sa selima nikšićke župe i polja, ima unekoliko prirodnu granicu, i odvojen je planinskim lancima od pomenutih plemena. Počevši sa istočne strane, granica bi se kretala planinama i planinskim vencima ovim redom: Buhavice, Prekornica, planine nikšićke župe, koje ju potpuno zatvaraju, – zatim: Vojnik i Javorak sa severa, Njegoš i Zla Gora sa zapada, a Budoš i Planinca zatvaraju nikšićko polje sa južne strane. Varoš Nikšić je na sredini polja, a unekoliko ispod samih planinskih lanaca poređana su sela i zaseoci. Skoro potpuno odvojena, na severoistočnoj strani Nikšića, nalaze se sela nikšićke župe: *Morakovo, Staro Selo, Bjeloševina, Jugovići, Kuta, Liverovići, Zagrad i Oblatno*. U samim planinskim udoliniama, bez prirodnog izlaza u polje, nalaze se sela: *Bršno* (ist. od Nikšića), *Laz* (severoist.), *Dragovoljići i Orah* (severno), *Šipačno i Duga* (severozapadno) i gdegdje koji zaselak rasturen ovde-onde po dolinama i rasedima brdskim. Iz pomenutih sam sela i uveo ponajviše materiala u svoj rad, jer mi izgleda da su u nekom pravcu dobro, može se reći i potpuno, očuvali svoje tipično izgovaranje. Od sela iz kojih sam po nešto uzimao i unosio u svoj rad jesu: *Ozrinići, Gornje Polje, Miločani, Brezovik i Zavrh*.“ Vušović dalje objašnjava da ostala sela (Glibavac, Mokra Njiva, Brezovik, Kočani, Stube, Riđani, Straševina, Studenci) nije ispitivao jer u njima „crnogorski zbole“ budući da je riječ o došljacima iz Čeklića, Cuca, Čeva itd. koji su naselili begovska imanja po „zauzeću“ 1877. godine. Pored nekoliko golijskih zaselaka, Vušović je obišao i sela i zaseoke Banjana, Grahova i Rudina: „*Grahovo (varošica), Spila, Viluse; Riječani, Balosave, Broćanac, Dolovi; Petrovići, Drpe, Klenak, Tupan* (Donji i Gornji), *Velimje* (varoši-

obilje osobina tipičnih za ostale crnogorske govore, a nepoznatih ili atipičnih za istočnohercegovački dijalekat:

- nepostojanje glasova *f i h* (*h* se javlja samo po izuzetku);
- sekundarna (i)jekavica tipa *kišeо, šeromah, vodijer, putijer, pastijer, kosijer*, u glagolima tipa *počijevati, sakrijevati*, u imenicama npr.: *bolijes, golijet, Bokijelj, podumijenta, rukovijet*;
- vokalska grupa *ao* sažima se (pored *o*) u *a*: *doša, poša, gleda, uba, kota, ranik*;
- sporadično se javlja specifična zamjena poluglasnika;
- dosljedno izvršena jotacija suglasnika *d, t, c, s, z*: *šeđeti, ođeljati, đever, čerati, ćešiti, poćera, čedilo, čepanica, proćep, šeme, paši, šajan, pašaluk, ižesti, koži, ižedna*;
- jotacija *svje > še, cvje > će*: *šedok, šedodžba, prošeta, četati, Ćetko, Ćetna*;
- jotacija labijala: *pljesma, dospljeti, pljena, oblijed, bljesnilo, obljeručke, mljesec, grmljeti, mljesečina, vljera, življjet, vlječit*;
- suglasnici *š i ž* su obični i opštezastupljeni glasovi i, osim kao produkt jekavske jotacije, javljaju se i kao rezultat jednačenja po mjestu tvorbe: *išćerati, ižđikati* te u hipokoristicima tipa *Miško, Miša, Goško, Žela, Želina*;
- u nekim leksemima javlja se (alternativno sa *z*) suglasnik *ž (dz)*: *bizin, množina, bronzin*;
- djelimično je zastupljeno gubljenje sonanta *j* iza palatala *č i ž*: *naruče, područe, obilježe, boži*;

ca), *Miljanići, Dubočke* (Donje i Gornje), *Koprivice, Crkvice, Mirkovići i Macavare*. (...) Stanovništvo je ovog kraja uopšte dosta staro, tako da nam ovde nije potrebno s te strane ništa naročito govoriti, pošto ono čini potpunu etnografsku celinu“.

- umjesto finalnoga *đ* i *ć* javlja se *-j*: *poj, doj, moj, kuj, nikuj, goj*;
- *m > n* u primjerima tipa: *pantim, konšija, sinsija, monče*;
- disimilacija: *mlozina, tamnjan, tavnica, dimno*;
- mjestimično se javlja i promjena *sn > šn, zn > žn, sl > šl, zl > žl: šnijevat, žnam, mišlim, u žli čas*;
- metateza: *crvka, cukati, neokle*;
- uprošćavanje suglasničkih grupa *-st, -št, -žd, -zd* u finalnom položaju: *milos, rados, plaš, vlješ, groz, Gvoz, daž*, i u infinitivu: *mus, ves, jes, gris, izis*;
- oblici zamjenica *mene, tebe, sebe* u dativu i lokativu jednine;
- pokazne zamjenice *ovaj, taj, onaj* upotrebljavaju se u obliku *ovi, ta, oni*;
- uvijek je *viđu* i *velju* (nekad i *kumlju*) u 1. licu jednine prezenta tih glagola;
- analoški oblici tipa *lažati, mećati, obrćati*;
- prilozi tipa *ovudije, tudije, kudije, onudijen, svukudijen*;
- genitiv *česa*;
- vokativ višesložnih ženskih imena na *-ica* ima oblik nominativa;
- upotreba prijedloga *s* uz instrumental oruđnik: *Gleda sam s očima*;
- česta upotreba prijedloga *su*: *su pet ljudi, su čim, su što*;
- upotreba akuzativa uz prijedloge *na, u, o, pod, pred, nad, za* uz glagole mirovanja: *Bio sam u Dugu. Spava pod kuću. Bio sam u grad*;
- česta upotreba pripovjedačkoga imperativa: *ja tu čeki, čeki, a njega nema*;

- vrlo aktivan imperfekat i aorist;
- specifična kongruencija tipa: *Počeraj te dva ovna. Donesi mi one pet motika. Pošto su ove dva tovara.* – itd.

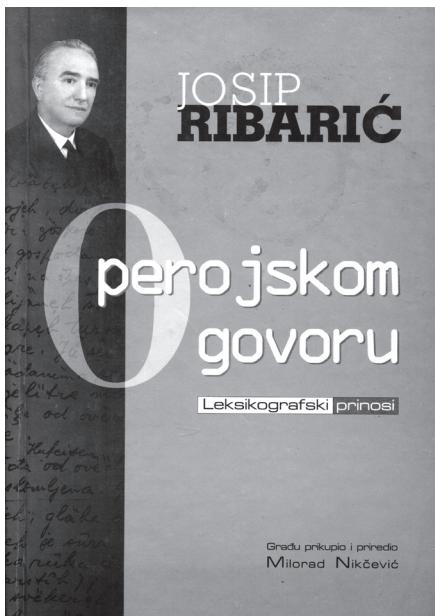
Kao što se na osnovu iznijetoga spiska jezičkih karakteristika može viđeti, razlike između ševerozapadnih crnogorskih govora i govora istočnohercegovačkoga dijalekta mnogo su veće nego što se to (tradicionalno) ističe. Ako se izuzme akcenatsko stanje tih govora, sa sigurnošću se može utvrditi da oni čine dio crnogorskog *koine* sloja, tj. da su neodvojivi od *crnogorskih govora kao cjeline* jer među navedenim osobinama ne postoji nijedna koja se ne javlja u crnogorskim „arhaičnjim“ govorima, tj. u govorima jugoistočne Crne Gore. A ako je takvo stanje u navedenim govorima koje Peco izdvaja kao najbliskije istočnohercegovačkome dijalektu, onda nije potrebno naglašavati koliko se od toga dijalekta razlikuju oni crnogorski govorovi koji su teritorijalno bliži tzv. zetsko-lovcenskom dijalektu ili koji se s njim graniče. Stoga je nejasno kako se i sam Asim Peco u svojem *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata*,⁵⁰ uprkos onome što je u citiranome radu iznio, odlučio da ševerozapadne crnogorske govore smjesti među *ijekavske govore hercegovačkog tipa van granica Hercegovine*⁵¹ iako ih je opisao kao poseban „severozapadnocrnogorski govorni tip“. O neodrživosti takvoga postupka svjedoči i njegova konstatacija „da govorci zapadne Crne Gore imaju veći broj osobina za koje ne znaju govorci današnje istočne Hercegovine, ni Hercegovine uopšte, što tim govorima daje posebno mesto u sklopu ijekavskih govorova. Upravo, severozapadnocrnogorski ijekavski govorci (oni sa četvoroakcenatskim sistemom i novijim oblicima deklinacije) pored niza osobina koje ih vežu za ijekavske govore današnje Hercegovine znaju i

⁵⁰ Asim Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.

⁵¹ Isto, str. 74–79.

za veći broj izoglosa koje su tipične za ijekavske govore zetsko-južnosandžačkog tipa.⁵² Ako se ima u vidu da je Peco svoj rad o pomenutim govorima napisao 1976. godine i uz njega čak priložio tabelu krupnijih distinkтивnih osobina između tih govorova i govora „zetskoga“ tipa, onda naknadno zanemarivanje (1978) rezultata do kojih je tu došao i priklanjanje tradicionalističkoj podjeli (koju je sam indirektno opovrgao) ponovo pokazuje koliko je jak uticaj Pavla Ivića kao doskorašnjeg (?) autoriteta u „srpskohrvatskoj“ dijalektologiji; jači čak i od naučne argumentacije koja ga opovrgava!

Tradisionalizmu u klasifikaciji crnogorskih govorova nije se oteo ni Milija Stanić uprkos potpunoj upućenosti u stanje tih govorova. Iako je u studijama o uskočkom govoru izložio obilje karakteristika koje taj govor vezuju za ostale crnogorske govore a odvajaju od istočnohercegovačkoga dijalekta (izuzev akcenta), on je ustvrdio: „Uskoci, Drobnjak, Piva, nikšićki kraj i sl. – sve su to, kao što je poznato, delovi nekadašnje Hercegovine i tek su od Berlinskog

ugovora (1878) pripali Crnoj Gori. Oni su time administrativno, politički prestali da budu delovi Hercegovine, ali su i dalje u nauci shvatani kao crnogorska Hercegovina. A što se tiče narodnih govorova, stvar se nije takoreći ni za dlaku promenila – sve pome-

⁵² Isto, str. 75.

nute oblasti ostale su i dalje u okviru onoga što obuhvata pojам istočnohercegovački govor. Prema tome, govor koji je opisao D. Vušović (Dialekt Istočne Hercegovine, SDZb III, 1927) samo je jedan od istočnohercegovačkih govora, kao što je jedan od njih i govor koji je i sam Peco ispitao, kao što se ni za uskočki govor ne može ništa drugo reći do istočnohercegovački.⁵³ Ako se zna da su Uskoci svoju teritoriju počeli naseljavati tek u XVIII vijeku i da je do povećanoga „uskakanja“ došlo naročito krajem XVIII i početkom XIX vijeka te da su uskakali uglavnom s današnje crnogorske teritorije (Rudine, Markovina, Gornja Morača, Čevo, Župa nikšićka, Ozrinići, Gornje polje, Piva, Rovca, Kolašin, Vasojevići, Kuči, Donja Morača; izuzetak su jedino 4 porodice iz Gacka i jedna iz Foče)⁵⁴ „u potpuno planinski, zabačen i teško prohodan kraj“ na „ničiju zemlju i ni pod čijom upravom“ de je „bilo ljudi i žena čiji je čitav život protekao u vidokrugu od desetinu-dve kilometara; uskočke veze sa spoljnim svetom bile su vrlo retke i neredovne“,⁵⁵ ako se tome doda i činjenica da taj govor pošeduje gotovo sve opštije crnogorske jezičke osobine – onda se mora odbačiti klasifikacija po kojoj on pripada govorima istočnohercegovačkoga tipa. To je – baš

⁵³ Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom I, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Rasprave i građa, Beograd, 1974, str. 59.

⁵⁴ Isto, str. 12–13. Stanić izdvaja najvažnije pravce uskočkog doseljavanja: „nikšićki kraj i iz Prekotare, a navažnije međustanice: Gornja Morača i kolašinski kraj“.

⁵⁵ Isto, str. 9–15. „Nikšićki, pljevaljski i kolašinski Pazar bili su, dakle, jedina mesta gde se Uskok mogao sresti (...). Sem toga, odlazili su Uskoci ponekad, vrlo retko, i još dalje – do Kotora, Risna ili kog drugog primorskog mesta (...) i do Cetinja, iz kakvih sudske, čazbenih i sl. pobuda“ (str. 15). Sve to jasno ukazuje ne samo na uskočko porijeklo nego i na teritoriju na koju su, osim na same sebe, bili usmjereni. A kad se sve to, uz jezičke osobine u prvom redu – naravno, uzme u obzir, onda postaje očigledna neodrživost svrstavanja toga govora u govore hercegovačkoga a ne crnogorskog tipa.

kao i govor Pive, Drobnjaka, nikšićkoga kraja te ostali govor i severozapadne Crne Gore – crnogorski govor s četvoročlanim akcenatskim sistemom. Ne može se samo na osnovu četvoroakcenatskoga sistema neki govor proglašiti hercegovačkim ako se zna da u njemu nema najbitnijih osobina hercegovačkih govora, a posebno zbog toga što su oba uzlazna akcenta (uz silazne, naravno) prisutna i u nekim drugim crnogorskim govorima koji se ni u tradicionalističkim klasifikacijama ne svrstavaju u govore hercegovačkog tipa.⁵⁶

I da zaključimo: Navedena analiza potvrđuje ispravnost stava Vojislava P. Nikčevića o postojanju opštetcrnogorskoga jezičkog sloja i o neodrživosti podjele crnogorskih govora na dva strogo odijeljena dijalekta. I oni govorovi koji se u takvim podjelama ističu kao izrazito hercegovački imaju mnogo više opštetcrnogorskih nego istočnohercegovačkih osobina. Stoga njihov dosadašnji (tradicionalistički) tretman treba odbačiti kao neutemeljen. To što se u tim govorima javljaju i neke hercegovačke osobine samo potvrđuje odavno poznatu činjenicu da se jezičke i dijalekatske granice samo po izuzetku poklapaju s državnim granicama, odnosno da

Adnan Čirgić

RJEČNIK
NJEGUŠKOGL GOVORA

⁵⁶ Mitar Pešikan, „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.

se izvjesne istočnohercegovačke izoglose završavaju u Crnoj Gori. U našem je slučaju to pogotovo prirodna stvar jer je riječ o govorima koji pripadaju istome jezičkom sistemu (štokavskom) i uz to se nalaze u bliskome sušedstvu, pa bi bilo teško ne pretpostaviti izvjesna podudaranja u graničnome pojusu navedenih govora (istočnohercegovačkih i ševerozapadnih crnogorskih). Akcenatski sistem i „zamjena jata“ kao dva osnovna kriterijuma u podjeli štokavskih govora u ovom slučaju ne daju valjane rezultate. Crnogorski su govori (osim po izuzetku) (*i*)*jeckavski*, baš kao i istočnohercegovački. A pojedini crnogorski govorci koji se tradicionalistički svrstavaju u govore „zetskog tipa“, poput npr. bjelopavličkoga, vasojevičkog, donjopješivačkog i sl., imaju i četveročlani akcenatski sistem, a po „zamjeni jata“ i svim ostalim osobinama uklapaju se u crnogorske govore s dvočlanim akcenatskim sistemom. Da bi se utvrdila pripadnost pojedinih govora određenoj grupi ili dijalekatskom tipu, mnogo su bitnije izoglose osobina koje su u tome govoru javljaju. A to je upravo ono na što je skrenuo pažnju Asim Peco u citiranome radu o prelaznim govorima. Bitno je, dakle, odrediti žarište pojedinih pojava. O tome svjedoči i spisak osobina koje Peco navodi kao tipične za istočnohercegovački dijalekat. To što se u njemu npr. javljaju oblici zamjenica *mene, tebe, sebe* ili poremećen odnos akuzativa i lokativa (uz crnogorskiju granicu) ne znači da te dvije osobine nijesu više opštecrnogorske već da kraj tih izoglosa nije ograničen crnogorskom državnom granicom. Postojanje svih bitnijih opštecrnogorskih jezičkih osobina (atipičnih za istočnohercegovački dijalekat) u ševerozapadnim crnogorskim govorima – najbolji je pokazatelj da ti govorci pripadaju crnogorskom a ne hercegovačkom govornom tipu. Što se akcenatskih podudaranja tiče, ona jesu značajna ali ne mogu biti i odlučujuća. Stoga se za ševerozapadne crnogorske govore određenje *istočnohercegovački* mora konačno napuštiti.

LITERATURA

- Bošković, Radosav & Malecki, Mječislav. – „Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore s osrvtom na susedne govore“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti CANU*, br. 20, Podgorica, 2002.
- Čirgić, Adnan. – „O klasifikaciji crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.
- Čirgić, Adnan. – „Revizija podjele crnogorskih govora“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.
- Ćupić, Drago. – „Bibliografija govora Crne Gore“, *Crnogorski govor. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.
- Dedijer, Jevto. – *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.
- Hamm, Josip. – „Crnogorsko *T, D + JAT* > ĆE, DE“, *Crnogorski govor. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.
- Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.
- Ivić, Pavle. – „Osrt na lingvističke metode dosadašnjih proučavanja crnogorskih narodnih govora“, *Crnogorski govor. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju*, Zbornik radova, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd, 1984.

- Nikčević, Vojislav P. – „Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik“ u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2006.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, Tom II (od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Peco, Asim. – *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Naučna knjiga, Beograd, 1978.
- Peco, Asim. – „Prilog proučavanju prelaznih govora“, *Radovi*, ANUBiH, knj. LXX, Sarajevo, 1981.
- Pešikan, Mitar. – „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XXI/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.
- Pulević, Vukić. – „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, *Lingua Montenegrina*, br. 1, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008.
- Rešetar, Milan. – *Štokavski dijalekat*, Matica crnogorska, Podgorica 2010.
- Stanić, Milija. – „Uskočki akcenat“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXVIII, Beograd, 1982.
- Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, Tom I, knj. XX, 1974.
- Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, Tom II, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXII, Beograd, 1976.
- Stanić, Milija. – *Uskočki rječnik*, I i II, Naučna knjiga, Beograd, 1990. i 1991.
- Stevanović, Mihailo. – *Gramatika srpskohrvatskog jezika za više razrede gimnazije*, Četvrto izdanje, Obod, Cetinje, 1962.

- Stevanović, Mihailo. – „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. III, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933-1934.
- Stojanović, Jelica. – *Identitet i status srpskog jezika u Crnoj Gori*, Zbornik radova *Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, CANU, Podgorica, 2008.
- Vuković, Jovan. – „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938-1939.
- Vušović, Danilo. – „Dialekt Istočne Hercegovine“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Srpska kraljevska akademija, Beograd – Zemun, 1927.

CLASSIFICATION OF THE MONTENEGRIN SPEECHES

This paper offers an analytical-critical overview of the present attempts to classify Montenegrin speeches and to offer a new model for their classification. Commencing with the “substitution of jat” and accentual position as the basic principle for the classification of štokavian speech, it divides Montenegrin speeches into three groups: southeast, northwest and the speeches of the Montenegrin Sandžak. That conditional classification does not deny a thesis about the spontaneously developed *koine* type of Montenegrin popular speech.

IJEKAVICA U SAVREMENOJ CRNOGORSKOJ JEZIČKOJ STVARNOSTI

U ovome prilogu daje se kratak pregled razvoja i prisustva ijekavice u Crnoj Gori s posebnim osvrtom na današnje stanje. Analitičko-kritičkim pogledom na jezičku politiku u Crnoj Gori XX vijeka, naročito u posljednjim decenijama, utvrđuje se da je današnje prisustvo ekavizama u Crnoj Gori posljedica planske ekavizacije crnogorskoga jezika od strane pojedinih jezikoslovaca u Crnoj Gori i izvan nje. Posljednji korak u tome pravcu je *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, đe se brojnim ekavizmima daje normativni status u Crnoj Gori. Nasuprot tome, naučnim angažmanom montenegrista teži se očuvanju tipičnih opštetcrnogorskih jezičkih obilježja, u prvome redu ijekavice kao jednoga od najmarkantnijih. Zvanično prihvatanje crnogorskoga jezika kao službenoga trebalo bi da eliminiše mogućnost da Crnu Goru preplavi standardnojezičko (i)jekavsko-ekavsko rasulo.

Za razliku od teritorije koju pokrivaju bosanski, hrvatski i, naročito, srpski jezik – teritorija Crne Gore je dominantno i prepoznatljivo (i)jekavska. Crnogorski govori su gotovo bez izuzetka (i)jekavski. Stoga su oni, kao što je poznato, dobrim dijelom i poslužili kao osnova za Vukov književni jezik. Međutim, u XX vijeku u Crnoj Gori su se desile najkrupnije promjene na planu

Vukove ijekavice,¹ nastale najčešće kao rezultat jezičke politike koju su kreirali pobornici Vukovih filoloških teorija. Ipak, ti jezički stručnjaci najčešće su ekavizaciju tipičnih crnogorskih (i) jekavskih oblika prikazivali kao rezultat spontanih jezičkih procesa koji su se razvili u XX stoljeću.

Polazeći od činjenice da „nije poznat izgovor praslovenskog ě² te od stava Radosava Boškovića da je centralno pitanje i *jata* i slavistike da li je praslovensko ě bilo diftong ili monoftong, Vojislav P. Nikčević u jednoj svojoj studiji „uzima u svestrani naučni pretres njegov izgovor. (...) Svi dosadašnji bezuspješni pokušaji da se to fundamentalno pitanje slovenistike i slavistike definitivno riješi bazirani su na pogrešnoj metodološkoj postavci da je *jat* bio glas ili dvoglasnik, monoftong ili diftong, koji se monogenetski (monocentrično) cijepao na brojne refleksе (odraze) kao na svoje sastavne elemente.“³ Pošavši od definicije fonema kao najmanje jezičke jedinice „koja se sa stajališta tog jezika ne može raščlaniti u skup još kraćih fonoloških jedinica“⁴ te na osnovu analitičko-kritičkoga pretresa dosadašnjih stavova o porijeklu *jata* i lociranju prapostojbine starih Slovena, Vojislav Nikčević zaključuje da ne može biti govora o cijepanju tzv. jedinstvenog glasa *jat* niti o njegovim refleksima koji su se javili relativno kasno, navodno počev od ekavice, preko ikavice i, na

¹ Sintagma *Vukova ijekavica* u ovome radu upotrebljava se da označi one oblike koje je Vuk prihvatio u svome tipu književnoga jezika.

² Dr Stjepan Babić, *Jezik*, Panorama, Zagreb, 1967, 110.

³ Vojislav P. Nikčević, „Praizvor prototip i praiskon izgovora slov(j)enskoga jata (ѣ)“ u: 1. *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2006, str. 28; 2. *Riječ*, časopis za slavensku filologiju, god. 12, sv. 2, Rijeka, 2006. str. 7–39; 3. Zbornik Četrte mednarodne konference *Evropski staroselci, Korenine slovenskega naroda*, Ljubljana, 9. in 10. junij 2006, Založništvo Jutro, Ljubljana, 2006, str. 203–222.

⁴ Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, A–O, Matična hrvatska, Zagreb, 1969, str. 350.

kraju, ijekavice/jekavice pred kraj XIV stoljeća.⁵ On pokazuje kako *jat* nikad nije ni bio glas nego znak kojim su se obilježavale različite glasovne vrijednosti na različitim prostorima. Taj svoj stav potvrđuje stanovištem poznatoga srpskog filologa Petra Đordića, koji nalazi da je „u našoj cirilskoj pismenosti *jat* imalo nekoliko vrijednosti: *ja*, *a*, *e*, *ije*, *je*, *i*, *j*“.⁶ Protiv stava o nekadašnjoj „*e* vrijednosti“ *jata*, što je u naznačenome periodu dalo tzv. refleks *ije* – govori i hrvatski slavist Josip Hamm. On kaže da je jedna od glavnih razlika u shvatanjima toga problema to „da ē nije bilo iskonsko *e* koje je tek poslije prelazilo u *je*“.⁷ Razvitak ijekavskoga alternanta *jat* i Branko Miletić izvodi iz diftonga *ie*. Potvrde za to on nalazi u činjenici da postoje „mnogi ijekavski govori u kojima se još i danas sačuvao jednosložni izgovor dugoga *jata* (na pr. *svjet*, *viek*, *koljevka*, *rieka*), a ne kao što traži Vuk: *svijet*, *vijek*, *kolijevka*, *rijeka*“.⁸

Odredivši trougao Poljska – Ukrajina – Bjelorusija kao prostor slovenske prapostojbine na kojemu se ukrštaju poljski jakavski i jekavski, ukrajinski ikavski i bjeloruski ekavski izgovor ē, Nikčević nalazi da je tu ključ za razrješenje problema izgovora *jata* kao „centralnoga slavističkog pitanja“, kako ga nazva Radosav Bošković. Oslanjajući se, između ostaloga, i na

⁵ Prof. dr. Dalibor Brozović & Prof. dr. Pavle Ivić, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988, str. 9.

⁶ Petar Đordić, *Istorijske čirilice*. Paleografsko-filološki prilozi, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1970, 204.

⁷ Josip Hamm, „Crnogorsko *T*, *D* + Ě > ĆE, ďE“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Crnogorski govor*. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984, str. 80.

⁸ Dr Branko Miletić, *Pregled istorije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, s. a., str. 70.

onomastička istraživanja Radoslava Rotkovića, koji tvrdi da su preci današnjih Crnogoraca i Dubrovčana došli iz Polabla – Pomorja današnjeistočne Njemačke, Nikčević crnogorsku ijekaviku povezuje s poljskim i polapskim izgovorom *jata*. Pošto u izumrlome polapskom i današnjemu poljskom jeziku za naš jednosložni i dvosložni *jat* (*čovjek* i *smijeh*) postoji dvoglasni fonem *še* (*człowiek* i *śmiech*), on zaključuje „kako je očevidno da je još u Polablu – Pomorju kao slovenskoj pradomovini preda-ka Crnogoraca i Dubrovčana dvoglasnom fonemu /še/ u riječima s dugijem jatom poput: *lijep*, *vijek*, *sijeci*, *rijeka*, dodavano samo poziciono /i/ poradi ostvarivanja što prohodnijeg izgovora. U tom slučaju slijed /ije/ je stvarno alofon dvoglasnoga fonema (ie). A to onda znači da su u polapskom jeziku uporedo opstojali, tj. kao /ie/ : /ije/.“⁹

Kakvo god bilo porijeklo i izgovor staroga ē, protiv teze o njegovoj tzv. refleksaciji u ijekavizam pri svršetku XIV stoljeća govore brojni pisani spomenici i onomastička građa. Pri određivanju porijekla ijekavice/jekavice najčešće se polazilo od pisane građe, tj. od vremena kad se umjesto staroga grafema ū u pismu počinje upotrebljavati njegova izgovorna vrijednost. Zanemarivana je dakle činjenica da je pisana tradicija uticala na upotrebu zajedničkoga grafema ū umjesto posebnih izgovornih vrijednosti koje je taj grafem na različitim slovenskim prostorima pokrivao. Tako npr. Asim Peco, opet povodeći se za pisanim spomenicima iz Crne Gore i Dubrovnika, pominje mogućnost da se u crnogorskim govorima već u XIII vijeku bijahu razvili (i)jekavski „refleksi“ *jata*, pri čemu je jekavski „refleks već tada počeo da utiče na fonetsku prirodu prethodnih konsonanata“.¹⁰

⁹ Vojislav P. Nikčević, n. d., str. 34.

¹⁰ Asim Peco, „Sudbina kratkog ēiza r u ijekavskim govorima štokavskog dijalekta“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 248.

Protiv tako pozne pojave ijekavice koja je navodno nastala kao proizvod refleksacije *jata* stoji i antroponim *Tješimir* (*Tiescimirus*) u *Ljetopisu popa Duklanina*, kao i cijeli *Imenik geografskih naziva srednjovekovne Zete* Gavra A. Škrivanića,¹¹ u kojemu na današnjoj crnogorskoj teritoriji nema nijednoga ekavskog toponima! A da je tačna pomenuta hipoteza o refleksaciji č, takvo stanje bilo bi nemoguće.

Kako onda objasnitи ijekavske oblike u tome *Imeniku*, koji obuhvata i vrijeme prije kojega se navodno razvio tzv. refleks *jata*? Poznato je da su toponimi slabo podložni promjenama. Stoga bi bila neodrživa pretpostavka da je do promjene nekadašnjih navodno ekavskih toponima u ijekavske došlo neposredno prije no što su zapisani u spomeničkoj građi koja je Škrivaniću poslužila kao polazište za *Imenik*. Nema jezičkih promjena koje u izuzetno kratkome periodu mogu u potpunosti izbrisati svaki trag stanju koje im je prethodilo, pa samim tim nema ni naučne utemeljenosti za pretpostavku da je do razvoja tzv. ijekavskoga refleksa *jata* došlo nekim stihijnim procesom kojim su nekadašnji oblici s neizmijenjenim *jatom* u potpunosti i dosljedno zamijenjeni ijekavizmom. Naprotiv, „toponimi zabilježeni u srednjemu vijeku otkrivaju stariji ijekavizam koji je doveo do jotovanja: *Sv. Stjepan* > *Sušćepan*, *Tjekla* > *Ćekla*, *Presjeka* > *Prešeka*, *Tjehotina* > *Ćehotina...*“¹²

¹¹ Dr Gavro A. Škrivanić, *Imenik geografskih naziva srednjovekovne Zete*, Istoriski institut NR Crne Gore, Titograd, 1969. Imenik je, prema riječima pripredavača, „izrađen na osnovu objavljenih izvora, istoriske literature i arhivske građe, sa težnjom da tih imena bude što više i sa najstarijim pomenom. Iz tih razloga Imenik i sadrži preko 900 srednjovekovnih imena“ (str. 3).

¹² Radoslav Rotković, „Ijekavica u onomastici kao crnogorski etnički i kulturni identitet“, *Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa Jezici kao kulturni identiteti*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998, str. 122–123.

Komparativnom analizom crnogorskoga i polapskoga/pomorskoga onomastičkog materijala Radoslav Rotković došao je do zaključka „da postoji puna fonološka podudarnost polapsko-pomorskog i zetsko-pomorskoga lingvističkog areala“. Plemena koja su tada naselila Crnu Goru „donijela su sa sobom ne samo rojeve geografskijeh naziva nego i sopstveni ijekavski izgovor“.¹³ I dalje: „Na primjerima: *Tjehotino, Ljeska, Lješane, Bjelice*, toponimi u našoj postojbini otkrivaju jasni ijekavizam, kao u poljskom jeziku. Sa poljskijem jezikom nas vezuje i glasovni sistem koji se ne može izraziti su 30 Vukovijeh slova! On je prihvatio južni izgovor i jotovanje (*devojka, ded*), pa i glas *h*, za što u početku nije znao, ali nije prihvatio da nađe slova za glasove u rijećima: *šednik, šekira, ižesti, bisa*, što sve postoji u poljskome alfabetu i odatle ta slova uzimaju i upotrebljavaju ’naši’ lingvisti koji se protive kodifikaciji tijeh slova, jer ne mogu drukčije da opišu narodne govore!“¹⁴

Što se Vuka tiče, razumljivo je što grafeme š, ž i ȝ nije uveo u svoj tip književnoga jezika (iz kojega je kasnije izbacio progresivne oblike tipa *ćerati, devojka* i zamijenio ih regresivnim *tjerati, djevojka*) jer je on radio na uvodenju jezika zajedničkoga projektovanome narodu Srbohrvatima. Dakle, nije Vuk radio na normiranju crnogorskoga jezika, iako su mu i crnogorski govorili bili osnova za njegov tzv. srpski jezik (koji se ponajmanje baziраo na srpskim govorima). Ti glasovi koji su u crnogorskome jeziku bili opšteprisutni, van crnogorske jezičke teritorije imali su status dijalektizama i zbog toga se, kao takvi, nijesu mogli naći u zajedničkome književnom jeziku koji je počivao na Vukovoj teoriji o svim štokavcima kao Srbima. Navodeći „28 prosti glasova“ u srpskom jeziku (osim *f i h*), Vuk u fusnoti konstatuje da „osim ovi opšti glasova mogu se čuti u srpskom jeziku još neki

¹³ Isto, str. 121.

¹⁴ Isto, str. 117.

osobiti glasovi: 1) Ercegovci kašto izgovaraju *s pred j* kao poljsko *š*, a *z* kao *ž*, n. p. *sjekira, sjutra, izjeo...*¹⁵

Na osnovu analize izuzetno obimne literature i građe (čiji spisak sadrži nekoliko stotina jedinica) u kojoj su najznačajnije mjesto dobine studije Rajnholda Trautmana¹⁶ i Hane Skalove,¹⁷ Radoslav Rotković napisao je opsežnu knjigu¹⁸ koja sadrži i registar od gotovo 900 onomastičkih jedinica istovjetnih na crnogorskome prostoru i na teritoriji Polabla. Treba naglasiti da kod Rotkovića svaki toponim nema svoj redni broj, no je on pod isti redni broj podveo sve toponime istoga tipa. Ako bismo svaki od tih toponima prebrojali, došli bismo do nekoliko hiljada istovjetnih jedinica na pomenutim prostorima. Pošto se ovaj naš rad ograničava na pitanje ijkavice u savremenoj crnogorskoj jezičkoj stvarnosti, mi ćemo iz pomenute Rotkovićeve studije preuzeti neke toponime u ijkavskome obliku radi potvrde ranije iznijetih teorija: *Bijela, Bjelava, Bezdjede, Bezmjerov, Bjelbog, Bjelica, Bjelina, Bjelozem, Bijeljany, Bijeljane, Brieskow, Briještina, Briezani, Brijeghe, Djedište, Djeva, Djewitz, Diete, Dvie*

¹⁵ Vuk Karadžić, *Srpski rječnik* (1818), Dela Vuka Karadžića, priredio dr Pavle Ivić, Prosveta – Beograd, 1969, str. XXIX.

¹⁶ R. Trautmann, *Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen*, Teil I–III. Berlin, 1949, 1950. (Treći dio, registar, obradio H. Schall); R. Trautmann, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Gottingen, 1923. i R. Trautmann, *Die slavischen Ortsnamen Meklenburgs und Holsteins*. Zweite verbesserte Auflage. Berlin, 1950.

¹⁷ H. Skalova, *Topografická mapa uzemi Obodricu a Veletu-Luticu*, Praha, 1965.

¹⁸ Dr. Radoslav Rotković, *Odakle su došli preci Crnogoraca*. Onomastička istraživanja, Drugo, istovjetno izdanje, s Komentarima na kraju, MontEdit, Podgorica, 2000. Pomenuti je registar kasnije proširen i objavljen pod naslovom *Baltičko-pomorske, polapske i zetsko-pomorske onomastičke paralele* u knjizi: Radoslav Rotković, *Jezikoslovne studije*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 55–142.

Radoslav ROTKOVIC

JEZIKOSLOVNE STUDIJE

jebel, Trijebina, Ustje, Utjehov, Vjetrica, Wiaternick, Vorjen, Zabjel, Zarjeće, Zasjeka, Zvjerin, Zvjerov itd.

S crnogorskoga i dubrovačkoga kao prepoznatljivo ijekavskoga govornog područja ijekavica se u minulim vjekovima proširila i na okolna područja. Masovnim seobama stanovništva ona je kao *južno narjeće* proširena iz svoje postojbine „na sever i na istok, (...) u severnu i zapadnu Bosnu, severnu Dalmaciju, Liku i Krbavu, u zapadnu Srbiju“.¹⁹ Međutim XX vijek obilježila je

¹⁹ Jovan Skerlić, „Istočno ili južno nareće“ u knjizi *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955, str. 87. O širenju tzv. hercegovačkih (=crnogorskih jer je u pitanju severozapadna Crna Gora) jezičkih osobina govori i Mihailo Stevanović u knjizi *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989, str. 203–204. i u knjizi *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Gramatički sistem i književnojezička norma, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975, zatim Milorad Dešić – „Zapadnobosanski ijekavski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976, str. 15; Pavle Ivić u *Dijalektologiji srpskohrvatskog jezika* (Uvod i štokavsko

gore, Gnijezdiz, Gnjevomjer, Chljebov, Jarognjev, Klještna, Liepousiennizha, Ljeska, Ljeskov, Mijel, Meždirječica, Nedjelica, Nemjer, Narijeće, Nevjer, Orjehov, Otsječ, Parijez, Pijesky, Persjeky, Pjena, Podliješte, Porijeće, Predjely, Perdjely, Presjeka, Prijećnica, Priedoli, Primjeri, Riječane, Riezani, Rijeka, Rječica, Rjepin, Sjekyrica, Sjenica, Sjerava, Strijela, Strijelci, Strijely, Tjehotino, Tješenovići, Tješimjer, Trebješane, Trijebkovo, Tri-

dominacija srpske jezičke politike u Crnoj Gori, ali i na širem području, pa čak ni Hrvatska često nije bila imuna na tu politiku. Kao produkt takve politike javljaju se u crnogorskome jeziku mnogi ekavizmi koji su se u njemu do danas čvrsto uvriježili.

Iako se zna da je Vuk Karadžić usmeno riječ, koju je uveliko sakupio na crnogorskome terenu, pretočio u svoj književni jezik, mnogi današnji jezikoslovci iz Crne Gore teže umjesto pojedinih vukovskih oblika normirati ekavske, prikazujući ih pri tome kao autohtone crnogorske oblike a ne kao import s ekavskoga jezičkog područja. Takva jezička politika samo je logičan sljed onoga što je započeto na razmeđu dva vijeka (XIX i XX), a što je trebalo da se dovrši u međuratnome periodu.²⁰ Naime, od početka primjene Vukove jezičke reforme u Crnoj Gori sistemske je rađeno na poopštavanju crnogorskih oblika *koine* tipa, tačnije ti su oblici zamjenjivani oblicima koji su bili većinski u ijkavskim govorima štokavskoga sistema, odnosno Vukova tipa srpskog jezika. Tako je i sam Vuk 1839. napušto oblike s jekavskom jotacijom tipa *ćerati, đevojka* i zamjenio ih regresivnim, ali na štokavskome području dominantnim oblicima *tjerati, djevojka*. Istina, ti regresivni oblici u crnogorskome književnom jeziku s kraja XIX vijeka bili su više izuzetak nego pravilo, ali će XX stoljeće donijeti radikalni zaokret u tom pogledu: tipični opštecrnogorski oblici u pisanome jeziku postaće zanemarljivi u odnosu na standardne srpske/srpskohrvatske. Tako će proces

narečje). Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985, str. 68. te Vojislav P. Nikčević u brojnim svojim radovima, između ostalog i u studiji *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2004. te mnogi drugi autori. Isečavanja stanovništva o kojima je riječ potvrđuje i Jevto Dedijer u knjizi *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

²⁰ Sintagmom *međuratni period* označavamo period između dva svjetska rata.

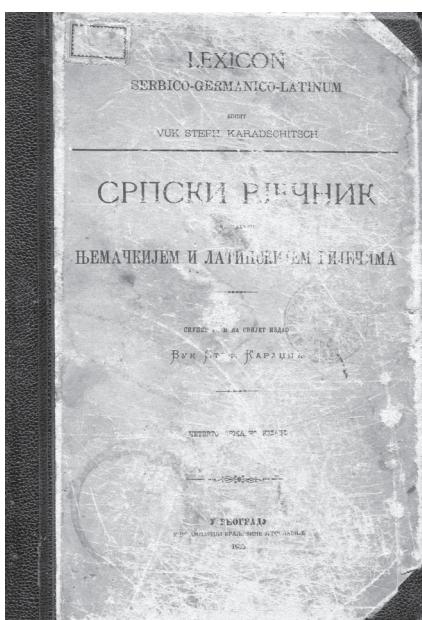
razgradnje crnogorskoga književnog jezika (pod oznakom književnojezičkoga izraza ili subvarijante srpskohrvatskoga jezika)²¹ tokom cijelog XX stoljeća teći uzlaznom putanjom. No kad je u pitanju govorni (narodni) jezik, uticaji jezičke politike o kojoj je riječ mnogo su manji, mada ni tu nijesu zanemarljivi. Najevidentniji su u pogledu narodne svijesti koja sopstveni jezik i njegove opšte markantne odlike često doživljava kao neku vrstu arhaizama ili dijalektizama kojih se treba odreći u svakoj javnoj komunikaciji, a naročito u beletrističkome stilu. Ipak, status iječavice u doba Vuka Karadžića nije bio sporan. Njezin će status

biti doveden u pitanje tek u XX vijeku, u periodu između dva svjetska rata, kad su za zvaničnu vlast bili sporni i nemili i svi ostali vidovi crnogorske prepoznatljivosti.

Nastojanja u pravcu degradacije i arhaizacije crnogorskoga jezika „urodiće plodom tek poslije 1918. godine, nakon uništenja crnogorske države i administrativne zabrane crnogorske nacije, kada dolazi do brutalnoga nacionalnog i socijalnoga ugnjetavanja Crnogoraca“.²²

²¹ Dalibor Brozović, „O sadanjem času na kružnici jezičnog sata“, *Kritika* – dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja, br. 17, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, ožujak/travanj, 1971, str. 190–211.

²² Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 537.

Odmah poslije aneksije Crne Gore Srbiji u *Glasu Crnogorca* objavljen je tekst koji slikovito predočava navedenu konstataciju: „Čitavom svijetu, a naročito srpskom narodu u Ugarskoj, poznat je onaj zloglasni tzv. Aponijev školski zakon, po kome su đeca svih nemađarskih naroda u državi morala u školama učiti mađarski – i protiv koga se cio obrazovani svijet zgražao i bunio. Taj zakon se, sa mađarskoga nacionalnog gledišta, dao, ako ne opravdati, a ono bar donekle razumjeti. Ali ono što danas radi beogradski cincarin Davidović u školama u Crnoj Gori mnogo je gadnije i sramnije od onoga što je činio Aponij. Davidović je naime zabranio da se u crnogorskim školama predaje crnogorska istorija! Pa još je i to sitnica prema onome što slijedi! On je, čujte, zabranio da se u Crnoj Gori govorи južnim dijalektom! U školama se mora predavati đeci samo istočnim dijalektom. Iako smo vjerovali u ubijstva, paljevine i druge zločine koje Srbijanci vrše po Crnoj Gori,²³ ali u ovo nikad nijesmo mogli vjerovati dok pošljednjih dana nijesmo od sigurnih ličnosti uvjereni. Tako Rijeka Crnojevića sad nosi ime 'Reka', Bjelopavlići zovu se 'Belopavlići', Pješivci se zovu 'Pešivci' itd.“²⁴ U naznačenome periodu u Crnoj Gori, dakle, ni Vukov tip „srpskoga“ jezika više nije bio poželjan, već se radilo na učvršćivanju srpske ekavice čija je upotreba do tada bila nepoznata na crnogorskome tereunu. Istina, Belićev *Pravopis*, koji je tada bio na snazi, zvanično je prihvatao i jekavicu,²⁵ ali tipična crnogorska jezička obilježja

²³ Viđeti o tome u knjizi *Nekoliko stranica iz krvavoga albuma Karađorđevića*. Dokumenta o zločinima Srbiyanaca u Crnoj Gori, Izdanje odbora crnogorskih izbjeglica, Kr. crnogorska državna štamparija, Rim, 1921. (i fototipsko izdanje *Nekoliko stranica iz krvavoga albuma Karađorđevića*. Dokumenta o zločinima Srbiyanaca u Crnoj Gori, Crnogorsko obrazovno udruženje, IVPE, Cetinje, 2006) – napomena A. Č.

²⁴ „Aponijev zakon“, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI. 1919, str. 4.

²⁵ Viđeti: Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica

bila su i dalje na udaru: „Oni koji pišu južnim izgovorom treba naročito da paze na osobinu književnog južnog izgovora kojom se on odlikuje od narodnoga južnog izgovora u većini krajeva, a koja je u ovome: u narodu se izgovara *ćerati*, *đevojka*, često *živjeti*, *trpljeti*, *grmljeti*, *svrbljeti*, zatim uvek *ljepota*, *njedra* i sl. Od svega ovoga je književni južni izgovor zadržao samo slučajeve kao *ljepota* i *njedra*, t.j. one u kojima *j* od *je* daje sa *l* i *n* koji mu prethode – *lj* i *nj*; a u svim drugim slučajevima ne vrši se jotovanje, već se zadržava stariji glasovni odnos: *tj*, *dj*, *vj*, *pj*, *mj* i *bj*, dakle: *tjerati*, *djevojka*, *živjeti*, *trpjeti*, *grmjjeti*, *svrbjjeti*; tako i: *sjesti*, *cjedilo*, *zjenica* i sl. a ne *šesti*, *ćedilo* i sl.“²⁶ Iako se u citiranoj preporuci ne iznosi ništa novo u odnosu na pravila koja je već bio uspostavio Vuk Karadžić, očigledno je da se neprimjereno u isti kontekst stavljuju oblici tipa *svrbljeti*, *trpljeti*, *grmljeti* i sl. koji su u crnogorskim govorima samo mjestimično zastupljeni²⁷ u odnosu na opšteprisutne oblike tipa *šesti*, *ćedilo*,

crnogorska, Cetinje, 1997, str. 559–569.

²⁶ Aleksandar Belić, *Pravopis Srpskohrvatskoga Književnog jezika*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1923, str. 3.

²⁷ Drago Ćupić u radu „Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore“, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, MSC, Beograd – Novi Sad – Tršić, 13–18. IX 1977, Beograd, 1981. na strani 60 konstatuje da se jotacija labijala u Crnoj Gori javlja u govorima „Crmnice, Zete (sa Lješkopoljem), Kuča, Bratonožića i, dijelom, Pipera, dakle govor koji se nalaze na područjima u dolini Skadarskog jezera i njegovih pritoka Zete i Morače. (...) Što se ostalih područja crnogorskih i govora na njima tiče (za sjeverozapadnu Boku, izgleda, važe zakonitosti iz Hercegovine, odnosno Pive i Drobnjaka), čini nam se da su najbliza stvarnom stanju ona mišljenja koja polaze od toga da se ranije jekavsko jotovanje labijala (ispred jata) vršilo dosljedno i da je taj proces u znatnoj mjeri prekinut mijenjanjem stanovništva sa različitim područja i uticajem knjige odnosno škole...“ Malo naprijed, na str. 62, isti autor rezimira da „kompaktnu izoglosu sa dosljednim jotovanjem labijala pred jatom imamo u zetskoj kotlini i njenom obodu, izuzev na istočnoj strani (gdje su albanski govor)“. Nasuprot tome, dialektološka su ispitivanja potvrdila da su oblici s jotovanim *ć*, *đ*, *š* u cr-

ćerati, đevojka. Time se jotovanim oblicima umanjuje značaj jer se postavljaju u istu ravan s osobinama koje su u Crnoj Gori dijalektalnoga karaktera. Takva jezička politika upravo je i vodila stvaranju svijesti kod crnogorskoga naroda (uglavnom bez obzira na nivo obrazovanja) da tipični oblici treba kao arhaični i dijalektalni da budu isključeni iz standardnoga jezika, a po mogućnosti i iz usmene komunikacije. Ta politika ostavila je dalekosežne posljedice.²⁸

Nametanjem i usvajanjem zahtjeva toga tipa raskidala se dugotrajna književnojezička tradicija u Crnoj Gori izražena kroz međusobnu uslovljenost govornoga uzusa i književnoga jezika. Ta uslovljenost bila je do te mjere izražena da Vukova jezička reforma na crnogorskim prostorima nije imala gotovo nikakva

nogorskim govorima apsolutno zastupljeni, dok su regresivni (nejotovani) oblici u njima nepoznati (osim u riječima novijega datuma, preuzetim iz drugih štokavskih standardnih jezika).

²⁸ Posljedice te politike osetile su se i u najnovije doba, u procesu standarizacije crnogorskoga jezika. Poslije usvajanja Ustava nezavisne države Crne Gore (2007), u kojemu je crnogorski jezik definisan kao službeni u Crnoj Gori, osnovan je i Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika (2008) sa zadatkom da izradi pravopis, gramatiku i rječnik crnogorskoga jezika. Dio Savjeta, okupljen oko ljudi koji su predavalici jezik i književnost na Univerzitetu Crne Gore (Rajka Glušica, Tatjana Bečanović, Igor Lakić i Zorica Radulović) pod uticajem tradicionalističke lingvistike koja je negirala postojanje zasebnih štokavskih standardnih jezika, u prvome redu crnogorskoga, tvrdo se protivio kodifikaciji opšteprisutnih oblika nastalih jekavskom jotacijom glasova *d*, *t*, *c*, *s* i *z*. Tačnije, nastojali su izbaciti iz crnogorske standardnojezičke norme fonem *ž* i *ć* koje je nastalo kao produkt jotacije glasa *c*, dok su *ć(e)* < *tj(e)*, *d(e)* < *dj(e)* i *s(e)* < *sj(e)* prihvatali (nedosljedno) uz regresivne oblike koje su nastojali kodifikovati u svim slučajevima. Taj je pokušaj faktičkoga osporavanja standardizacije tipične crnogorske jekavice propao odlukom Ekspertske komisije za standardizaciju crnogorskoga jezika koju je formirala Vlada Crne Gore (2009). Ta je komisija standardnojezičkim proglašila sve produkte jekavske jekavice. O radu na standardizaciji crnogorskoga jezika biće više zabora drugom priličkom.

značaja.²⁹ To tim prije kad se zna da je npr. Njegošev jezik bio potvrda da se na vukovskome tipu književnoga jezika mogu stvoriti vrhunska beletristička djela. Iako je bilo prošlo šezdeset godina od početka kontinuiranoga sproveđenja Vukove jezičke reforme, crnogorski pisci se još uvijek nijesu bili odrekli svoje duge tradicionalne upotrebe oblika sa č i đ (za š nijesu imali adekvatnoga grafema pa su ga nerijetko, poput Stefana Mitrova Ljubiše, upotrebljavali kao šj). Stoga je Belić, protivno toj činjenici, navedenom pravopisnom odredbom nastavio proces asimilacije crnogorskoga jezika, započet nekoliko decenija prije njega.

Iako je ijekavica (*južni izgovor*) bila *Pravopisom* Aleksandara Belića formalno dozvoljena u književnoj upotrebi (s ograničenjima koja su navedena), pisana praksa pokazuje drugačije stanje, što se odlično ogleda u citiranome članku iz *Glasa Crnogorca*. Poslije zabrane korišćenja oblika o kojima je bilo riječi, Aleksandar Belić *Pravopisom* koji nastao u međuratnome periodu, poslije zavođenja diktature kralja Aleksandra, ukida još jedno opštetcrnogorsko obilježje – „duže“ oblike zamjeničko-prijedjevske promjene: „Kod prideva i zamenica južni narodni govor zna za dva završetka: *ijem* – *im*, *ijeh* – *ih*, *ijema* – *ima*, ali u književnom jeziku valja upotrebljavati samo jedan, i to: *im*, *ih*, *ima*: *žutih*, *žutima*, *tih*, *tima* i sl.“³⁰ To je učinio uprkos tome što je ne-

²⁹ Viđeti: Vojislav P. Nikčević, „Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba“, *Jezik*, časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika, br. 1, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, listopad 1968, str. 19–22. i br. 2, prosinac 1968, str. 41–52.

Adnan Čirgić, „Jezik u Crnoj Gori nije srpski“, *Matica*, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Radovi sa naučnoga skupa *Ustav Crne Gore*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2007, str. 415–422.

³⁰ A. Belić, *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Treće, popravljeno izdanje, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona, Beograd, 1934, str. 35.

koliko godina ranije u drugome izdanju *Pravopisa* takve oblike proglašio normativnim naporedo s „kraćim“. Za tako kratak period kakav je onaj koji dijeli dva pomenuta izdanja sigurno nije moglo doći do iščezavanja (u Crnoj Gori opšteprisutne) jezičke odlike o kojoj je riječ (a koja ni do danas nije iščezla iz crnogorskoga jezika), već je u pitanju opet jezička politika koja je, kako se to vidi i na osnovu rezultata koji su njome postignuti, suzbijala crnogorske jezičke posebnosti *koine* tipa na nivo dijalektizama i provincijalizama. Oblici o kojima je riječ u Crnoj Gori poslije toga više nijesu normirani sve do pojave *Pravopisa crnogorskog jezika* Vojislava P. Nikčevića,³¹ odnosno do usvajanja zvaničnoga *Pravopisa crnogorskoga jezika* od strane Vlade Crne Gore 2009. godine. Istina, o potrebi normiranja tih oblika bilo je riječi i prije toga, ali bez većega odjeka i uticaja na jezičku politiku. Tako je, na primjer, Asim Peco šest decenija nakon njihova definitivnog ukidanja iznio mišljenje da bi ti oblici trebalo da budu dio standardnoga (tada još uviјek zvanično zajedničkoga) jezika: „Ja bih, uz ovo, dozvolio dubletne oblike i u zamjeničko-pridjevskoj promjeni: prema *našim, njegovim, vrućim, dobrim,* još i *našijem, njegovijem, vrućijem, dobrijem.* To je, isto tako, jezička realnost. Ako prihvatom dubletne

³¹ Dr. sci. Vojislav P. Nikčević, *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

likove u odričnom obliku glagola *jesam* (*nisam* i *nijesam*), zašto ne bismo tu išli do kraja! Jer, istina je, gdje se govori *nijesam*, govori se i *ovijem*, *našijem*. I obrnuto: gdje se govori *nisam*, govori se *ovim*, *vrućim* i sl. Ja bih, dakle, i ovdje išao ka jednoobraznosti. To bi bilo bliže jezičkoj stvarnosti.³² Naravno, taj Pecov zahtjev nije uvažen od strane zvaničnoga jezikoslovlja u Crnoj Gori, koje je radilo u skladu sa srpskom jezičkom politikom. Razlozi su suviše poznati da bi ih trebalo posebno objašnjavati. Status oblika o kojima je riječ bio je neizvjestan sve do usvajanja crnogorskoga jezika kao službenoga u Crnoj Gori (2007), odnosno usvajanja prvoga službenoga *Pravopisa crnogorskoga jezika* (2009), po kojemu su oblici tipa *našijeh* i *našijem* stekli normativno ravnopravan status s oblicima tipa *naših* i *našim*. Iako su oni *Pravopisom crnogorskoga jezika* V. Nikčevića bili obuhvaćeni kao dio norme, zvanični su ih pravopisi tretirali kao arhaizme. Pisana praksa (uslijed zabrana koje su pominjane) počev od međuratnoga perioda pa do kraja XX vijeka odbacila je te oblike kao narodske i dijalektalne. Stoga ih danas vrlo rijetko (u pisanoj praksi) upotrebljavaju čak i oni pojedinci u čijem su govoru dominantni.

Iako je, kako je rečeno, ijekavica bila i dalje dio književnoga jezika, crnogorski pisci u međuratnome periodu mahom prelaze na ekavicu. Taj prelazak rijetko je bio stvar sopstvenoga izbora, mada ni takvi slučajevi nijesu nepoznati – naročito kod pisaca bjelaške političke orijentacije. Izričite zabrane pravopisaca o korišćenju *južnoga izgovora* nije nikad bilo, ali su zato oni koji su pisali ijekavski najčešće bili onemogućeni da objave svoja djela jer su narušavali *književnojezičko jedinstvo*.³³ Učvršćiva-

³² Asim Peco, „Naša ijekavština – juče, danas i sutra“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 3, Podgorica, 1994, str. 23.

³³ Viđeti o tome u: Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 565, fnsnota 19, kao i str. 566–569.

nju takvoga stava doprinosili su odnarođeni crnogorski kulturni radnici u Srbiji. Iako u međuratnome periodu gotovo iskorijenjena (iz književnoga jezika), ijkavica je bila i dalje sporna. Tako npr. Vido Latković savjetuje crnogorskim piscima da prijeđu na ekavicu: „Što se zbilja može zameriti ponekom mlađem književniku iz Crne Gore, to je upotreba južnog dijalekta. Istina, ne pišu oni južnim dijalektom ni iz kakvog inata, nego za to mogu pružiti besumnje i umetničkih razloga. Ali ipak, kad se razlika svede isključivo na zamenu *jata*, onda je u pitanju samo gola formalnost, formalnost koja je za jedinstvo književnog jezika vrlo važna a za pojedinca bez ikakvog značaja. Mislim, naime, da bismo trebali svi pisati ekavski (razlozi za to su i suviše poznati!) dok jezično bogatstvo reči, rečenica, obrta i slično, svako može, i treba, da iz svog narečja, iz svog kraja, unosi u opšti književni jezik.“³⁴ Latkovićev stav u potpunosti je usklađen s vizijom Jovana Skerlića o pobredi ekavice i latinice na cijelome jugoslovenskom prostoru: „Istočno narečje je ekspanzivno, ono ima silu stvari uza se, ono samo sobom pobeđuje i potiskuje južno narečje. Sam taj razlog je dovoljan, jer u borbi narečja ne pobeđuje ono koje je najlepše no ono kojim se govori u politički i kulturno nadmoćnijim krajevima... To narečje ima za se vreme i silu stvari, svaki dan radi za njega, i ono se samo sobom, po sili stvari, širi i pobeduje... To je prirodan proces koji se ne može zaustaviti. A pre a posle istočno narečje postaće opšte narečje srpskohrvatsko...“³⁵

Poslije ukidanja „dužih“ nastavaka iz zamjeničko-pridjevske promjene, naporedo s učvršćivanjem ekavice, na red je došla crnogorska leksika koja je proglašena provincijalnom, pokrajin-

³⁴ Vido Latković, „Prilikom književne večeri mladih iz Crne Gore“, *Zapis*, knj. VI, sv. VI, Cetinje, juni 1930, str. 382.

³⁵ Jovan Skerlić, *Pisci i knjige*, knj. III, Prosveta, Beograd, 1955, str. 118.

skom i neknjiževnom.³⁶ Analizirajući jezičku situaciju u Crnoj Gori pomenutoga perioda, konkretno – ekavizaciju tradicionalnoga ijekavskog prostora, Bogić Noveljić, savremenik tih zbijanja, konstatiše da će, ukoliko se nastavi s takvom politikom, doći do jednačenja: ekavica – cirilica, ijekavica – latinica, tj. da će prostor ondašnje zajedničke države u kojem je latinica dominantno pismo zadržati ijekavicu, dok će ekavica prevladati oblastima u kojima dominira cirilica. „Skora budućnost će nam to pokazati. A tada će se, nesumnjivo, naći neki dobronamjerni i ’objektivni’ kritičar s tvrdnjom da su Crnogorci, uza sve ostalo, širokogrudo žrtvovali zajednici i svoj narodni i književni govor.“³⁷ Posljedice toga procesa danas su više nego očigledne.

Ijekavica nije bila sporna samo u Crnoj Gori; njezin status bio je doveden u pitanje i u Hrvatskoj. Aleksandar Belić je bio ubijedjen da će i Hrvati pisati „u potpunosti onako kako se piše u Srbiji, ne samo zato što je tako najbolje, nego zato što je to Srbija svojim nacionalnim radom izvojevala bilo na polju književnosti, bilo na polju narodnoga oslobođenja“.³⁸ Uloga Srbije u narodnome oslobođenju dobro je poznata; to su najbolje iskusili protivnici aneksije Crne Gore Srbiji 1918. godine, poslije čega je došlo do likvidacije, uništenja i progona njih i njihovih porodica.³⁹ Kakav je odnos bio prema Hrvatskoj, vrlo se lijepo vidi u ovim Belićevim riječima: „Srbija će biti veoma zadovoljna da

³⁶ Viđeti: Danilo Radojević, „Kontinuitet jedne antinacionalne (anticrnogorske) politike“, *Kritika* – dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja, br. 8, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1969, str. 585–586.

³⁷ Bogić Noveljić, „Brisanje crnogorskoga književnog jezika. Povodom pitanja školskih udžbenika“, *Zeta*, br. 14, Podgorica, 1937, str. 3.

³⁸ Aleksandar Belić, *Srbija i južnoslovensko pitanje*, Niš, 1915, str. 33.

³⁹ Viđeti: *Nekoliko stranica iz krvavoga albuma Karađorđevića*. Dokumenta o zločinima Srbiyanaca u Crnoj Gori, Izdanje odbora crnogorskih izbjeglica, Kr. crnogorska državna štamparija, Rim, 1921.

svojoj braći Hrvatima, pored nacionalnog oslobođenja, doneše i crkveno za kojim su oni dugo vremena uzalud žudeli“.⁴⁰ Da Hrvati odista nijesu bili imuni na Skerlićeve teze o prihvatanju ekavice i latinice kao zajedničkoga izgovora i pisma – pokazuje činjenica da su Fran Ilešić, Ivan Hribar, Marko Car, Josip Smolaka, Đorđe Pejanović, Milan Marjanović, Ivo Ćipiko, Vladimir Skarić, Vaso Glušac, Frano Kuljišić, Veljko Milićević prihvatali ekavicu.⁴¹ No za razliku od Crnogoraca, Hrvati su uskoro uviđeli što se krije iza tobožnjega književnojezičkog jedinstva i vratili se svojoj standardnoj (i)jekavštini (u vrijeme kad je Crnoj Gori već uveliko bila nametnuta ekavica). „Problem unifikacije književnog jezika Hrvata i Srba u ekavskom tipu književnog jezika vrlo je brzo skinut s dnevnog reda jer se u novoj državi nacionalno pitanje nije pravilno riješilo, a isto tako ni socijalno, pa je u atmosferi hegemonističkog i diktatorskog režima proces unifikacije postao apsurdan, te su se i oni malobrojni književnici koji su pri postanku nove države u zanosu prihvatali ekavsko narječe – uskoro vratili standardiziranom ijekavskom tipu maritičevske normiranosti.“⁴² O tome problemu piše i Ivo Frangeš i objašnjava uzroke prihvatanja ekavice i žrtvovanja ijekavice od strane pojedinih hrvatskih pisaca, kao i razloge njihova ponovnoga vraćanja ijekavici: „Istina, Hrvati su još jednom ponudili žrtvu: sve što je bilo napredno i što je iskreno željelo jedinstven književni jezik i jedinstvenu književnost, počelo je pisati ekavski – latinicom, u duhu takozvane Skerlićeve ankete iz 1913. godine. I Krleža, i Cesarec, i Ujević, i Barac, i A. B. Šimić, i Česarić, i Krklec, i toliki drugi, svi su oni prihvatali ekavski govor,

⁴⁰ Aleksandar Belić, n. d., str. 27.

⁴¹ Prema: Ljudevit Jonke, „Razvoj hrvatskoga književnog jezika u 20. stoljeću“, *Jezik*, časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika, br. 1, 1968/69, Godište XVI, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, listopad 1968., str. 14.

⁴² Isto, str. 16.

uvjereni da su to jedine razlike: pa se stoga, s malo dobre volje, lako dadu izbrisati, na korist obiju strana. A pokazalo se da razlike nisu tako zanemarive: da se ne sastoje u jedinome izgovoru staroslovenskoga *jata*: da su po srijedi već formirane nacije, sa čitavim stoljećem funkciranja takozvane novije književnosti za sobom; i da pitanje njihova zbližavanja nije prvenstveno i isključivo na tome području, te da ih tvrdoglava unitaristička upornost velikosrpske monarhije mnogo više razdvaja nego spaša; pa kad je 1928. došlo do krvavog atentata u beogradskom parlamentu (kojom su prigodom pobijeni vođe hrvatske opozicije Stjepan Radić, Pavao Radić i Đuro Basariček), svi su hrvatski književnici ponovo počeli pisati ijekavski; nije to mogao učiniti jedino A. B. Šimić, jer je preminuo 1925.⁴³ Međutim u to je vrijeme Crna Gora bila potpuno politički obesnažena, pa u njoj nije bilo moguće pokrenuti institucionalizovani otpor nadirućemu srpskome jezičkom hegemonizmu. Čak su svi tadašnji poznati jezikoslovci koji su se afirmisali u Beogradu bili u svojim naučnim radovima dosljedno prihvatali ekavicu.

U poslijeratnom periodu stvari će se unekoliko promijeniti. Iako je jezička politika i dalje vodena iz Beograda (o čemu svjedoči podatak da jezik Crnogoraca prvi put normiran u Crnoj Gori tek 2009. godine, poslije obnove državne samostalnosti), status ijekavice bio je povoljniji, mada je crnogorski jezik u oficijelnome jezikoslovju u Crnoj Gori i dalje bio *kvazilin-gvistička tvorevina*. Sasvim rijetkim jezikoslovциma i kulturnim radnicima koji su javno zastupali stav da i Crna Gora ima pravo na svoju jezičku varijantu u okviru ondašnjega standardnog srpskohrvatskoga, pa i pravo na sopstveni crnogorski jezik, osporavana je naučnost, a svoje radeve su uglavnom mogli objavljivati samo u Hrvatskoj koja je u tome pogledu imala fleksibilniji i

⁴³ Ivo Frangeš, *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana, 1987, str. 294.

demokratskiji stav, a prema njima nerijetko i zaštitnički odnos. Tako npr. hrvatski jezikoslovac Ljudevit Jonke ističe: „Kakva zla ima u tome ako i Crnogorci žele svoj jezik nazivati crnogorskim. I oni su narod, oni svoj jezik nisu primili ni od Srba ni od Hrvata, imaju ga odiskona, pa ga mogu nazivati kako hoće.“⁴⁴ Nasuprot tome stavu, za koji bi se moglo slobodno reći da ga zastupa bezmalo svaki hrvatski jezikoslovac, u Crnoj Gori i danas većina slavista zapošljenih na Univerzitetu Crne Gore ili osporava pravo imenovanja jezika crnogorskim imenom ili osporava kodifikaciju opštecrnogorskih jezičkih osobina.

Do Nikčevićeva *Pravopisa* u Crnoj Gori nije uziman u obzir ni govorni uzus niti književnojezička tradicija. Naprotiv, tradicija zatiranja opštecrnogorskih jezičkih obilježja o kojoj je bilo riječi nastavljena je i u posljednjim decenijama XX vijeka, i to ne više samo od strane jezikoslovaca koji su živjeli i radili u Srbiji, naročito u Beogradu, već su tu tradiciju prihvatali i jezikoslovci upošljeni u crnogorskim naučnim ustanovama. Rečeno je da je status ijekavice u periodu komunističke vlasti bio umnogome bolji od onoga koji je opisan u međuratnome periodu. Međutim, pojedine jezikoslovce iz Crne Gore nije zadovoljavala „prevelika fleksibilnost“ *Pravopisa srpskohrvatskog književnog jezika* iz 1960. godine, naročito otvorenost njegove norme u pogledu dubletne upotrebe oblika poput *prijedlog – predlog*, *prijevoz – prevoz*, *prijenos – prenos* i sl. Stoga ističu stav da su za crnogorsku književnojezičku praksu karakteristični samo kraći oblici (*pregled*, *predlog*, *prevoz*), dok su duži oblici karakteristika hrvatske varijante i bosanskohercegovačke podvarijante tzv. srpskohrvatskoga/srpskog jezika.⁴⁵ U tome pravcu nastavlja

⁴⁴ Dr Ljudevit Jonke, „Treba govoriti otvoreno i istinito“, *Književne novine*, br. 362, Beograd, 13. IX. 1969, str. 2.

⁴⁵ O neutemeljenosti toga stava najbolji svjedoči dijalektološka literatura o crnogorskome jeziku.

se ekavizacija crnogorskoga jezika, koja je ranije bila započeta. Školstvo, počev od najnižega obrazovanja, naročito je uticalo na prihvatanje i ukorjenjivanje oblika koji su do tada bili atipični za crnogorske govore. Istu ulogu imali su mediji i udžbenici koji su mahom bili ekavski. Tek poslije prihvatanja takvih (atipičnih) oblika, oni koji su radili na njihovu odomaćivanju, prilazili su i normiranju. Zapravo, isticali su zahtjeve da se, shodno njihovoj upotreboj praksi, takvi oblici moraju standardizovati, i to kao dio tzv. crnogorskoga književnojezičkog izraza (kao podvarijante srpskog jezika!). Najbolja potvrda za to je *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika* Branislava Ostojića i Dragomira Vujičića,⁴⁶ koji čak i u naslovu sadrži ekavizam! U pogledu standardnih ijekavizama taj *Rečnik* umnogome zaostaje za svim dotadašnjim pravopisima, pravopisnim rječnicima i priručnicima. U njemu se nastoje normirati i nametnuti (u tome se nerijetko, nažalost, i uspijeva) i takvi oblici kakvi ni u vrijeme diktature kralja Aleksandra nijesu propisivani od strane oficijelnoga jezikoslovlja. Glavni je argument za takav postupak „činjenica“ da se radi o oblicima koji su tipični za Crnu Goru i dominantni u njezinim govorima i pisanoj praksi. No objašnjenje razvoja takvih oblika neprihvatljivo je iz više razloga.

Prvo uvođenje dubletnih oblika tipa *predlog – prijedlog* nalazimo u poslijeratnom Belićevu *Pravopisu*,⁴⁷ čime se na latentan način i zvanično počinje uvoditi ekavica. Isti princip prihvatiće i *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika* iz 1960. godine, koji je nastao poslije poznatoga *Novosadskog dogovora*.

⁴⁶ Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000. O tome rječniku viđeti u studiji Vojislava Nikčevića, „Crnogorski jezik – juče, danas, sutra“, *Doclea*, časopis za nauku, kulturu i umjetnost, br. 3, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 63–88.

⁴⁷ Aleksandar Belić, *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, novo, dopunjeno i ispravljeno izdanje, Prosveta, Beograd, 1950.

Iako se u *Zaključcima* toga dogovora u tački 4 kaže da „oba izgovora, ekavski i ijekavski, takođe su u svemu ravnopravna“,⁴⁸ „ravnopravnost“ će se, između ostalog, ogledati i u jednakoj upotrebi i na ekavskome i ijekavskome području ekavizama ustaljenih u međuratnom periodu. Stoga ne čudi napomena na kojoj je uz svoj potpis insistirao hrvatski jezikoslovac Stjepan Ivšić: „Ovaj potpis (na Novosadski dogovor – A. Č.) dajem s napomenom da izjava u 4. t. *Zaključaka* ne smije služiti za propagandu ekavskoga izgovora na dosadašnjem književnom ijekavskom području.“⁴⁹ Napomena je unijeta u tekst, ali je propaganda nastavljena. No poslije toga vodena je suptilnije i bila praćena stavovima (po uticaju) vodećih jezikoslovnaca iz Crne Gore koji su neke ekavske oblike proglašavali crnogorizmima. U tom smislu pomenuti Ostojićev *Rečnik* otišao je mnogo dalje u onome što su njegovi prethodnici započeli.

Vuk Karadžić je u svome *Rječniku* brižljivo razvrstao ekavske i ijekavske oblike, naznačivši ih odrednicama *juž.* (=ijekavski/jekavski) i *ist.* (=ekavski). Osim toga, za oblike koji su naročito u upotrebi u pojedinim krajevima, za razliku od ostalih koji ih ne poznaju ili u kojima se koriste u manjoj mjeri, on je naznačio krajeve za koje su tipični, npr.: *rjeti* (*osobito u Dubr.*), *rjeći* (*u Boci*), *ribaonica* (*u Srijemu*)⁵⁰ i sl. U njemu nema ekavizama s naznakom da su zapisani u Crnoj Gori ili tipični za njezino područje. Time je uklonjena svaka sumnja da su sporni

⁴⁸ „Zaključci Novosadskog dogovora“, *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1960, str. 6.

⁴⁹ Isto, str. 9.

⁵⁰ Svi primjeri preuzeti od Vuka Karadžića uzeti su iz *Srpskoga rječnika istumačenog njemačkijem i latinskijem riječima*, Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, Četvrtvo državno izdanje, U Beogradu, u štampariji Kraljevine Jugoslavije, 1935. Primjeri koji su ovde navedeni uzeti su slučajnim uzorkom.

ekavski oblici koji se proglašavaju „crnogorizmima“ autentično crnogorski od davnina. Glavna negacija takvoga stava upravo je Vukov *Rječnik*. Kao što će se iz daljega teksta viđeti, takvi oblici nastali su kao produkt novijih jezičkih planiranja koja su samo nastavak onoga već opisanog planiranja.

Nakon studioznijega iščitavanja Ostojićeva *Rečnika (i)je-kavizama* vidi se da je autor u nj unio svaki ekavski oblik koji se makar i sporadično upotrebljava u Crnoj Gori, čak i kad su u pitanju oblici koje forsiraju usamljeni pojedinci, u prvoj redu on (Ostojić). Takav je postupak prikriven stavom izrečenim u opsežnome predgovoru (koji iznosi čak trećinu knjige) da sve ono što je opštenarodno i opšteprisutno, što se upotrebljava bez regionalnih ograničenja, treba da ima normativni status.⁵¹ Međutim, iako ekavski oblici koje je Ostojić onđe unio ne zadowjavaju nijedan od pomenutih kriterijuma, on ih je uveo u standard njegova tzv. crnogorskoga književnojezičkoga izraza, za koji se zalaže da i dalje ostane u službenoj upotrebi u Crnoj Gori (kao podvarijanta srpskoga jezika). Rječnik, o kojemu je riječ, takođe nema ni sistematičnosti u proglašavanju pojedinih oblika normativnim ili dijalektalnim. To je još jedan pokazatelj u kakvoj su se poziciji našli njegovi autori kad su neutemeljeno težili proglašiti usamljene i vještački i nasilno stvorene oblike autohtonim „crnogorizmima“ nastalim spontano, glasovnim ili analoškim putem. Tako se, recimo, uz oblik *pjesna* naglašava: *kod Njegoša*, iako je oblik o kome je riječ zalutao u *Rečnik* kao jedini te vrste. Pored stotina drugih oblika koji su se onđe morali naći, a iz neobjašnjениh razloga nijesu, čitalac ili proučavalac nailazi na Njegoševu *pjesnu*, koja se više ne upotrebljava ni u crnogorskim govorima a kamoli u književnome i standardnome jeziku. S druge strane čudi činjenica da je baš taj, ni po čemu tipičan, Njegošev oblik dobio mjesto u *Rečniku* pored stotina dru-

⁵¹ Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, n. d., str. 9.

gih koji su karakteristični za današnje crnogorske govore, pa i za književni, odnosno standardni jezik. Dijalektolog Danilo Vušović naveo je više od 340 glavnih „neknjiževnih“ osobina Njegoševa jezika, iako i sam kaže da je Njegošev jezik „uglavnom narodni jezik i to onakav kakav se govori u Crnoj Gori“.⁵² Od svih tih „neknjiževnih“ oblika autori *Rečnika* izabrali su *pjesnu!* Da nije bilo sistematičnosti u odabiru riječi i oblika u rječniku o kome je riječ, potvrđuju i ovi primjeri:

1. Naspram ekavskoga oblika *kudelja*, koji se ne upotrebjava u Crnoj Gori i umjesto kojega je dosljedno *kuđelja*, navode se jekavski nejotovani (opet atipični) oblici: *kudjeljara, kudjeljarka, kudjeljast, kudjeljica...*
2. Izdvaja se dijalektalni oblik *tudije(r)* (*djal.*) kao jedinete vrste, a ne pominju se primjeri poput: *ovudije, ovudijen, kudije, kudijen, kudijer, onudije, onudijen, onudijer*, koji imaju isti status.
3. Prema dubletnim oblicima: *nasljedstvo* i *nasledstvo, nasljednost* i *naslednost, nasljednopravni* i *naslednopravni, nasljednički* i *naslednički, nasljeđe* i *nasleđe* i sl., javljaju se bez alternative oblici: *nasljednik, nasljednikov, nasljednica*.
4. Iako su oblici *izlječenje, izlječiv, izlječivost* dati bez ekavske alternative, bez ikakva objašnjenja naspram njih stoje dubletni oblici *izlječitelj* i *izlečitelj* i sl.
5. Iako je uz ekavski oblik tipa *pregoreti* formalno dozvoljen i jekavski *pregorjeti*, oblik *pregorelost* se npr. daje bez jekavske alternative.

Takvih je nedosljednosti u *Rečniku* mnogo, ali se na njima više nećemo zadržavati. To što je navedeno treba da posluži

⁵² Danilo Vušović, „Prilozi proučavanju Njegoševa jezika“, *Južnoslovenski filolog*, knjiga IX, Beograd, 1930, str. 194.

samo kao potvrda stava o nesistematičnosti u pristupu obrade leksičke građe. Ovde ćemo istaći nenaučnost u procesu norme i standardizacije jezika u Crnoj Gori; konkretno – neutemeljenost uvođenja ekavizama u crnogorsku standardnojezičku normu. Ono što je najspornije u tome rječniku jeste stav da crnogorsku ijekavicu „karakteriše znatan broj inovacija koje nije priznavao hrvatski tip, a dobrom dijelom ni bosansko-hercegovački. Tu su najprije frekventne složenice sa prefiksom (*pre-*) s jednosložnim refleksom mjesto dugoga *jata* (*pregled, preklop, prekid, prepis, prepjev, preplet, prerez, preći*). (...) Tu je i supstitucija dugoga *jata* kratkim *jatom* ili vokalom *e* u riječima *sljedeći/sledeći, uslijed/usled, redoslijed/redosled*, pri čemu imamo djelimično ili potpuno jednačenje s ekavskim izgovorom.“⁵³

Osim toga, sporno je i nepotvrđeno objašnjenje pojave oblika tipa *rečnik, rešenje, rečit* i sl., od kojih ćemo početi u analitičko-kritičkome osvrtu Ostojićevih stavova kao reprezentativnih kad je u pitanju rad na anuliranju, asimiliranju i negaciji jezika crnogorskoga. Za navedene oblike kaže se da ih „ne treba povezivati sa ekavskim izgovorom. Naprotiv, proces se razvio autonomno glasovnim putem u ijekavskim govorima. Izgovorena težina grupe *rje* je još veća ako se ona nalazi u položaju iza suglasnika.

Ukoliko pak nema kakvog suglasnika, suglasnik *j* se u kratkim slogovima ne gubi (*riječ – rječnik, korijen – korjeniti, rijeka – rječica, riješiti – rješenje – rješavati, rijedak – rjedi*).⁵⁴ Međutim, samo 2-3 reda nakon toga isti će autor, demantujući samoga sebe, upasti u *contradictio in se*. Naime, tvrdi se kako „u kratkim slogovima bez suglasnika ispred *r* umjesto *je* javlja se *e* (*rečnik, rešenje, rešavati*), a u kratkim slogovima sa suglasnikom ispred *r* umjesto *e* javlja se *je* (*brjegovi...*). Ovi poslednji

⁵³ Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, n. d., str. 13.

⁵⁴ Isto, str. 14.

su, doduše, ređe u upotrebi.⁵⁵ Iz navedenoga proizilazi da su oblici *rečnik*, *rešenje*, *rešavati* nastali od *rječnik*, *rješenje*, *rješavati* zbog težine izgovora grupe *rje*, a da su oblici poput *brjegovi* ipak ostali nezamijenjeni ekavskim likovima zbog lakšega izgovora od prvih. Nije potrebno biti jezikoslovac da bi se utvrdila naučna i logička zasnovanost takvih tvrdnji. Toga je, vjerovatno, bio svjestan i sam autor koji, i pored takvoga objašnjenja u predgovoru, u *Rečnik* nije unio oblik *brjegovi*.

U vezi s pisanjem *je* iza *r* još se kaže: „U narodnim govorima i u pisanoj riječi u Crnoj Gori u komparativu pridjeva *rje-dak* – *ređi* i srodnjoj riječi *retkost*, kao i u dvosložnim i višesložnim glagolima uopšte preovladali su likovi sa *e* umjesto *jata* i to umjesto *je* u infinitivu ispred nastavka *-ti* i u radnom glagolskom pridjevu ž. i s. roda – *goreti*, *izgoreti*, *pregoreti*, *gorio*, *-ela*, *-elo*, *okoreti*, *prekoreti* i sl. pa bi sasvim ispravno bilo normativno ih sankcionisati kao jedine likove, dok bi, na primjer, s obzirom na jezičku stvarnost, uz likove: *starješina*, *rječnik*, *rječit*, *rješenje*, *rješavati*, *rješiv*, *korjenčić*, *korjenit* sasvim normalno trebalo normativno priznati i likove bez *je* (*starešina*, *rečnik*, *rečit*, *rešenje*, *rešavati*, *korenčić*, *korenit*).

Kolebanja se prenose s leksičkih riječi i na složenice, gdje jezik prosto ide za unifikacijom. Naime, iz imenica *rješenje/rešenje*, *rješavati/rešavati* alternacija *je/e* se zadržava i u složenicama pa se kolebanja javljaju između likova: *razrješenje i razrešenje*, *razrješavati i razrešavati*, *protivrječiti i protivrečiti* i sl.⁵⁶ Malo zatim isti autor, uprkos tome što je rečeno, kaže da treba „prihvati postojće stanje (*goreti*, *protivrečiti*, *ređi*, *razredivati*, *ogrev*, *rečni*, *rečica*, *rešenje*, *rešavati*) pa neka govorena i pisana riječ idu zajedno pogotovo što su one i do sada, u konkretnim slučajevima, bez obzira na normu, dosta dobro na crnogorskem

⁵⁵ Isto, str. 14.

⁵⁶ Isto, str. 19.

govornom području harmonizirale.“⁵⁷ Opet uprkos citiranome, nekoliko stranica naprijed, kaže se: „Da bi norma odgovorila unutrašnjim zakonima jezika i izbjegla prisilno ujednačavanje najbolje bi, dakle, bilo prihvatići obje varijante neka funkcionišu naporedo. Neka naporedo egzistiraju: *goreti/gorjeti, narečje/narječe, rečit/rječit, rečitost/rječitost, rečnik/rječnik, rečnički/rječnički, rečca/rječca, rečkati se/rječkati se, rešavati/rješavati, starešina/starješina* i sl. onako kako egzistiraju u svim stilovima standardnog jezika. A ako bismo se opredjeljivali samo prema crnogorskoj jezičkoj praksi, onda bismo prihvatili samo likove sa *e* (...) pošto su oni danas tamo u govorenoj i pisanoj riječi skoro jedini u upotrebi. Međutim, standardnojezički izraz ijekavskoga izgovora srpskog jezika čine i druga područja tog jezika u kojima se javljaju i likovi sa *je*, pa je pravo rešenje normativno zadržati oba lika. Ako tokom vremena jedan od njih nestane, a to će se desiti, niko ne treba da žali za njim jer je to u jezičkoj prirodi.“⁵⁸ Svakome iole upućenome je jasno koji su to oblici što treba da nestanu i za kojima ne treba žaliti. Kao da je u jezičkoj prirodi svih ijekavskih štokavskih govora da se što prije usaglaše sa srpskim ekavskim kako bi se tada *srpski jezik*, koji se u poslantome citatu upotrebljava, mogao primjeniti i na teritoriju koju danas pokrivaju bosanski, crnogorski i hrvatski jezik.

Poslije takvih objašnjenja koja obuhvataju pojedine leksičke tipove, autor se u svome *Rečniku* osvrću i na pojedinačne riječi, poput recimo *ogrev/ogrjev/ogrijev*, na kojima ćemo se i mi ovde zadržati. Naime, kaže se da „naša norma je uporno forsirala Vukov tradicionalni lik *ogrijev* uz mnogo frekventniji lik *ogrev*. Međutim, danas bi se tu jezička normativna praksa morala opredjeliti samo za likove *ogrev*, *ogrevni*, kako se, na primjer, u crnogorskim govorima, a pod uticajem govornog jezika i u

⁵⁷ Isto, str. 20.

⁵⁸ Isto, str. 36–37.

pisanim tekstovima obično i upotrebljavaju. Uostalom, lik *ogrjev* je norma bila prihvatila samo zbog duge pravopisne tradicije na zapadnom dijelu srpskohrvatske jezičke teritorije.⁵⁹ Protiv takvih navoda, stavova i zaključaka stoji crnogorska govorna i književnojezička tradicija i praksa, ali i dvije za crnogorsku dijalektologiju ključne monografije renomiranih slavista, Danila Vušovića i Mihaila Stevanovića, a naročito Vukov *Rječnik*. Za razliku od navedenih ekavskih oblika, kojima se faktički, a često i formalno, daje primat, Vuk Karadžić jasno razdvaja ijekavske oblike kao južne od ekavskih kao istočnih. Pod odrednicom *južni*, kako je već istaknuto, kod Vuka nema nijednoga od ekavizama o kojima je riječ. Stoga i ne čudi što autori *Rečnika* kažu: „Danas se teže mogu primijeniti Vukova pravila na crnogorski tip ijekavice koji je u stalnom razvoju, izgradnji i procesu usavršavanja. U tom procesu crnogorski tip ijekavice oslobađao se složenijih i težih oblika.“⁶⁰ Postavlja se pitanje: Koje je to savršenstvo koje crnogorska ijekavica treba da dosegne? S obzirom na oblike koji se nameću, reklo bi se da je odgovor lako naslutiti: Da prijeđe u crnogorski tip ekavice koja će biti posljednja karika u ispunjenju ranije navedene Skerlićeve vizije, čime će se završiti proces koji traje čitav vijek. U tome je smislu Ostojić-Vujičićev rječnik mnogo retrogradniji od Belićeva jer zanemaruje ijekavske oblike koje je ozakonio Vuk Karadžić pošavši uglavnom od crnogorske i dubrovačke ijekavice kao modela za jezičku standardizaciju. Za razliku od toga, čak i Aleksandar Belić u predgovoru svojega potonjeg *Pravopisa* kaže da je „zasnovan na načelima besmrtnoga Vuka“ poput ranijih, pa je „prirodno da se on i u novom prerađenom izdanju ne može mnogo menjati. (...) Danas se u našoj književnosti mnogo više nego ikad piše južnim

⁵⁹ Isto, str. 18–19.

⁶⁰ Isto, str. 63.

izgovorom; zato je taj izgovor u ovoj knjizi morao postati potpuno ravnopravan sa istočnim.⁶¹

U *Rečniku* su dakle svi slučajevi u kojima je *je* pored *r* zamijenjeno sa *e* proglašeni opštecrnogorskim kako bi se time steklo pravo na njihovo proglašenje normativnim oblicima. Uz to je u startu odbačena mogućnost da su takvi oblici nastali po ugledu na srpsku ekavicu. Prije svega, podatak da takvi oblici imaju opštu upotrebnu govornu i pisano vrijednost nije potvrđen niti su sami autori na bilo koji način dokazali taj stav. Naprotiv. I u jeziku crnogorske književnosti i u crnogorskim govorima prisutni su oblici u kojima sekvenca *je* dolazi poslije *r*; u jeziku crnogorske književnosti čak ne samo kad se taj glas nađe u inicijalnome položaju no i onda kad mu prethodi suglasnik, poput: *sagrješenje, pogrješka, otrježnjenje* i sl. Dakle, u jeziku te književnosti prisutni su svi oni ijekavizmi koje je normirao Vuk Karadžić, a do međuratnoga perioda oni i nijesu imali alternativu. Takve je oblike i popisao Danilo Vušović u severozapadnim crnogorskim govorima, npr.: *gorje, sagorjeti, gorjeti, pregorjeti, ostarjeti, starješina, korjenić, Korjeniči* (toponim), *korjenički, okorjeli, svirjep, barjela*.⁶² U bokokotorskim govorima oni su takođe zastupljeni i kao takvi gotovo jedino poznati jer se oni (bokeljski govor) i inače skladno uklapaju u crnogorsku jezičku sliku.

Sporni ekavski oblici javljaju se samo u istočnocrnogorskim govorima, često naporedo s jekavskim. Dakle, oni zauzimaju samo jedan dio crnogorske jezičke teritorije, i to manji. No ne može se tvrditi da su oni na tome prostoru prisutni od davnina, ili barem ne u onoj mjeri koja im se pripisuje. Na to

⁶¹ Aleksandar Belić, *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, Novo dopunjeno i ispravljeno izdanje, Prosveta, Beograd, 1950, str. 5.

⁶² Danilo Vušović, „Dialekat Istočne Hercegovine“, Rasprave i građa, Srpska kraljevska akademija, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Beograd – Zemun, 1927, str. 9.

ukazuje jezik pisaca koji potiču s te teritorije. Na istome tom prostoru glas *j* se gubi u poziciji iza *ž*, *š* i *č*: „Jedna od mnogih osobina koje su ovim govorima nasleđe iz prošlosti je i to što su ranije umekšani konsonanti *ž*, *š* i *č* sačuvali svojstva nekadašnje prirode svoje. Kao god što u starom jeziku *j* nije moglo stajati iza ovih suglasnika tako se ovamo i danas gubi u njima: *boži* – *boža*, *vrapči* – *vrapča*, *gušči*, *tiči*, *miši*, *ostože*, *oruže*, *Zaluže*, *Zabreže*, *Pobreže*, *podnože*, *obilježe*, *oraše*, *naruče*, *područe*, *oblice*.“⁶³ U tim govorima javljaju se i oblici u kojima se *j* gubi iza *r* u svim slučajevima, npr.: *Primore*, *Javore*, *mramore* i sl. I to bi se moglo okarakterisati kao pravilo: u onim govorima crnogorskim će se *j* gubi u položaju iza *r* – gubi se i iza *č*, *š* i *ž*. Takva osobina u crnogorskome jeziku ima dijalektalni karakter; nije dakle zastupljena u svim govorima. Stoga je netačno trebiti reći da je *opštetcrnogorsku* kako bi joj se pridao normativni status. Ukoliko bi oblici tipa *rešenje*, *rečnik*, *rečica* trebali biti dio crnogorskoga standardnog jezika (prema njihovoju uzusnoj vrijednosti), onda bi u standard, po istome principu, morali ući i oblici *pobreže*, *mramore*, *bore*, *boži*, *oruže* i sl. Status i jednih i drugih isti je. I onaj koji poznaje crnogorske govore, ukoliko je značajno standardizaciji prilazi savjesno, nikad ne bi mogao normirati jedne a zaobići druge. Naravno, pokušaj standardizacije tih prvih (*rešenje*, *rečnik*) nije za model imao upotrebnu praksu, već namjeru približavanja tih oblika srpskome jeziku. Ostali oblici bili su daleki od srpskoga standarda, pa stoga nije ni bilo poželjno pominjati ih, a kamoli normirati. To je još jedan od dokaza da je standardizacija jezika i jezičko planiranje u Crnoj Gori uopšte bilo samo dio srpske (ekspanzionističke) jezičke politike.

⁶³ Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–34, str. 34. Vrlo rijetko se i u ševerozapadnim govorima crnogorskim mogu sresti oblici poput *naruče*, *područe*, *obilježe*, *bože* i sl. – Viđeti: Danilo Vušović, n. d., str. 21.

Takođe nije tačno da je u Crnoj Gori oblik *ogrev* opštepri-sutan i da, kao takav, treba da postane dio standardnoga jezika. Još je Vuk Karadžić u svome *Rječniku* normirao oblik *ogrjev* kao južni. No u Crnoj Gori je još češći oblik *ögrijev*, koji samim tim treba i mora biti dio standarda, za razliku od oblika *ogrev* s minornom upotrebom, koja je nastala kao produkt nasilnoga uticaja na jezik, poput onoga koji je primijenjen u *Rečniku* o kome je riječ. Upotrebu oblika *ogrjev* u Crnoj Gori još je davno uočio i Mitar Pešikan: „Posebno je u Crnoj Gori jak otpor nekim propisima o refleksu *jata* kad se kose sa živim akcenatskim težnjama, kad ne dopuštaju da se riječi akcenatski prilagode tipu u koji ih uključuje jezičko osjećanje, npr.: *ogrjev* – kao *otrov*, *potres*; *djelovi* – kao *bregovi*, *sinovi*.“⁶⁴

Takođe logički je neodrživ stav da je krajem XIV stoljeća tzv. refleksacijom *jata* od *rě* dobijeno *rje* koje je u narednim periodima neometano moglo opstojati u crnogorskim govorima i književnome jeziku, da bi tek početkom XX stoljeća ta grupa postala teška za izgovor do te mjere da je došlo do njezina jednačenja s ekavskim oblikom *re*. I uza sve to još negirati mogućnost uticaja ekavice! Nelogično je dakle da jednu sekvencu bez ikakvih artikulacijskih poteškoća i prepreka u određenome periodu istorijskoga razvoja smijeni sekvenca teža za izgovor, koja će bez problema funkcionalisati pet vjekova, i tek tada govornicima predstaviti toliki problem u izgovoru da će se za vrlo kratak period zamijeniti lakšom, kakva je navodno bila na samom početku. U jeziku nema sličnih primjera. Stoga je prikazana argumentacija o razvoju ekavizama tipa *rešenje*, *rečnik* naučno neodrživa. Oni su ovde mogli nastati samo pod uticajem preusmjeravanja jezičkoga razvoja, udžbenika na ekavici ili pod uticajem ekava-

⁶⁴ Mitar Pešikan, „Uz referate o refleksu jata“ u zborniku radova *Pravopisna problematika u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik i književnost u Sarajevo, Odjeljenje za jezik, Radovi III, Sarajevo, 1976, str. 123.

ca kojih u obrazovnom sistemu i crnogorskome kulturnom životu ni danas nije mali broj.

Još je neutemeljeniji ovaj Ostojićev stav: „Prema glagolima *pregledati*, *prenositi*, *prelomiti*, *prelazati*, *preskočiti*, *prepisati*, *prevoziti*, *prestupiti* pored sistemskog u jeziku *prijenos*, *prijeskok*, *prijepis*, *prijevoz*, javlja se i analoško: *pregled*, *prenos*, *prelaz*, *prelom*, *preskok*, *prepis*, *prevoz*, *prestup*, pa se onda pored *prijeći*, *prijeđem*, javlja *preći*, *pređem*. (...) I govorna i pisana praksa u Crnoj Gori upućuju nas na to da se odbaci dosadašnja norma alternativnih likova sa *-ije-* izuzev u imenica koje prema sebi nemaju glagola sa kratkom zamjenom *jata*, kao što su primjeri: *prijelog*, *prijesjek*,⁶⁵ *priječac*...“⁶⁶ Teza da su takvi „analoški“ oblici nastali spontano i da kao takvi predstavljaju tipične „crnogorizme“ deplasirana je. Činjenica da su oni u crnogorskim govorima bili nepoznati do međuratnoga perioda ukazuje na njihovo porijeklo. I oni su produkt jezičke politike o kojoj je bilo riječi. To ne isključuje mogućnost da je postojao neki vid analoških promjena o kojima Ostojić govorи, ali se sa sigurnošću može utvrditi da su takve promjene bile minorne i beznačajne. U suprotnom, ekavski bi likovi pomenutih oblika u Crnoj Gori zaživjeli i u vrijeme spontanoga jezičkog razvoja u njoj – do pobjede Vukove reforme. Iako je Vuk opet i te oblike vrlo precizno popisao u *Rječniku* i obilježio ih odrednicom *juž.* bez ekavskih oblika pod tom odrednicom, u Ostojićevu *Rečniku* oni su proglašeni neobičnom, arhaičnom ili dijalektalnom leksikom. *Dijalektalni* su (po Ostojiću) npr. ovi oblici: *prijelaz*, *prijelazan*, *prijelaznost*, *prijelom*, *prijeloman*, *prijenos*, *prijenosan*, *prijepis*, *prijeći*, dok je oblik *raskisjeliti* označen kao *pogrešno*

⁶⁵ Oblik *prijesjek* ne javlja se ni u jednome crnogorskom govoru. Ti govorи znaju samo za oblik *priješek* i zbog toga ga je bilo nužno tako i označiti, tim prije što je postao dijelom arhaične leksike, pa se više gotovo i ne upotrebljava.

⁶⁶ Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, n. d., str. 15.

dijal. iako bi bilo interesantno znati što to, sa stanovišta dijalektologije, u jeziku može biti pogrešno. S druge strane, istina je da je oblik *raskisjeliti* nepoznat u govorima Crne Gore jer se u njima dosljedno upotrebljava samo oblik *raskišeliti*. Dalje, u istome *Rečniku* oblik *prijedlog* proglašen je *zastarjelim* iako i laici znaju da je taj oblik u ekspanziji u odnosu na njegov ekavski oblik koji Ostojić forsira. *Neobičnima* su proglašeni ovi oblici: *prijevod*, *prijevodni*, *prijevoz*, *prijevor*, *prijeglas*, *prijepon*, *prijegor*, *priesad*, *priesadnica*, *prijetop*, *prorjeđivati* i sl. Što je pak u njima neobično – nije objašnjeno.⁶⁷ Istina je da su i jekavizmi toga tipa u Crnoj Gori sve rjeđi, kako u govornoj tako i u pisanoj praksi. Takvo stanje je i logično kad se uzme u obzir sve što je dosad rečeno o vještačkome mijenjanju jezika zarad „književnojezičkoga jedinstva“. Iako navedeni „sporni“ oblici nijesu bili formalno zabranjeni ni Belićevim pravopisom ni pravopisom Matice srpske i Matice hrvatske iz 1960. godine, na početku XXI vijeka njihova se upotreba proglašava pogrešnom. No danas, kad je crnogorski jezik stekao ustavno priznanje i kad je proces njegove standardizacije u toku, ti proćerani i u arhaičnu leksiku smješteni oblici moraju dobiti ponovnu šansu, mora se pružiti mogućnost njihove revitalizacije. Naravno, to ne treba činiti po svaku cijenu, ali treba ostaviti mogućnost alternativnih rješenja tipa *prijevoz* / *prevoz*, a upotrebnna praksa će u narednome periodu odlučiti o njihovoј slobodnosti. Na to obavezuje

⁶⁷ Odrednice *dijalektalni*, *neobični*, *pogrešni* i sl. imaju jasan cilj – da se tipični oblici iskorijene kod govornika u čijoj su upotrebi i zamijene odgovarajućim ekavizmima. Prošečni čitalac kome je *Rečnik* namijenjen neće se pitati što je u tim oblicima „neobično“ jer ih je kao takve okvalifikovalo stručno lice. Čitaočeva je „dužnost“ da se pridržava propisanih oblika. Tako, na primjer, svi Crnogorci, bez obzira na stepen obrazovanja, kažu *sutra* ali malo ko od njih ne piše *sjutra* misleći da je njihov autentični oblik iskvaren i, kao takav, nepoželjan za pisani riječ. Takav je stav prema sopstvenome jeziku stečen ponajviše kroz obrazovni system (na svim nivoima).

i njihova opšteprisutnost ne samo u Vukovo vrijeme kad ih je i unio u svoj *Rječnik*, nego i na početku međuratnoga perioda kad su ih zabilježili Mihailo Stevanović i Danilo Vušović. U severozapadnim govorima crnogorskim prefiks *pre-* se dvojako javlja. „Ako je *pre-* kao prefiks imenički, onda imamo zamenu dugoga *jata* glasovima *ije*:

- *prijelom, prijenos, prijepad, prijelaz, prijerez, prijegled, prijeskok, prijetok, prijeplet, prijerod, prijepek, prijestup, prijedlog, prijeklad, prijelog, Prijelozi (mesto), prijevod, prijekor* i sl. (...)

Ako je *pre-* glagolski prefiks, onda imamo zamenu kratkog *ě* sloganom *je* (odnosno *e* posle *r*):

- *prelomiti, prenositi, prepasti, prezati, preskočiti, preplesti, prepletati i preplijetati, preroditi, prenositi, prepeći, prestupiti, prelaziti* itd.

Kod prideva u tom pogledu imamo dvojnost: ako je pridev sagrađen od imenice, onda imamo imenički prefiks *prije*; ali ako je načinjen od glagola, onda je glagolski prefiks *pre-*:

- *prijekoran, prijestupan (prijestupna godina), prijepun* (nema imenice) i *prepun, prijegledan, prijetravan, prepečen, prelazan, preveden, predložen, prenešen* itd.“ – konstatovao je Danilo Vušović.⁶⁸

Kao što se vidi, crnogorska dijalektologija negira Ostojićeve stavove i stoji kao najtvrdi dokaz protiv njih. Svi oblici koji su u njegovu *Rečniku* proglašeni dijalektalnim, zastarjelim, arhaičnim, pogrešnim ili neobičnim – u dijalektološkim monografijama prikazani su kao tipični. Takvo stanje potvrđuje i Mihailo Stevanović u jugoistočnim govorima crnogorskim: *prijelaz, prijestup, prijekor, prijeklad, prijedlog, prijegled, prijesad,*

⁶⁸ Danilo Vušović, „Dialekat Istočne Hercegovine“, Rasprave i građa, Srpska kraljevska akademija, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Beograd – Zemun, 1927, str. 8–9.

prijenos, prijepak, prijepis, priješek, prijetop, priječer, prijevljes, prijevoz, prijegon, prijekop, prijelom, prijeboj, a u pridjevima nastalim od glagola prefiks je *pre-*: *prekrojen, prenešen, prevežen, preveden*, dok u pridjeva izvedenih od imenica prefiks je *prije-*: *prijestupan, prijekoran, besprijekoran*.⁶⁹ Dakle i u jugoistočnim i severozapadnim govorima crnogorskim upotreba toga prefiksa bila je identična. Zna se da se prilikom izrade dijalektoloških monografija za govorne informatore uzimaju tipični predstavnici, a to su u prvoj redu ljudi na čiji govor nije uticala škola i knjiga, ili makar ne u znatnoj mjeri. Stoga su oblici koje ta dva dijalektologa navode bili tipični i, kao što se vidi, opšteprisutni u Crnoj Gori. Ta činjenica nameće se kao imperativ njihova uvođenja u standardni jezik. Današnji ekavski oblici samo su odraz vremena u kojem su bili zatirani i u velikoj mjeri zatrati svi vidovi crnogorske opstojnosti, pa u takvim prilikama ni jezik nije mogao bolje proći. Oni su takođe odraz nametnute svijesti, o kojoj je ranije bilo riječi, da su svi oni oblici koji se ne uklapaju u srpski standard ruralni i iskvareni i da zbog toga moraju nestati.

Da su oblici o kojima je riječ zaista proizvod smišljenih i planskih uticaja i nasilnih izmjena u jeziku, potvrđuje i Stevanović u pomenutoj monografiji. Iako ni on ne odbacuje mogućnost da je do pojave ekavizama tipa *prenos, prevoz* došlo, između ostalog, analoškim putem jer su u pitanju imenice deverbalitivnoga porijekla, pa se tako osobina mnogobrojnije kategorije prenosila na malobrojniju, ipak naglašava da „primeće se da je kod starijeg naraštaja, koji ne opšti s knjigom i manje ima prilike da dolazi u dodir s pretstavnicima ekavskog izgovora, kod svih imenica bez razlike običniji dvosložni prefiks, a po tome bi

⁶⁹ Viđeti: Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–34, str. 22.

se reklo da je davno utvrđeno pravilo *č=ije*, nešto ranije bilo u onim krajevima i idealno primenljivo.⁷⁰ Kad se zna da su oba autora pripadala zvaničnome srpskom jezikoslovju, da su pisali ekavicom i da su govore koje su ispitivali posmatrali kao djelove srpskoga jezika, onda se ne može dovesti u sumnju namjera njihovih objašnjenja. Konkretno, ne mogu im se takvi stavovi i objašnjenja pripisati ni kao makar prikrivena želja za očuvanjem tipičnih crnogorskih oblika ili njihovom standardizacijom, tim prije što se zna da su oni za njih bili dijalektizmi srpskoga jezika. Dosljedna upotreba ijekavskih oblika kod nepismenoga stanovništva i govornika koji nijesu dolazili u dodir s ekavicom negira stav da su današnji ekavski oblici produkt spontanoga jezičkog razvoja.

Poslije svega što je navedeno, nije potrebna neka posebna elaboracija porijekla i prisustva oblika tipa *sledeći, poslednji*, za čiju se standardizaciju zalaže autor *Rečnika* i njegovi nastavljači (na katedri za jezik Filozofskoga fakulteta u Nikšiću). Crnogorski govor i nekadašnji crnogorski književni jezik poznavali su u takvim slučajevima trostrukе likove, npr.: *posljednji/pošljednji/pošljednji*,⁷¹ s tim što je danas prevagnuo oblik *posljednji*. I u Vukovu *Rječniku* pod odrednicom juž. nalazimo oblike: *našljednik/nasljednik, nasljedstvo/našljedstvo, našljedovanje/nasljedovanje, pošljedak/posljedak, pošljednji/posljednji, šljez/sljez*, ali ne nalazimo nijedan ekavski oblik toga tipa забиљежен у Crnoj Gori ili Boki Kotorskoj. I u *Pravopisu MS-MH* 1960. godine ne nalazimo ekavske likove pomenutoga tipa koji su propisani za upotrebu na ijekavskome području niti posebno za Crnu Goru. Nema, naravno, ni dubletne upotrebe tipa *sledeći/sljedeći* koja bi

⁷⁰ Mihailo Stevanović, n. d., str. 23.

⁷¹ Oblike *šljeme, šljez, šljepilo, pošljednji, našljednik, našljedno, šljeduje, pošljedica* i sl. potvrđuje i dijalektološka literatura. Viđeti o tome npr. Mihailo Stevanović, n. d., str. 35 i 53.

bila preporučena za upotrebu na tome terenu. Stoga je i u tome pogledu navedeni *Rečnik* mnogo retrogradniji od svih priručnika koji su mu prethodili.

Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika u ovome radu dobio je možda prevelik prostor u odnosu na njegovu stvarnu vrijednost i naučnu uteviljenost stavova koji se u njegovu opsežnom predgovoru iznose. Ali razlog tolikoga osvrta na njega jeste u činjenici da iza njega стоји Branislav Ostojić kao donedavno najuticajnije jezikoslovno ime u oficijelnome jezikoslovlju Crne Gore. Sam autoritet autora ponekad je dovoljan da utiče na prihvatanje nenaučnih i često vrlo tendencioznih stavova njegovih. Stoga mu je i posvećena tolika pažnja. Tendencioznost je očigledna već iz samoga naslova, koji sadrži ekavizam *rečnik* umjesto očekivanoga *rječnik*. Time se automatski primat daje ekavskome obliku. Drugo, iako se oblici o kojima je riječ preporučuju za crnogorski standard, jezik u Crnoj Gori i dalje se neutemeljeno naziva srpskim. Osim toga, u *Napomenama* koje prethode *Rečniku* kaže se: „Svaka se riječ u rečniku nalazi na svome mjestu. Njezin eventualni konkurentski lik nalazi se isključivo na svome mjestu (up. *predlog* i *prijedlog*...). Alternativni ravnopravni likovi navođeni su jedan pored drugoga i ni jednome od njih ne daje se prednost (up. *ogrev* i *ogrjev*).“⁷² Time se želi prikriti očigledna namjera sistematskoga zatiranja tipičnih ijekavskih oblika i približavanja crnogorskoga jezika srpskome do potpunoga ujednačenja. Takvu namjeru otkriva i dosljedna upotreba (u predgovoru) ekavskih oblika riječi koje su ovde uzete u razmatranje. Navodimo neke od njih: *rečnik*, *sledeći*, *nepogrešivi*, *ređe*, *usled*, *nedoslednost*, *rešenje*, *celina*, *dosledno*, *rečca*, *retkost*, *upotrebiti*, *protivrečnosti*, *pregled*, *predlog*, *narečje* i sl. – pri čemu se svaka od njih upotrebljava dosljedno više puta u tome tekstu.

⁷² Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, n. d., str. 63–64.

Prikazani stavovi i objašnjenja potvrda su da je zvanična lingvistika u Crnoj Gori u XXI vijek ušla s tradicionalističkim stavovima da je jezik u njoj srpski i s namjerom približavanja srpskoga i crnogorskog jezika koja je za krajnji cilj trebalo da ima zatiranje svih tipičnih crnogorskih jezičkih obilježja kao dijalektizama srpskoga jezika. Krenuvši stopama koje je utrla srpska lingvistika karadžićevsko-belićevskoga tipa, za sve ekavske oblike koji se nijesu mogli naučno objasnitи pribjegavalo se *analogiji* kao „provjerenoj metodi“. Međutim odgovor na pitanje: *Zašto se te tzv. analogičke promjene nijesu desile i prije uticaja belićevsko-skerlićevske jezičke politike ako su i u tome vremenu postojali isti uslovi za njihovo vršenje* – nikad nije ponuđen. Razlog je jednostavan – ukoliko bi se odgovorilo na to pitanje, razotkrile bi se namjere o kojima je u ovome radu bilo riječi. Analogija koju kao objašnjenje navode oni jezikoslovci koji pokušavaju normirati ekavicu u Crnoj Gori neodrživa je kad se u obzir uzme činjenica da decenijama i vjekovima prije no što je na ovome prostoru počela uzimati maha srpska jezička politika ekavskih oblika za koje se ti lingvisti zalažu nije bilo ni u govorima ni u pisanome jeziku. „Ijekavica je praktično pročerana iz standardne sfere u privatni život, a ekavica za oko dvadeset godišta zvanične upotrebe ušla je u uha ljudi i odomaćila se u tolikoj mjeri da su kolebljive ijekavske kategorije sa slabijem glasom i fonemom *j* u nagomilanijem suglasničkim grupama trajno bile izložene ekavizaciji ili pak ekavizirane“.⁷³ Osim toga, bilo je pokušaja da se standardizuju i neki oblici koji još uvijek (osim po izuzetku) nijesu prihvaćeni od strane govornika crnogorskoga jezika: *upotrebiti / upotrebljen, unaprediti / unapređen, preduprediti / predupređen* i sl. – opet po principu tobožnje analogije

⁷³ Vojislav P. Nikčević, „Crnogorski jezik – juče, danas, sutra“, *Doclea*, časopis za nauku, kulturu i umjetnost, br. 3, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 68.

u odnosu na oblike *upotreba*, *napredak* i sl. Iako se i u govoru i u pisanoj riječi izuzetno rijetko može naići na takve oblike, ima jezikoslovaca koji se zalažu za njihovo uvođenje u standard.

S obzirom na to da su se mnogi ekavizmi već prilično počeli učvršćivati na crnogorskome govornom tlu, njihovi se zegovornici najčešće pozivaju na uzus kao načelo uvođenja takvih oblika u standardni jezik. Međutim, iako su jotovani oblici tipa *ćerati*, *đevojka*, *ižesti*, *šekira*, kao opšteprisutni, jedno od najprepoznatljivijih crnogorskih jezičkih obilježja, u krugovima tih jezikoslovaca dosad nije bilo ni zahtjeva niti prijedloga za njihovu standardizaciju. Naprotiv, i dalje ih tretiraju kao dijalektalne oblike u okviru srpskoga jezika ili arhaizme u okviru crnogorskoga, pa umjesto njih nameću regresivne oblike sa *tj*, *dj*, *zj*, *sj*. To potvrđuje i *Rečnik* o kome je već bilo riječi. U njemu se nalaze i takvi oblici pojedinih riječi kakvi u Crnoj Gori do sada nigde nijesu potvrđeni. Recimo, umjesto oblika *košćela*, koji je kao takav jedini u upotrebi, predlaže se *kostjela* ili za hipokoristik od *đed* navodi se u Crnoj Gori nepoznati oblik *djeko*; hipokoristik od *đever* je *dješo*, čija je upotreba, takođe, apsolutno nepoznata; unesena je i riječ *žutjenica* (s naznakom *zool.*) iako nije riječ o životinji nego o livadskoj biljci) uprkos tome što нико nikad u Crnoj Gori nije upotrebljavao za *žućenicu* oblik koji je naveden. Na isti način je, recimo, *Sveta Ćekla* (crkva u Danilovgradu) odnedavno postala ne čak ni *Tjekla* nego *Tekla* iako se zna da je oblik *Těkla* (**Τέκλα**) zabilježen još u XII vijeku u *Miroslavljevu jevandđelu* od strane njegova glavnog pisara Varsameleona, a to, prema srpskome jezikoslovcu Petru Đordiću, „lepo odgovara (...) narodnim oblicima sa pravilno zamenjenim jatom Stjepan ili Šćepan i Ćekla umjesto Stepan i Tekla“.⁷⁴ Narod je, kako se

⁷⁴ P(etar) Đ(orđić), „II. KNJIŽEVNI JEZIK. Književni jezik na osnovi starašlovenskoga jezika“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Hil-Jugos, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLX, str. 512.

vidi, „pravilno zamjenjivao *jat*“, pa bi dobro bilo da i jezički stručnjaci počnu uzimati za primjer narodne modele. Tih nekoliko ilustrativnih primjera dovoljni su da prikažu neutemeljenost ukidanja oblika o kojima je riječ.

Da je autoritet autora ponekad dovoljan da nametne stavove svojim saradnicima, bez obzira na neodrživost tih stavova, poznata je činjenica. Upravo je zbog toga i Ostojićev *Rečnik* dobio toliko mjesto u ovome radu jer su se za njim povele njegove mlađe kolege s katedre za srpskohrvatski / srpski jezik (Filozofskoga fakulteta u Nikšiću) na kojoj je predavao. Danas te kolege uglavnom zastupaju njegove stavove, bez obzira na to da li rade na katedri za crnogorski ili za srpski jezik. Tako je došlo do paradoksalne situacije da oni koji vode univerzitetsku nastavu crnogorskoga jezika zapravo faktički negiraju bitna svojstva toga jezika povodeći se za stavovima svojega nekadašnjeg mentora. To se lijepo vidi na primjeru Rajke Glušice, koja je kao šef katedre za crnogorski jezik bila i član Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika. Ona i njoj podobne kolege ušli su u proces standardizacije crnogorskoga jezika ne oslobodivši se prethodno tradicionalističkih shvatanja o jeziku. Osporavana je npr. činjenica da je ž fonem i time se pokušalo sprječiti njegovo uvođenje u standardni crnogorski fonološki sistem.⁷⁵ Ta zabluda i brojne druge koje su došle do izražaja u procesu standardizacije crnogorskoga jezika zapravo su odraz bespogovornoga podr(a)žavanja mentorskih stavova Branislava Ostojića.⁷⁶ Evo dokaza za to:

⁷⁵ Viđeti o tome više u: Adnan Čirgić, „Jezikoslovje u službi politike“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 511–553.

⁷⁶ Viđeti: Rajka Bigović-Glušica, „Neophodna revizija ijekavske norme“, *Riječ*, VI/1-2, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 2000, str. 135–136; Rajka Glušica, „Tumačenje jezika. Norma i praksa“, *Pobjeda*, Podgorica, 10. februar 2001; Rajka Bigović-Glušica,

„Ne vidimo razlog zašto ne bi mogli kao dopuštena varijanta ući u normu i oblici *izgoreti*, *izgoretina*, *izgorelost*, *izgorelica*, *zagoreti*, *zagoretina*, već se kao normativni daju u obliku sa *rje*. Oblici sa *re* umjesto *rje* u pomenutim riječima ne samo da mogu da se izbore za mjesto u standardnoj ijekavici, već na osnovu stanja u crnogorskim narodnim govorima, zatim literaturnoj tradiciji sa ovog područja i, posebno, s obzirom na jezičku stvarnost savremene gorovne komunikacije mogu da pretenduju na normativnost kao jedini likovi.“⁷⁷ Na istome mjestu autorica predlaže dubletno normiranje oblika nastalih jekavskom jotacijom⁷⁸ glasova *t i d* i navodi primjere kao što su: *izblijedeti*, *stideti se*, *poludjeti*, *đeljati*, *ođesti*, *sjeđeti*, *vređeti*, *šteđeti*, odnosno *ćerati*, *proćerati*, *doćerati*, *poćera*, *lećeti*, *prelećeti*, *dolećeti*, *žućeti*, *vrćeti* i sl.⁷⁹ Već sam naslov teksta („Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu“) i navedeni primjeri ukazuju na mentorski uticaj Branislava Ostojića. Naime, pravopisni priručnici srpskoga jezika okarakterisani su kao *naši* iako je riječ o autorici iz Crne Gore i o radu koji tretira crnogorskiju jezičku problematiku, a produkti jotacije koji se predlažu kao dio norme ne obuhvataju foneme *š* i *ž* (što se vidi na osnovu primjera *sjeđeti*). Time se zapravo ne želi prihvati crnogorski fonološki sistem s fonemima *š* i *ž* samo zato što ti fonemi nijesu realizovani u srpskome standardnom jeziku.

Takva je jezička politika bila dobila mogućnost pobjede u procesu standardizacije crnogorskoga jezika. Naime, nastavljaći

„O jednoj neprimjerenoj interpretaciji i povodom nje“, *Monitor*, Podgorica, 4. maja 2001, str. 2–3.

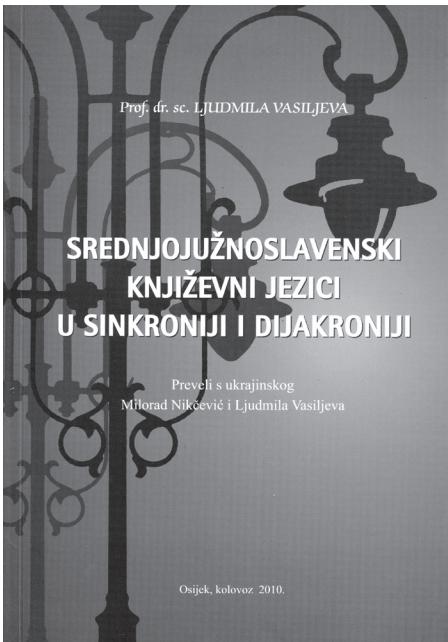
⁷⁷ Rajka Bigović-Glušica, „Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu“, *Treći lingvistički skup „Boškovićevi dani“*, Zbornik radova, CANU, Podgorica, 1997, str. 250.

⁷⁸ Autorica upotrebljava termin *ijekavsko jotovanje*, iako se zna da jotacija ne obuhvata ijekavizme nego jekavizme (*dijete – đeteta*).

⁷⁹ Isto, str. 254.

jezikoslovnih shvatanja Branislava Ostojića, okupljeni u Savjetu za standardizaciju crnogorskoga jezika oko Rajke Glušice, pokušali su normirati crnogorski jezik u skladu s navedenim i sličnim shvatanjima. Drugi dio Savjeta smatrao je da treba kodifikovati i foneme ſ i ž jer nema razloga za selektivni pristup jekavskoj jotaciji u procesu standardizacije crnogorskoga jezika, niti je potrebno u tome procesu upravljati se prema drugim standardnim jezicima štokavskoga sistema, poglavito prema srpskome. Spor su razriješili inostrani slavisti, Josip Silić (Hrvatska) i Ljudmila Vasiljeva (Ukrajina), koji se godinama bave monitenegrističkim temama.

Tako je propala teza o tobožnjim autohtonim opštecrnogorskim ekavizmima i o neuvodenju svih produkata jekavske jotacije u crnogorski standard. Time je crnogorska ijekavica prvi put u crnogorskoj istoriji normirana u skladu sa stvarnim stanjem u crnogorskome jeziku. Kakav će biti njezin dalji razvoj umnogome će zavisiti od jezičke politike, koju konačno moraju voditi za to specijalizovane institucije sastavljene od crnogorskih i inostranih stručnjaka.

LITERATURA

- „Aponijev zakon“, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI. 1919, str. 4.
- Babić, Stjepan. – *Jezik*, Panorama, Zagreb, 1967.
- Belić, A. – *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Treće, popravljeno izdanje, Izdavačko i knjižarsko preduzeće Gece Kona, Beograd, 1934.
- Belić, Aleksandar. – *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, novo, dopunjeno i ispravljeno izdanje, Prosveta, Beograd, 1950.
- Belić, Aleksandar. – *Pravopis Srpskohrvatskoga Književnog jezika*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd, 1923.
- Belić, Aleksandar. – *Srbija i južnoslovensko pitanje*, Niš, 1915.
- Bigović Glušica, Rajka. – „Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu“, *Treći lingvistički skup „Boškovićevi dani“*, Zbornik radova, CANU, Podgorica, 1997.
- Bigović-Glušica, Rajka. – „Neophodna revizija ijekavske norme“, *Riječ*, VI/1-2, Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta u Nikšiću, Nikšić, 2000.
- Bigović-Glušica, Rajka. – „O jednoj neprimjerenoj interpretaciji i povodom nje“, *Monitor*, Podgorica, 4. maja 2001, str. 2-3.
- Brozović, Dalibor & Ivić, Pavle. – *Jezik, srpskohrvatski hrvatskosrpski, hrvatskiilisrpski, Jugoslavenskileksikografski zavod „Miroslav Krleža“*, Zagreb, 1988.

- Brozović, Dalibor. – „O sadanjem času na kružnici jezičnog sata“, *Kritika* – dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja, br. 17, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, ožujak/travanj, 1971, str. 190–211.
- Čirgić, Adnan. – „Jezik u Crnoj Gori nije srpski“, *Matica*, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Radovi sa naučnoga skupa *Ustav Crne Gore*, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2007, str. 415–422.
- Čirgić, Adnan. – „Jezikoslovje u službi politike“, *Lingua Montenegrina*, časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 511–553.
- Ćupić, Drago. – „Jekavsko jotovanje labijala u govorima Crne Gore“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, MSC, Beograd – Novi Sad – Tršić, 13–18. IX 1977, Beograd, 1981.
- Đ(orđić), P(etar). – „II. KNJIŽEVNI JEZIK. Književni jezik na osnovi staroslovenskoga jezika“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 4, Hil-Jugos, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLX.
- Dedijer, Jevto. – *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.
- Dešić, Milorad. – „Zapadnobosanski ijekavski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976.
- Đordić, Petar. – *Istorija srpske cirilice. Paleografsko-filološki prilozi*, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1970.
- Frangeš, Ivo. – *Povijest hrvatske književnosti*, Zagreb – Ljubljana, 1987.

- Glušica, Rajka. – „Tumačenje jezika. Norma i praksa“, *Pobjeda*, Podgorica, 10. februar 2001.
- Hamm, Josip. – „Crnogorsko *T, D + Ě > ĆE, ĐE*“, Zbornik radova s naučnoga skupa *Crnogorski govor*. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984.
- Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985.
- Jonke, Ljudevit. – „Razvoj hrvatskoga književnog jezika u 20. stoljeću“, *Jezik*, časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika, br. 1, 1968/69, Godište XVI, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, listopad 1968.
- Jonke, Ljudevit. – „Treba govoriti otvoreno i istinito“, *Književne novine*, br. 362, Beograd, 13. IX. 1969, str. 2.
- Karadžić, Vuk. – *Srpski rječnik (1818)*, Dela Vuka Karadžića, priredio dr Pavle Ivić, Prosveta – Beograd, 1969.
- Latković, Vido. – „Prilikom književne večeri mladih iz Crne Gore“, *Zapisi*, knj. VI, sv. VI, Cetinje, juni 1930.
- Miletić, Branko. – *Pregled istorije srpskohrvatskog jezika*, Beograd, s. a.
- *Nekoliko stranica iz krvavoga albuma Karađorđevića*. Dokumenta o zločinima Srbiyanaca u Crnoj Gori, Izdanje odbora crnogorskih izbjeglica, Kr. crnogorska državna štamparija, Rim, 1921.
- Nikčević, Vojislav P. – „Crnogorski jezik – juče, danas, sutra“, *Doclea*, časopis za nauku, kulturu i umjetnost, br. 3, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.

- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom II (Od 1360. do 1995. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P. – „Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba“, *Jezik*, časopis za kulturu hrvatskosrpskoga književnog jezika, br. 1, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, listopad 1968, str. 19–22; i br. 2, prosinac 1968, str. 41–52.
- Nikčević, Vojislav P. – „Praizvor prototip i praiskon izgovora slov(j)enskoga jata (Ћ)“ u: 1. *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2006, str. 28; 2. *Riječ*, časopis za slavensku filologiju, god. 12, sv. 2, Rijeka, 2006. str. 7–39; 3. Zbornik Četrte mednarodne konference *Evropski staroselci, Korenine slovenskega naroda*, Ljubljana, 9. in 10. junij 2006, Založništvo Jutro, Ljubljana, 2006, str. 203–222.
- Nikčević, Vojislav P. – *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P. – *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2004.
- Noveljić, Bogić. – „Brisanje crnogorskoga književnog jezika. Povodom pitanja školskih udžbenika“, *Zeta*, br. 14, Podgorica, 1937.
- Ostojić, Branislav & Vujičić, Dragomir. – *Rečnik (i) jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000.
- Peco, Asim. – „Naša ijekavština - juče, danas i sutra“, *Vaspitanje i obrazovanje*, br. 3, Podgorica, 1994.

- Peco, Asim. – „Sudbina kratkog ѕ iza r u ijekavskim govorima štokavskog dijalekta“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977.
- Pešikan, Mitar. – „Uz referate o refleksu jata“ u zborniku radova *Pravopisna problematika u Bosni i Hercegovini*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Radovi III, Sarajevo, 1976.
- *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1960.
- Radojević, Danilo. – „Kontinuitet jedne antinacionalne (anticrnogorske) politike“, *Kritika* – dvomjesecni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja, br. 8, Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, 1969.
- Rotković, Radoslav. – „Ijekavica u onomastici kao crnogorski etnički i kulturni identitet“, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Jezici kao kulturni identiteti*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998.
- Rotković, Radoslav. – *Jezikoslovne studije*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009.
- Rotković, Radoslav. – *Odakle su došli preci Crnogoraca*. Onomastička istraživanja, Drugo, istovjetno izdanje, s Komentarima na kraju, MontEdit, Podgorica, 2000.
- Simeon, Rikard. – *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, I, A–O, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Skalova, H. – *Topografická mapa uzemi Obodricu a Veletu-Luticu*, Praha, 1965.
- Skerlić, Jovan. – *Pisci i knjige*, knj. III, Prosveta, Beograd, 1955.

- Škrivanić, Gavro A. – *Imenik geografskih naziva srednjovekovne Zete*, Istoriski institut NR Crne Gore, Titograd, 1969.
- *Srpski rječnik istumačenog njemačkijem i latinskijem riječima*, Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stef. Karadžić, Četvrto državno izdanje, U Beogradu, u štampariji Kraljevine Jugoslavije, 1935.
- Stevanović, Mihailo. – „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1933–34.
- Stevanović, Mihailo. – *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989.
- Stevanović, Mihailo. – *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Gramatički sistem i književnojezička norma, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975
- Trautmann, R. – *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Gottingen, 1923.
- Trautmann, R. – *Die slavischen Ortsnamen Meklenburgs und Holsteins*. Zweite verbesserte Auflage. Berlin, 1950.
- Trautmann, R. – *Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen*, Teil I-III. Berlin, 1949, 1950. (Treći dio, registar, obradio H. Schall).
- Vušović, Danilo. – „Dialekat Istočne Hercegovine“, Rasprave i građa, Srpska kraljevska akademija, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Beograd – Zemun, 1927.
- Vušović, Danilo. – „Prilozi proučavanju Njegoševa jezika“, *Južnoslovenski filolog*, knjiga IX, Beograd, 1930.

IJEKAVISMS IN THE CONTEMPORARY MONTENEGRIN LINGUISTIC REALITY

This paper offers a short review of the development and presence of ijekavisms in Montenegro with a special emphasis on present conditions. Taking an analytic-critical view of the linguistic politics in Montenegro in the twentieth century, especially in the last decades, it concludes that the contemporary presence of the ekavisms in Montenegro is a consequence of the planned ekavization of Montenegrin language by certain linguists both inside and outside Montenegro. The last attempt of the planned ekavization was made with the *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, through which numerous ekavisms have been given normative status in Montenegro. On the other hand, Montenegrists are aiming to preserve the typical Montenegrin linguistic characteristics in general, and ijekavisms in particular as one of its most prominent characteristics. The acceptance of the Montenegrin language as official should eliminate the possibility of Montenegro being overwhelmed by the standard-linguistic (i)jekavisms-ekavisms dilemmas.

FONEMI Š I Ž KAO BITNA RAZLIKOVNA OBILJEŽJA IZMEĐU CRNOGORSKOGA I OSTALA TRI ŠTOKAVSKA STANDARDNA JEZIKA

Autor ukazuje na značaj opštecrnogorskih fonema *š* i *ž* koji, uz *d* i *ć*, kao produkte jekavske jatcije, predstavljaju najbitnije fonetske distinkтивne elemente crnogorskoga standardnog jezika u odnosu na bosanski, hrvatski i srpski standardni jezik. Kao foneme koji pripadaju naddijalektalnome (koine) jezičkom sloju, prvi ih je Vojislav P. Nikčević uvrstio u crnogorski pravopis, a danas su obilježje crnogorskoga standarda. Međutim, pobjedom Vukove reforme u Crnoj Gori (1863) njima je dat dijalektalni status, što je zvanično crnogorsko jezikoslovje u XX stoljeću bespogovorno prihvatiло. Cilj autora ovoga teksta jeste da ukaže na njihovu zastupljenost u svim crnogorskim govorima, a samim tim i ispravnost uvođenja fonema *š* i *ž* u standardni jezik. Polazeći od uzusa koji potvrđuje to markantno crnogorsko jezičko obilježje što je odoljelo zubu svih dosadašnjih unifikacija, ti su fonemi nezaobilazni i u aktuelnoj zvaničnoj kodifikaciji jezika u Crnoj Gori. Za razliku od crnogorskoga jezika, u bosanskome, hrvatskom i srpskome jeziku oni imaju dijalektalan status.

Na crnogorskoj kao dominantno i prepoznatljivo (i)jekavskoj govornoj i jezičkoj teritoriji dosljedno su razvijeni svi produkti jotacije, pa tako i jekavske. Glasovi *š*, *ž*, *ć*, *đ* kao produkti te jotacije tradicionalno su opšteprisutni u svim crnogorskim govorima bez izuzetka¹. Takvo stanje nije se izmijenilo (u govo-

¹ Potvrde o takvome njihovu prisustvu nalaze se u brojnoj crnogorskoj dijalektološkoj literaturi. Viđeti: R. Bošković, & M. Malecki, „Istraživanje dijalekata Stare Crne Gore“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, knj. 20, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2002, str. 7; Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Beograd, 1974, str. 79–86 i 107–108; Josip Hamm, „Crnogorsko *T*, *D* + *JAT* > *ĆE*, *DE*“, *Zbornik radova sa naučnoga skupa Crnogorski govorci*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984, str. 79–82; Tomo Brajković, *Peraški dijalekat*, Programm des gymnasiumus von Cattaro 1892/93, Zagreb, 1893, str. 5; Radomir Aleksić, „Izveštaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik Srpske akademije nauka*, knj. V, sv. 2, Beograd, 1953, str. 337; Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 133–134 i 158–160; Drago Ćupić, „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 26, 54–55. i 214–215; Mitar Pešikan, „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. XXII/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979, str. 151; Drago Ćupić, „Osnovne osobine govora Pljevalja“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 8, Titograd, 1988, str. 85–87; Dragoljub Petrović, „Radovići“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 523–527; Dragoljub Petrović & Drago Ćupić, „Gorana“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 532; Dragoljub Petrović & Pavle Ivić, „Njeguši“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981, str. 537. i 540; Dragoljub Petrović & Pavle Ivić, „Golubovci“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9,

Sarajevo, 1981, str. 548; Branko Miletić, „Crmnički govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. IX, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940, str. 341–345; Jovan Vuković, „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1938–39, str. 44–47; Drago Ćupić, „Pregled glavnijih osobina govora Zete“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977, str. 270–272; Vukić Pulević, „Glasovi ſ i ž u crnogorskoj toponimiji“, *Zbornik radova sa naučnoga skupa Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2005, str. 123–140; Adnan Čirgić, „Fonetsko-morfološke karakteristike jezika Muratage Kurtagića, *Almanah*, br. 31–32, Podgorica, 2005, str. 232; Adnan Čirgić, „Ekavizmi u Ženidbi Smailagić Meha Avda Mededovića“, *Almanah*, br. 31–32, Podgorica, 2005, str. 344; Adnan Čirgić, „Pogled na jezik podgoričkih muslimana“ u knjizi *Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2007, str. 34–35; Mato Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, Odjeljenje unjetnosti, knj. 2, Titograd, 1981, str. 86–89; Dragoljub Petrović, „Glasovne osobine govora Vračana u Zeti“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XV/1, Novi Sad, 1972, str. 195; Momir Sekulić, „Neke osobnosti govora Bijelog Polja“, *Tokovi*, br. 2–3, sv. 1, Ivangrad, 1971, str. 167; Luka Vujović, „Mrkovićki dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore)“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVIII, Beograd, 1969, str. 122–126; Dragoljub Petrović, „O govoru Broćanca“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. X, Novi Sad, 1967, str. 233; Mitar Pešikan, „Starocrno-gorski srednjokatunski i lješanski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1965, str. 110; Vaso Tomanović, „O bokeljskim govorima“, *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, knj. 2, Herceg-Novi, 1970, str. 228; Dragoljub Petrović, „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972, str. 62; Dragoljub Petrović, „Glasovni sistem rovačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VIII, Matica srpska, Novi Sad, 1965, str. 177–178; Dragoljub Petrović, „Neke vokalske i konsonantske karakteristike pješivačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. X, Matica srpska, Novi Sad, 1967, str. 166; Redžep Kijametović, „Govor sela Godijeva“, *Odzivi*, knj. 12–13, Bijelo Polje, 1975, str. 116; Danilo Barjaktarović, „Bihorski govor“, I, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, knj. III, Priština, 1966, str. 46–47; Miodrag Jovanović,

rima) ni do danas uprkos uticaju standardnoga jezika i brojnih jezičkih reformi još od Vukove pobjede (1863) do našega doba. Istina, malo je tekstova (iz bilo kojega žanra) nastalih od početka XX vijeka u kojima se upotrebljavaju ti fonemi. Razlog se prvenstveno nalazi u činjenici da je službeni jezik u Crnoj Gori toga vremena bio *srpski* odnosno *srpskohrvatski* pa su se autori, milom ili silom, morali prilagođavati njihovim standardima. Međutim, u nezavisnoj Crnoj Gori stvorili su se svi uslovi za kodifikaciju crnogorskoga standardnog jezika, koja je sve današnje opšteprisutne i markantne jezičke osobine uvažila kao činjenice standarda. Ogroman posao na tome planu odradio je Vojislav P. Nikčević u svojim normativno-kodifikatorskim djelima,² uz stručnu konsultaciju Josipa Silića, koji je bio prvi recenzent tih djela. Shodno tome, Josip Silić angažovan je i u Ekspertskoj komisiji za standardizaciju crnogorskoga jezika, osnovanoj od strane Vlade Crne Gore poslije neuspjelih pokušaja Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika da usvoji zvanični pravopis i gramatiku crnogorskoga jezika.³

Gовор Пајтровића, Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2005, стр. 223–230. Ti glasovi potvrđeni su i u brojnim crnogorskim dijalektološkim rječnicima koje ovde, iz praktičnih razloga, nećemo navoditi.

² Vojislav P. Nikčević, *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997; Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001; Vojislav P. Nikčević, *Piši kao što zboriš (Glavna pravila crnogorskoga standardnog jezika)*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1993.

³ Ti su pokušaji neuspješno završeni zahvaljujući opstrukciji dijela Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika koji je podržavao tradicionalističke stavove Rajke Glušice, koja je donedavno pripadala onoj lingvističkoj školi što je negirala postojanje posebnih štokavskih standardnih jezika i cio štokavski sistem posmatrala kao srpski, odnosno srpskohrvatski jezik. Stoga je Vlada Crne Gore formirala Ekspertsku komisiju, koja je presudila u tome sporu odbacivši neutemeljene stavove toga dijela Savjeta. O tome će više riječi biti nekom drugom prilikom.

Još od Vuka Karadžića, *srpski/srpskohrvatski/hrvatskosrpski* uvažavao je uglavnom samo opšteštokavske jezičke osobine. U skladu s tim, opštecrnogorske markantne jezičke crte imale su dijalektalni status. Kad su nezavisne države Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Srbija uvažile bosanski, hrvatski i srpski kao svoje državne jezike i kao sociolinguističke realnosti, Crna Gora je i dalje zadržala ustavnu odrednicu po kojoj je srpski jezik ijekavskoga izgovora u službenoj upotrebi u njoj. Duga, stopedesetogodišnja tradicija upotrebe srpskoga jezika u službenoj komunikaciji doprinijela je stvaranju svijesti kod Crnogoraca kako su njihove jezičke posebitosti dio ruralnoga idioma koji, kao takav, nipošto ne bi smio imati standardnu realizaciju. Uloga školstva i prosvjete u tome procesu bila je ključna i, zahvaljujući njoj, danas se može govoriti o određenome vidu otpora koji se pruža standardizaciji glasova *š*, *ž*, *ć* i *đ*. Taj otpor naročito je prisutan kad su u pitanju glasovi *š* i *ž*, i pored toga što ih svi crnogorski govorni predstavnici i dalje dosljedno upotrebljavaju (jednako oni koji se zalažu za njih kao i oni koji se tome protive⁴). Stoga će u ovome radu akcenat biti stavljen na njihovo prisustvo u crnogorskoj govornoj i jezičkoj praksi.

Kad su pitanju glasovi *ć* i *đ*, kao produkti jekavske jotačije, još je u prvoj polovini XX vijeka bilo pomena o njihovu uvođenju u standardni jezik u Crnoj Gori (istina, pod imenom srpski), čak i od strane jezičkih unitarista kakav je bio Dragoljub Majić (što je i sam pisao ekavski), koji kaže: „Što se piše *djevojka* m. *đevojka*, *tjerati* m. *ćerati* i t. sl. to je uzakonio tvorac našeg književnog jezika Vuk Karadžić u svom pravopisu, praveći na taj način koncesiju govorima u kojima nije izvršeno ovo stapanje. Ali su današnji regulatori našeg književnog jezika već poče-

⁴ „Na primjer, u govornom jeziku u Crnoj Gori i intelektualci kažu: *đevojka*, *đevojčina*, *đed*, *đedovina*, a u književnom se jeziku ove riječi pišu sa *dj*“. – Kosta Kruščić, „Piši kao što govorиш“, *Pobjeda*, br. 9525, Podgorica, 8. jun 1992, str. 17.

li pomalo otstupati od Vukovih regula, te svakako neće mnogo vremena proteći, kad će se jekavcima preporučivati da pišu č i đ m. tj i dj onamo gde je iza t i d bilo ē. Slučaj sa sj i zj je drugi. Proces formiranja ovih glasova prema zakonu starog jotovanja vrši se samo na teritoriji Crne Gore, t. j. na nesrazmerno manjem reonu nego što je oblast jekavštine.⁵ I kroz cijelo XX stoljeće, pa i u međuratnome periodu kao najkritičnijemu za crnogorski jezik, oni su se latentno provlačili kroz pisanoj komunikaciji, tim prije što ih je i sam Vuk Karadžić upotrebljavao do 1839. godine. Noviji crnogorski pisci prestali su upotrebljavati jotovane oblike zbog prisiljenosti da se prilagode jezičkome standardu a često i zbog nemogućnosti da svoja djela, uslijed cenzure, objave drugačije jer je u Crnoj Gori u određenome periodu bila favorizovana ekavica i praktično zabranjena ijekavica.⁶ Istina, putem prosvjete nametnuti stav o tim glasovima kao dijalektizmima što nijesu prikladni književnome jeziku takođe je uticao (a i dalje utiče) na brojne pisce da ih izbjegavaju u svojim djelima. Ipak, oni su makar po izuzetku opstajali i u pisanoj komunikaciji, i u aktuelnoj zvaničnoj jezičkoj kodifikaciji u Crnoj Gori njihovo je uvođenje u standard manje „sporno“ od uvođenja š i ž. Stoga ćemo ovde ukazati na značaj ta dva glasa kao markantna crnogorska jezička elementa koji vrše glavnu distinkтивnu funkciju

⁵ Dragoljub Majić, „Starinske crte u govoru našega kraja“, *Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije*, br. 4, god. IV, Podgorica, 1933, str. 19.

⁶ Viđeti: Vojislav P. Nikčević, *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2006, str. 332–339; Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik (Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije)*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 521–600; Bogić Noveljić, „Brisanje crnogorskog književnog jezika. Povodom pitanja školskih udžbenika“, *Zeta*, br. 14, 1936, str. 3; Bogić Noveljić, „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 47 i br. 48, 1937, str. 3; M. Bulajić, „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 41, 1937, str. 3; „Aponijev zakon“, članak, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI. 1919.

na fonetskome nivou između crnogorskoga s jedne, i bosanskoga, hrvatskog i srpskoga jezika s druge strane.⁷

O značaju tih fonema kao bitnih odlika crnogorskoga jezika Dubravko Škiljan veli: „Najbliži tome da se izdvoji kao poseban jezik nije hrvatski nego crnogorski – onoga trenutka kada u svoj standardni jezik uvedu meko š i ž kao posebne foneme (...), oni će napraviti puno odlučniji korak nego što su sve promjene učinjene ovdje u svrhu razdvajanja jezika. Jer, to je nešto što čvrsto definira jezičnu strukturu, broj ili sistem fonema.“⁸ Potpuno suprotno od njega Drago Ćupić, kritikujući montenegriste zbog uvođenja glasova š i ž u crnogorski standard, kaže: „Insistiranje na 'crnogorskom jeziku' intelektualci o kojima je reč ne zasnivaju na bitnim jezičkim osobinama, već na, po njihovom mišljenju, razlikovnim osobinama jezičkog izraza u odnosu na izraz u ostalim delovima srpskog jezika. Kada bi bile u pitanju kakve lingvističke razlike mimo dijalekatskih, njihove stavove ne bi trebalo osporavati, ali tih razlika nema, ne makar na nivou srpski jezik : jezik u Crnoj Gori. Oni razlike nalaze u dijalekatskim glasovima š, ž i ȝ (spojeno izgovaranje dz) kao i delu leksike, tj. u rečniku. Što se upotrebe glasova š, ž i ȝ tiče, treba napomenuti da se prvi od ovih glasova javljaju u svim iječavskim govorima štokavskoga narečja, dakle i kod Muslimana i kod Hrvata štokavskoga narečja, te prema tome ti glasovi ne

⁷ O značaju uvođenja glasova č i đ u standard viđeti u: Milorad Nikčević, „Fonemi š, ž, č, đ u crnogorskom standardnom jeziku“, *Zbornik radova sa naučnoga skupa Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 107–123; i Milorad Nikčević, „Glasovi, fonemi i grafemi Š (š), Ž (ž), ȝ (ȝ) u crnogorskom jeziku i konavoskom/dubrovačkom govoru hrvatskoga jezika“, u knjizi *Filološke rasprave*, Crnogorsko-hrvatsko društvo prijateljstva „Ivan Mažuranić“, Podgorica, 2002, str. 233–252.

⁸ Dubravko Škiljan, „Moć jezika“ (intervju), *Vreme*, br. 304, Beograd, 17. avgust 1996, str. 41.

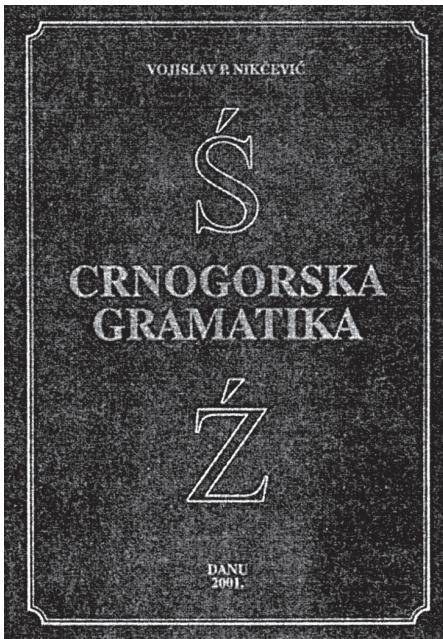
mogu biti razlog za formiranje posebnog crnogorskog jezika. Jer, ti glasovi se javljaju svuda kod ijekavaca, ali oni ne čine tzv. foneme, tj. ne mogu biti nosilac značenja...“⁹

Navedena dva stava su reprezentativna jer se preko njih najbolje može predočiti aktuelna standardnojezička situacija u Crnoj Gori. Kao što je u pravu Dubravko Škiljan, tako je u potpunosti ispravno i Ćupićevi mišljenje da se glasovi š i ž prostiru van crnogorske jezičke teritorije. No nije tačno da oni nemaju status fonema i da je njihov status isti u Crnoj Gori i van nje. Čini se da se Ćupić nije vodio naučnim načelima kad je prišao objašnjenju pojave navedenih glasova u štokavskome sistemu. Frekventnost je njihova u štokavskim govorima van Crne Gore zanemarljiva, a teritorija na kojoj se prostiru nije kompaktna. Stoga oni u bosanskoj, hrvatskoj i srpskoj jeziku imaju dijalektalni karakter, a njihova upotreba u beletrističkome stilu uvijek je stilski obilježena. Osim toga, glasovi o kojima je riječ na teritorije navedenih jezika uglavnom su stigli masovnim seobama stanovništva (od XV vijeka) iz Crne Gore „na sever i na istok, (...) u severnu i zapadnu Bosnu, severnu Dalmaciju, Liku i Krbavu, u zapadnu Srbiju.“¹⁰ Za razliku od toga, oni su u svim crnogorskim govo-

⁹ Drago Ćupić, „Ne postoji poseban crnogorski jezik“, u knjizi Drago Ćupić & Egon Fekete & Bogdan Terzić, *Slovo o jeziku, Jezički poučnik*, knj. 2, Beograd, 2002, str. 21.

¹⁰ Jovan Skerlić, „Istočno ili južno narečje“ u knjizi *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955, str. 87. O širenju tzv. hercegovačkih (=crnogorskih) jer je u pitanju ševerozapadna Crna Gora) jezičkih osobina viđeti npr.: Mihailo Stevanović, *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989, str. 203–204; Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik. Gramatički sistem i književnojezička norma*, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975; Milorad Dešić, „Zapadnobosanski ijekavski govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976, str. 15; Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića,

rima podjednako zastupljeni i u govornome jeziku zamjena *sj* i *zj* umjesto pomenutih suglasnika nepoznata je. Takođe, riječi u kojima se ti glasovi javljaju u beletrističkome stilu nikad ne mogu imati funkciju stilema jer su obilježje svakoga crnogorskog govornika. Stilsku bi vrijednost u Crnoj Gori mogle imati samo njihove pomenute regresivne zamjene. Stoga je inicijativa Vojislava P. Nikčevića o uvođenju tih fonema u crnogorski jezik sasvim ispravna i utemeljena. Pri tome se rukovođio činjenicom da „ono što je dijalektalno u jednome standardnom jeziku (istoga jezičnog sustava) ne mora biti dijalektalno u drugome standardnom jeziku. O toj činjenici suvremena sociolinguistica mora voditi računa.“¹¹ Čupić je upravo prenebregnuo tu činjenicu, pa je isti element sagledavao na jednak način u okviru dvije različite jezičke strukture. Kako se fonemi o kojima je riječ u bosan-

Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985, str. 68; Vojislav P. Nikčević, *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2004. Iseljavanja stanovništva o kojima je riječ potvrđuje i Jevto Dedijer, *Hercegovina, Srpska književna zadruga*, Beograd, 1909.

¹¹ Josip Silić, „Recenzija rukopisa *Gramatike crnogorskoga jezika* akademika Vojislava P. Nikčevića“, u knjizi Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 561.

skome, hrvatskom i srpskome jeziku javljaju samo po izuzetku u određenome broju tamošnjih govora, oni u tim standardnim jezicima i ne predstavljaju ništa drugo do dijalektizme. Ali su zato u crnogorskim govorima dio koine jezičkoga sloja i sastavni dio glasovnoga sistema od 33 člana. Stoga je njihovo ukidanje neprimjereno u istoj mjeri kao što bi to bilo ukidanje bilo kojega drugog fonema. Različitost u upotrebi, frekvenciji i statusu tih fonema u pobrojanim jezicima najveća je potvrda posebitosti crnogorskoga jezika, i to ne isforsirana i silom nametnuta potvrda već ona koja proističe iz savremene bosanske, crnogorske, hrvatske i srpske jezičke stvarnosti. A ta krupna razlika na fonetskome planu često je uzročnik velikih razlika i na leksičkome nivou.

Osim što su opšteprisutni, glasovi *š* i *ž* imaju i status fonema (suprotno onome što o njima kaže Ćupić), pa je i to razlog da budu dio standarda crnogorskoga. U tome jeziku oni zaista vrše distinkтивnu funkciju, kao recimo glasovi *t* i *p* u riječima *pop : top*. Npr.:

- *šenka* : *Senka*, *ženica* : *ženica*; *Žagora* : *Zagora*; *šeka* : *se-ka*; *Šaja* : *Šaja*; *Koža* : *koža*; *Žila* : *žila*; *Mišo* : *Mišo* i sl.

Takođe, ne može se svako *š* zamjenjivati sa *sj* jer ono u Crnoj Gori nije samo produkt jekavske jotacije glasa *s*. To se lijepo vidi u antroponomima tipa *Mašo*, *Vešo*, *Mušo*, *Daško*, *Pušo* i sl. Osim toga, Vukić Pulević nalazi u *Rječniku Vuka Karadžića* primjere *musj* i *musjo* koje Vuk objašnjava: „kaže se magaretu kad ga mame ili zovu... Sedlah konja dobra musja.“¹² Na osnovu takvih primjera Pulević ukazuje na invalidnost Karadžićeve azбуke za crnogorske jezičke prilike. U navedenim i njima sličnim slučajevima zaista se za *š* ne može ortografski niti ortoepski upotrebljavati grupa *sj*. Protiv toga ne govori toliko težina nje-

¹² Vukić Pulević, „Glasovi *š* i *ž* u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova sa naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2005, str. 125.

zina izgovora u tim primjerima koliko činjenica da se štu nije razvilo jekavskom jotacijom.

Opšteprisutnost tih glasova u Crnoj Gori potvrđuje sva dosadašnja dijalektološka literatura (bez obzira na status koji su im autori tih studija određivali), pa se nije potrebno posebno zadržavati na pojedinim govorima. Takvo stanje istaknuto je u trima enciklopedijskim jedinicama o crnogorskim govorima – Luke Vujovića,¹³ Dalibora Brozovića¹⁴ i Vojislava Nikčevića.¹⁵ Luka Vujović ističe: „Po najnovijem dijalekatskom (jotovanju) (je): a) *t, d, c + kratko ě > če, đe: đed, čerat, čedilo*; b) *s, z + kratko ě, j, č, đ > š(e), ž(e): šeme, paši, š-ednijem, ižest, koži, ižednom, iščerat, ižđeljat...*“¹⁶

U dvijema najobuhvatnijim monografijama o crnogorskim govorima takođe se naznačava opšteprisutnost tih glasova. U njima se sagledavaju dva dijela crnogorskih govorova: jugoistočna¹⁷ i ševerozapadna¹⁸ grupa, u kojima su oni podjednako prisutni. I tu se ističe kako su ti glasovi nastali jotacijom suglasnika *s* i *z* u

¹³ L(uka) Vu(jović), „Crnogorski govor“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna–Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, str. 494–495.

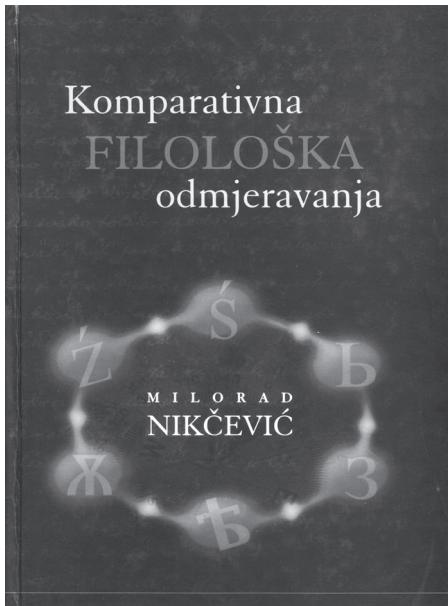
¹⁴ D(alibor) Bro(zović), „Crnogorci – Jezik“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1984.

¹⁵ Vojislav P. Nikčević, „Crnogorski govor (jedinica za buduću Crnogorsku enciklopediju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti)“, u knjizi *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“ – Cetinje, Cetinje, 2004, str. 489.

¹⁶ L(uka) Vu(jović), „Crnogorski govor“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna–Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, str. 495.

¹⁷ Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933–1934.

¹⁸ Danilo Vušović, „Dialekat Istočne Hercegovine“, Rasprave i građa, Srpska kraljevska akademija, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Beograd – Zemun, 1927.

vezi s ѕ: *šeme, ižesti, šesti, šetiti, šekira, šeći, iželica* i sl. te se daje objašnjenje da je broj primjera sa ž ograničen „(zato što je grupa zj u našem jeziku reda, primera za ž ne možemo mnogo navesti, dok su primeri sa š mnogobrojni)“¹⁹ jednačenjem suglasnika po mjestu tvorbe: *šćucurit, išćerat, išćetat, ižđeljat, ižđikat* i sl., ali i u riječima će nema veze ѕ sa s i z, nego samo glas j: *šutra, šajan, šajiti, šakćeti, koži, kožavina* itd.

Ti glasovi javljaju se u svim položajima u riječi:

- inicijalnome: *žena, ženica, Žagora, žalo, žakati, šutra, šen, šenina, šever, ševerika, šenokos, šenčiti, šetiti, šesti, šeđeti, šera, šeme, šeći, šekira, šedište, šednik, šednica, šok* itd.
- medijalnome: *oše, klaše, ošećaj, ušeđelica, ižesti, koži, kožavina, prošek, priješek, paši, pašaluk, pošed, sušed, prošak, pošeći, kišelina, Daško, Mašo, Vešo, Mušo, ušeka, kišelica;* u govorima: *ižedna, ižednačiti, ižednom, užahati* i sl.
- finalnome: *muš, guš, iš, miš, galeš, jeleš, maiš, poš*²⁰

¹⁹ Mihailo Stevanović, „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933–1934, str. 35.

²⁰ Posljednja četiri primjera iz ove stavke preuzeta su iz: Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom I, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1974, str. 83.

i sl. (suglasnik ž u finalnome položaju nije poznat, a razlog njegove prilično niske frekventnosti već je objašnjen).²¹

Opšteprisutnost tih glasova u crnogorskim govorima najbolje je pokazao Vukić Pulević na onomastičkoj građi. U sintetičkoj studiji o glasovima š i ž²² u crnogorskoj toponimiji na osnovu građe koju je godinama sakupljao on je ukazao na neophodnost uvođenja tih glasova u crnogorski standard kako bi se ispravila invalidnost dosadašnjega ortografskog i ortoepskoga rješenja. Pulević je utvrdio vrlo značajnu činjenicu da je „glas ž takođe zastavljen na čitavome arealu crnogorskog jezika i, sudeći prema toponimima, poklapa se s prostiranjem glasa š“. Zatim se nabraja 47 toponima sa suglasnikom ž, koji su zabilježeni u raznim krajevima Crne Gore:

- *Koža, Koža glacica, Koža greda, Koža kućišta, Koža pećina, Koža putina, Koža rupa, Kožača, Kožak, Kožak, Kože borine, Koži bor, Koži krš, Koži rt, Koži vrh* itd.²³

Time se eliminiše svaka dilema oko potrebe normiranja toga fonema uz fonem š. Svoj dugogodišnji onomastički sakupljački

²¹ Tabela o zastupljenosti glasova o kojima je zbor naročito je važna zbog stavova pojedinih jezikoslovaca o njihovo ograničenoj reparticiji. Tako na primjer Pavle Ivić govoreći o zastupljenosti tih glasova u crnogorskim govorima u kojima je, kako i sam priznaje, „uklonjena neravnomernost između afrikata i odgovarajućih konstruktiva: s – š | z – ž – ž | ʒ : ʒ : ʒ“, kaže da „razmeštaj (fonema – A. Č.) š i ž doduše nije tako slobodan kao kod drugih konsonanata: nema ih na primer u finalnom položaju.“ – Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko nareće)*, Matica srpska, Novi Sad, 1956, str. 133–134. Kao što se iz navedenih primjera vidi, suglasnik š ipak se javlja u svim položajima u riječi, pa tako i u finalnome, i njegov razmještaj potpuno je slobodan.

²² Vukić Pulević, „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova sa naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 123–140.

²³ Isto, str. 136.

rad na terenu Crne Gore Pulević je objavio u obimnome rječniku fitonima i zoonima (na 550 strana).²⁴ Broj sakupljenih fitonima i zoonima u kojima se javljaju ti glasovi impozantan je. Kad se uzme u obzir činjenica da se mnogi od njih u istome obliku javljaju u raznim krajevima Crne Gore, lako je uočiti važnost njihova normiranja i značaj kao razlikovnoga obilježja crnogorskog u odnosu na ostala tri štokavska standardna jezika. Oni su bitna potvrda osobitosti crnogor-

skoga jezika. Kako smo već naveli neke toponime sa suglasnikom ź, ovde preuzimamo nekoliko primjera te leksike s fonemom ſ:

- Šeće, Šećica, Šećina, Šećina Pajova, Šećište, Šedivrana, Šeme, Šemetni do, Šenica, Šeničište, Šenička kosa, Šenički do, Šeništa vrga, Šenokoč, Šenokos, Šenokosi Mišini, Šenokosna poljana, Šenožeta, Šenjaci Grujičića, Šerava, Šerčina, Šerkovi, Šerina velja, Šerogoška glavica, Šerogošte, Ošečenica, Prešeka, Prošedo, Prošena, Prošeno brdo, Dašin drijen, Pešov pristranak, Zgrade Šagovića, Orlošed, Paša ulica, Paši nugo, Paši vr, Gušenica, Gubišeme, Kišelice, Kišelička strana, Ošni dolinak, Pašak, Pašen, Paši kam, Paše pazarište, Vlošedina itd.

²⁴ Viđeti: Vukić Pulević & Novica Samardžić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje za književnost i jezik, Podgorica, 2003.

Zbog doskorašnjega nepostojanja odgovarajućih grafema u standardnoj abecedi i azbuci, crnogorski pisci na različite su (neadekvatne) načine obilježavali te glasove. Pored najčešće upotrebe grupe *sj* i *zj* umjesto tipičnih *š* i *ž*, nerijetko se upotrebljavalo *šj* i *žj*, ili čak *š* i *ž*. Tako recimo u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše (1822–1878) ili Vuka Vrćevića (1811–1882) česti su ovi oblici:

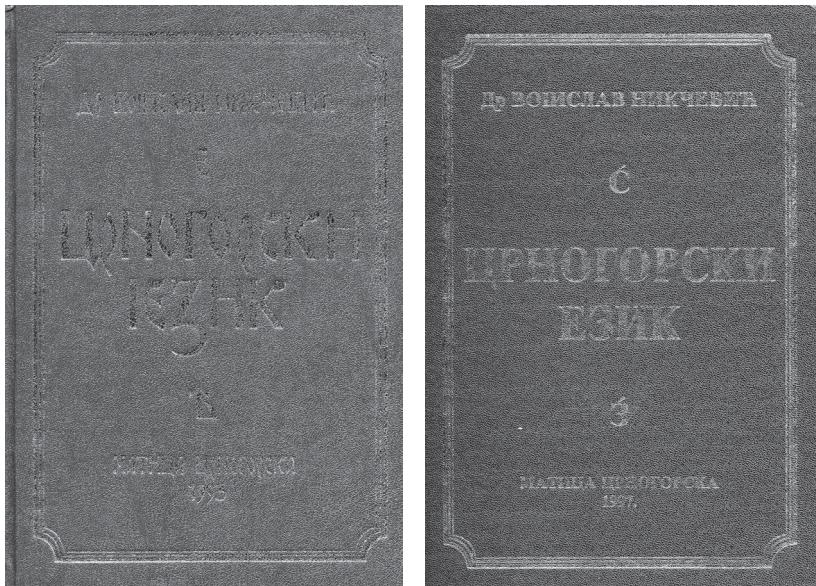
- *šjela, šjednik, pašje, šjena, šjeta, šjen, pošjeći, šjeme, šjesti, šjajno, našjedne, pošjede, prošjela, šjenokos, sušjed, gušjenica, šjejati, kišjelica, glavošječni* i sl.²⁵

U svima njima digram *šj* nije ništa drugo do neadekvatna zamjena za grafem *š*. Kad su kasniji priređivači djela crnogorskih klasičnih pisaca ta djela sa stare ortografije prevodili na savremenu (poput npr. Njegoša s ruskoslovenske ortografije), najčešće su zanemarivali nemogućnost tih pisaca da adekvatno grafijski obilježe glasove *š* i *ž*, pa su ih i oni (priredivači) pogrešno obilježavali sa *sj* i *zj*, bez obzira na neutemeljenost takvoga postupka. Još je krajem XIX vijeka u Crnoj Gori vođena polemika (nekad i prilično zaoštrena) između Lazara Tomanovića i Jovana Pavlovića te Đura Špadijera i Mirka Mijuškovića oko uvođenja nekih tipičnih crnogorskih oblika u crnogorski književni jezik – između ostalog, i novoga grafijskog rješenja za fonem *š*. Tomanović predlaže (i zbog toga nailazi na veliki otpor) da ciriličko rješenje za taj glas bude digram *uj* (*ujympa, ujeme, ujekupa...*), a latiničko grafem *š* kao u poljskome jeziku, pozivajući se pri tome na Budmanijevu gramatiku²⁶ u kojoj se upoređuju crnogorsko i poljsko *š*.²⁷ U tome pravcu jedini je Vojislav P. Nikčević postu-

²⁵ Vojislav P. Nikčević, *Ljubišina jezička kovnica (od talijanaša do narodnjaka)*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003, str. 73. i 124-125.

²⁶ P. Budmani, *Grammatica della lingua serbo-croata*, Vienna, 1867, str. 10.

²⁷ Te dvije polemike detaljno su obrađene u: Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik (Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije)*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997, str. 498–515.

pio ispravno kad je tri glavna Njegoševa djela: *Gorski vijenac*,²⁸ *Luču mikrokozma*²⁹ i *Lažnoga cara Šćepana Malog*³⁰ priredio uskladivši ih s opstecrnogorskrom izgovornom praksom, pa je poput glasova č i đ (nastalih jekavskom jotacijom), što su radili i njegovi prethodnici, u svoja izdanja iz istih razloga unio i s i ž. Ne dirajući u jezik pisca, on je uglavnom unosio samo izmjene na pravopisnome planu, čime je Njegošev jezik konačno dobio adekvatna grafijska rješenja.

²⁸ Petar II. Petrović Njegoš, *Gorski vijenac*. Jubilarno izdanje povodom 150. godišnjice prvoga izdanja, s Predgovorom – priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Biblioteka „Njegošev pero“, Cetinje, 1997.

²⁹ Petar II. Petrović Njegoš, *Luča mikrokozma*. Povodom 150. gidišnjice pjesnikove smrti, prema prvom izdanju, s predgovorom i pogовором – priredio akademik Vojislav P. Nikčević, Izdavački centar „Cetinje“, Cetinje, 2001.

³⁰ Petar II. Petrović Njegoš, *Lažni car Šćepan Mali*. Prema 1. izdanju iz 1851. godišta – priredio i predgovor napisao akademik Vojislav P. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.

S obzirom na opisani status glasova š i ž u crnogorskome jeziku, oni su uvedeni u crnogorski jezički standard. Ta je inicijativa potekla, kako je već rečeno, još od Vojislava Nikčevića, koji ih je bio uveo u svoj pravopis (koji nije bio službeno prihvaćen). Ion je istakao kako ti glasovi u bosanskom, hrvatskom i srpskome jeziku „mogu biti samo stilimi, ali ne i u crnogorskem jeziku zato što u njemu pošeduju neutralnu vrijednost, što ih Crnogorci mahom izgovaraju i onda kad se ne bilježe odgovarajućim latiničkim i ciriličkim slovima. (...) Glasovi š i ž uklopili su se u sistem izašavši iz okvira jotovanja i našli su svoju primjenu npr. u hipokoristicima.“³¹ Koliko je takva upotreba tih fonema uticala na učvršćivanje njihovo u crnogorskome fonološkom sistemu, odlično se ogleda u ovome objašnjenju Milije Stanića, koji takođe naglašava kako glasovi o kojima je riječ nijesu u crnogorskome jeziku nastali jedino kao produkt jekavske jotacije, već je njihova pojava široko potvrđena u hipokoristicima: „Hipokorističnost je, dakle, svakako teren na kome su se (...) razvili glasovi š i ž. A posle je, kao i kod drugih hipokoristika, mogao nastupiti i nastupio je proces uopštavanja i prerastanja hipokoristika u nehipokoristik, tj. jedan te isti hipokoristik mogao je sad biti i hipokoristik i nehipokoristik. Tako, kao što je hipokoristik *Míšo* (prema imenu *Miloš* ili kojem sličnom) mogao prerasti i prerastao u nehipokoristik, obično ime *Míšo*, koje je posle, kao ma koje drugo obično ime, moglo imati svoj hipokoristik u formi *Míšo*, i ostati hipokoristik prema *Miloš*, tako su i, recimo, hipokoristici *Míša*, *Míša*, *Máša*, *Šúma*, *Móšo* i sl. mogli prerasti i prerastali su u redovna vlastita imena ne izgubivši ni funkciju hipokoristika, tj. *Láša* je ostalo kao hipokoristik prema *Labuda* i samostalno vlastito ime. Drugim rečima, hipokoristici ove vrste rasprostrlji su se do u oblast neutralnih vlastitih imena. (...) Svi ovi primeri istovremeno pokazuju da

³¹ Vojislav P. Nikčević, *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997, str. 53-54.

ni slučajevi kao *Miša*, *Mašo*, *Gašo*, *Šago*, koje je M. Stevanović naveo kao primere u kojima je š postalo jotovanjem, nisu ili ne moraju biti rezultat jotovanja; kad se jednom, na ovaj ili onaj način, oformio kao formant, suglasnik š je posle mogao dejstvovati i širiti se potpuno samostalno, bez ikakve veze s glasom j.”³² Toj bi interpretaciji bilo teško što dodati.

Na kraju, suglasnike š i ž kao relevantna razlikovna obilježja na fonološkome planu između jezika o kojima je riječ uzima i poljski jezikoslovac Pšemislav Brom (Przemysław Brom) u doktorskoj disertaciji o crnogorskome standardnom jeziku:

- *Charakterystyczne występowanie miękkiej głoski š powstałej:*
 - a) *w procesie jotacji, por.:*

<i>czarn.</i>	<i>šekira</i>		
- ch./bośn.	<i>sjekira</i>	<i>sr. sekira</i>	
<i>czarn.</i>	<i>šeeme</i>		
- ch./bośn.	<i>sjeme</i>	<i>sr. seme</i>	
<i>czarn.</i>	<i>šeever</i>		
- ch./bośn.	<i>sjever</i>	<i>sr. sever</i>	
<i>czarn.</i>	<i>šenka</i>		
- ch./bośn.	<i>sjenka</i>	<i>sr. senka</i>	
<i>czarn.</i>	<i>šeći</i>		
- ch./bośn.	<i>sjeći</i>	<i>sr. seći</i>	
<i>czarn.</i>	<i>ošetljiv</i>		
- ch./bośn.	<i>osjetljiv</i>	<i>sr. osetljiv</i>	
 - b) *w wyniku procesu ujednolicenia glosek pod względem dźwięczności:*

<i>czarn.</i>	<i>sljedovati</i>		
- ch./bośn.	<i>sljedovati</i>	<i>sr. sledovati</i>	

³² Milija Stanić, „Uskočki govor“, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Beograd, 1974, str. 83–84.

- *Szerokie występowanie gloski ź.*

czarn. *iżesti*
iżdikati
żalo
żenica
*kożavina.*³³

* * *

Opšteprisutnost i neutralna vrijednost fonema ś i ž u crnogorskome jeziku najbitniji su razlozi što idu u prilog njihovu uvođenju u zvanični standard. Time se rješava i invalidnost dosadašnje zvanične ortografske i (orthoepske) norme i problemi koji su iz nje proisticali. Kao markantne crnogorske jezičke osobine, ti glasovi vrše glavnu distinkтивnu funkciju između crnogorskoga i ostala tri štokavska standardna jezika i glavni su dokaz o postojanju strukturalnih razlika među jezicima o kojima je riječ, pa je to i razlog zbog kojih im protivnici crnogorskoga jezika pridaju dijalektalni karakter, osporavajući time i crnogorski jezik. Iako je prisustvo glasova ś i ž potvrđeno i u bosanskome, hrvatskom i srpskome govornom jeziku, oni se ipak tretiraju kao crnogorske jezičke crte jer se u njima javljaju samo u usamljenim primjerima i u malome broju govora kao dijalektizmi. U tim jezicima oni nijesu postigli realizaciju na cijelome terenu. Njihovo uvođenje u zvanični crnogorski standard nipošto nije motivisano željom da se stvore ili istaknu razlike među pomenutim jezicima. Naprotiv, razlozi su samo praktične prirode, kao i kad je u pitanju prihvatanje bilo kojega drugog fonema. A njihovim će usvajanjem crnogorski „kompletan dvanaestočlani inventar kontinuiranih i afrikatskih visokotonskih (akutskih) konsonana-

³³ Przemysław Brom, *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego poludiowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała, 2007, str. 104-105.

ta s z c ž | š ž č ž' | š ž č ž, što je inače rijetkost u jezicima³⁴ – dobiti i kompletno grafijsko rješenje.

LITERATURA

- Aleksić, Radomir. – „Izveštaj o ispitivanju govora krtolskog, muljanskog i grbaljskog“, *Glasnik Srpske akademije nauka*, knj. V, sv. 2, Beograd, 1953.
- „Aponijev zakon“, članak, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI. 1919.
- Barjaktarović, Danilo. – „Bihorski govor“, I, *Zbornik Filozofskog fakulteta u Prištini*, knj. III, Priština, 1966.
- Bošković, R. & Malecki, M. – „Istraživanje dijalekata Stare Crne Gore“, *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, knj. 20, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2002.
- Brajković, Tomo. – „Peraški dijalekat“, *Programm des gymnasiumus von Cattaro 1892/93*, Zagreb, 1893.
- Brom, Przemysław. – *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko-Biała, 2007.
- Bro(zović), D(alibor). – „Crnogorci – Jezik“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1984.
- Budmani, P. – *Gramatica della lingua serbo-croata*, Vienna, 1867.
- Bulajić, M. – „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 41, 1937.
- Čirgić, Adnan. – „Ekavizmi u Ženidbi Smailagić Meha Avda Međedovića“, *Almanah*, br. 31–32, Podgorica, 2005.

³⁴ D(alibor) Bro(zović), „Crnogorci – Jezik“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1984, str. 59.

- Čirgić, Adnan. – „Fonetsko-morfološke karakteristike jezika Muratage Kurtagića“, *Almanah*, br. 31–32, Podgorica, 2005.
- Čirgić, Adnan. – „Pogled na jezik podgoričkih muslimana“, u knjizi *Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2007.
- Ćupić, Drago. – „Govor Bjelopavlića“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977.
- Ćupić, Drago. – „Ne postoji poseban crnogorski jezik“, u knjizi Drago Ćupić & Egon Fekete & Bogdan Terzić, *Slovo o jeziku*, Jezički poučnik, knj. 2, Beograd, 2002.
- Ćupić, Drago. – „Osnovne osobine govora Pljevalja“, *Glasnik Odjeljenja umjetnosti*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, knj. 8, Titograd, 1988.
- Ćupić, Drago. – „Pregled glavnijih osobina govora Zete“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XXXIII, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1977.
- Dedijer, Jevto. – *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.
- Dešić, Milorad. – „Zapadnobosanski ijekavski govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976.
- Hamm, Josip. – „Crnogorsko *T, D + JAT > ĆE, ĐE*“, *Zbornik radova sa naučnoga skupa Crnogorski govor*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984.
- Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985.

- Ivić, Pavle. – *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*, Matica srpska, Novi Sad, 1956.
- Jovanović, Miodrag. – *Govor Paštrovića*, Univerzitet Crne Gore, Podgorica, 2005.
- Kijametović, Redžep. – „Govor sela Godijeva“, *Odzivi*, knj. 12–13, Bijelo Polje, 1975.
- Kruščić, Kosta. – „Piši kao što govorиш“, *Pobjeda*, br. 9525, Podgorica, 8. jun 1992.
- Majić, Dragoljub. – „Starinske crte u govoru našega kraja“, *Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije*, br. 4, god. IV, Podgorica, 1933.
- Miletić, Branko. – „Crmnički govor“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. IX, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1940.
- Nikčević, Milorad. – „Fonemi ſ, ž, č, đ u crnogorskom standardnom jeziku“, *Zbornik radova sa naučnoga skupa Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.
- Nikčević, Milorad. – „Glasovi, fonemi i grafemi Š(ſ), Ž(ž), 3 (ȝ) u crnogorskom jeziku i konavoskom/dubrovačkom govoru hrvatskoga jezika“, u knjizi *Filološke rasprave*, Crnogorsko-hrvatsko društvo prijateljstva „Ivan Mažuranić“, Podgorica, 2002.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik* (Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije), Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P. – *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.
- Nikčević, Vojislav P. – *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

- Nikčević, Vojislav P.–*Ljubišina jezička kovnica (od talijanaša do narodnjaka)*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003.
- Nikčević, Vojislav P. – *Piši kao što zboriš (Glavna pravila crnogorskoga standardnog jezika)*, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Podgorica, 1993.
- Nikčević, Vojislav P. – *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.
- Nikčević, Vojislav P. – *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2004.
- Nikčević, Vojislav P. – „Crnogorski govori“ (jedinica za buduću *Crnogorsku enciklopediju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti*), u knjizi *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka „Đurde Crnojević“ – Cetinje, Cetinje, 2004.
- Nikčević, Vojislav P. – „Narodni jezik u crnogorskoj književnosti prednjegoševskog doba“, *Jezik*, god. 16, br. 1. i br. 2, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1968/69.
- Noveljić, Bogić. – „Brisanje crnogorskoga književnog jezika. Povodom pitanja školskih udžbenika“, *Zeta*, br. 14, 1936.
- Noveljić, Bogić. – „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 47 i br. 48, 1937.
- Pešikan, Mitar. – „Jedan opšti pogled na crnogorske govore“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. XXII/1, Matica srpska, Novi Sad, 1979.
- Pešikan, Mitar. – „Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XV, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1965.

- Petrović, Dragoljub & Ćupić, Drago. – „Gorana“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981.
- Petrović, Dragoljub & Ivić, Pavle. – „Golubovci“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981.
- Petrović, Dragoljub & Ivić, Pavle. – „Njeguši“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981.
- Petrović, Dragoljub. – „Glasovne osobine govora Vračana u Zeti“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. XV/1, Novi Sad, 1972.
- Petrović, Dragoljub. – „Glasovni sistem rovačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. VIII, Matica srpska, Novi Sad, 1965.
- Petrović, Dragoljub. – „Neke vokalske i konsonantske karakteristike pješivačkog govora“, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, knj. X, Matica srpska, Novi Sad, 1967.
- Petrović, Dragoljub. – „O govoru Broćanca“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, knj. X, Novi Sad, 1967.
- Petrović, Dragoljub. – „Prilog poznavanju govora u okolini Rijeke Crnojevića“, *Zbornik za jezik i književnost*, knj. I, Društvo za srpskohrvatski jezik i književnost SR Crne Gore, Titograd, 1972.
- Petrović, Dragoljub. – „Radovići“, *Fonološki opisi*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. LV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 9, Sarajevo, 1981.

- Pižurica, Mato. – *Govor okoline Kolašina*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 12, Odjeljenje unjetnosti, knj. 2, Titograd, 1981.
- Petrović Njegoš, Petar II. – *Gorski vijenac*. Jubilarno izdanje povodom 150. godišnjice prvoga izdanja, s Predgovorom – priredio Vojislav P. Nikčević, Crnogorski PEN centar, Biblioteka „Njegoševa pero“, Cetinje, 1997.
- Petrović Njegoš, Petar II. – *Lažni car Šćepan Mali*. Prema 1. izdanju iz 1851. godišta – priredio i predgovor napisao akademik Vojislav P. Nikčević, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2005.
- Petrović Njegoš, Petar II. – *Luča mikrokozma*. Povodom 150. godišnjice pjesnikove smrti, prema prvom izdanju, s predgovorom i pogовором – priredio akademik Vojislav P. Nikčević, Izdavački centar „Cetinje“, Cetinje, 2001.
- Pulević, Vukić & Samardžić, Novica. – *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Odjeljenje za književnost i jezik, Podgorica, 2003.
- Pulević, Vukić. – „Glasovi š i ž u crnogorskoj toponimiji“, Zbornik radova sa naučnoga skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2005.
- Sekulić, Momir. – „Neke osobenosti govora Bijelog Polja“, *Tokovi*, br. 2-3, sv. 1, Ivangrad, 1971.
- Silić, Josip. – „Recenzija rukopisa *Gramatike crnogorskoga jezika* akademika Vojislava P. Nikčevića“, u knjizi Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.
- Skerlić, Jovan. – „Istočno ili južno narečje“ u knjizi *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955.

- Škiljan, Dubravko. – „Moć jezika“ (intervju), *Vreme*, br. 304, Beograd, 17. avgust 1996.
- Stanić, Milija. – „Uskočki govor“, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XX, Beograd, 1974.
- Stevanović, Mihailo. – „Istočnocrnogorski dijalekat“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XIII, Beograd, 1933–1934.
- Stevanović, Mihailo. – *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989.
- Stevanović, Mihailo. –, *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Gramatički sistem i književnojezička norma, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975.
- Tomanović, Vaso. – „O bokeljskim govorima“, *Boka*, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, knj. 2, Herceg-Novi, 1970.
- Vu(jović), L(uka). – „Crnogorski govor“, *Enciklopedija Jugoslavije*, 2, Bosna–Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI.
- Vujović, Luka. – „Mrkovićki dijalekat (s kratkim osvrtom na susjedne govore)“, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. XVIII, Beograd, 1969.
- Vuković, Jovan. – „Govor Pive i Drobnjaka“, *Južnoslovenski filolog*, knj. XVII, Beograd, 1938–39.
- Vušović, Danilo. – „Dialekat Istočne Hercegovine“, Rasprave i građa, Srpska kraljevska akademija, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj. III, Beograd – Zemun, 1927.

PHONEMES Š I Ž AS IMPORTANT DISTINCTIVE CHARACTERISTICS BETWEEN MONTENEGRIN AND OTHER THREE ŠTOKAVIAN STANDARD LANGUAGES

The author points to the importance of Montenegrin phonemes *š* and *ž* which, beside *đ* and *ć*, as products of jekavian jotation, present the most important distinctive elements of the Montenegrin standard language in comparison to Bosnian, Croatian and Serbian standard languages. Vojislav P. Nikčević was the first to include them into the Montenegrin orthography as phonemes that belong to the *koine* linguistic layer, and today they are characteristic of the Montenegrin standard. However, with the triumph of Vuk's reform in Montenegro (1863) they were given dialectical status, which was accepted by official Montenegrin linguists during the twentieth century almost without question. The aim of this paper is to show that these phonemes are present in all Montenegrin speeches, as well as to show that the decision to include phonemes *š* and *ž* in the standard language was correct. These distinctive Montenegrin linguistic characteristics have remained vital in spite of all the past unifications, and therefore, those phenomena were unavoidable in the present codification of language in Montenegro. This is, of course, not the case in Bosnian, Croatian and Serbian where they have a dialectical status.

JEZIČKA POLITIKA U CRNOJ GORI OD NJEGOŠA DO NAŠIH DANA

Autor daje kratak, sintetički osvrt na jezičku politiku u Crnoj Gori od Njegoševa vremena (od osnivanja prvih škola) do naših dana. Iako je istaknuto da u Crnoj Gori do danas nije bilo institucije koja bi se specijalizovano bavila jezičkom politikom, ipak prirodno je da je postojala i odnekud vođena jezička politika. Rezultati u ovome prilogu pokazuju da je ta politika vođena iz srpskih kulturnih centara, posebno Beograda i Novoga Sada.

Crnu Goru, mimo sve druge zemlje u regionu, karakterisalo je nepostojanje vlastite jezičke politike. Kad je u pitanju period do II svjetskoga rata, takvo je stanje lako objasniti jer u njoj nije bilo dovoljno kadra ni za izvođenje nastave u osnovnim i srednjim školama, a fakulteti su formirani tek u poslijeratno doba. Stoga je jezička politika vođena iz Srbije, najprije iz Beograda, a zatim i iz Novog Sada, na čijim je univerzitetskim katedrama za jezik radilo nekoliko vrlo uglednih crnogorskih jezikoslovaca. Zahvaljujući njima, ispitani je veliki broj crnogorskih govora. No kad je u pitanju jezička politika u Crnoj Gori, čini se da su upravo oni najmanje isticali crnogorske jezičke osobenosti u okviru nekadašnjega službenoga „srpskohrvatskoga jezika“. Takav je postupak teško objasniti kad se zna da su baš oni, izučavajući osobine crnogorskih govora, publikovali u svojim studijama i monografijama mnoštvo crnogorskih jezičkih specifičnosti.

Iako je Crna Gora (bila) zemlja bez jezičke politike i bez institucija koje bi se jezičkom politikom bavile, to ne znači da se o tome problemu nema što reći. Čim su u njoj osnovane državne škole i počeli se štampati udžbenici iz jezika i književnosti koji su se u njima upotrebljavali, počela se i stvarati svijest o sopstvenome jeziku. Način na koji se ta svijest stvarala i cilj koji se time želio postići upravo spadaju u domen jezičke politike. A to opravdava i pisanje o tome problemu. Istorische okolnosti (siromaština, teški uslovi života, česta ratovanja i sl.) uslovile su marginalizaciju prosvjete i kulture u Crnoj Gori. Tek od prve polovine XIX vijeka, uglavnom u Njegoševu periodu, počinje se tim segmentima poklanjati nešto veća pažnja. No kad je u pitanju jezička politika u Crnoj Gori, prvo što se dâ primjetiti jeste da ona od Njegoša do naših dana nije bila i *crnogorska*.

Kad se govori o razvoju prosvjete i kulture u Crnoj Gori, uglavnom se ističe Njegošev nastojanje o otvaranju škola, nabavci udžbenika i neophodne literature za početak rada prvih škola u Crnoj Gori. No kad se s današnje distance uzme u obzir da ni Njegoš niti njegovi nastavljači, u prvome redu kralj Nikola – za čije vlade dolazi do znatnijega rada na polju prosvjete i kulture, nijesu imali razrađen nacionalni program, već su razvoj školstva i prosvjete, a samim tim i jezičku politiku, prepuštali uglavnom izvanjskim kadrovima, izvanjskim udžbenicima i sl., postavlja se pitanje da li je taj razvoj školstva i prosvjete uticao i na razvoj svijesti o sopstvenim identitetskim vrijednostima, prije svega o jeziku. Reklo bi se da je takav razvoj školstva prije doprinio otuđivanju crnogorskih građana od države kojoj pripadaju no što je uticao na afirmaciju sopstvenih vrijednosti. To osobito dobro ilustruje odnos Crnogoraca prema sopstvenome jeziku, kako u prošlosti tako i danas.

Osvrt na jezičku politiku u Crnoj Gori namjerno započinjemo od Njegoševa vremena jer se istorijat crnogorskih udž-

benika datira upravo od njega, budući da je on, po povratku s prvoga putovanja u Rusiju, otvorio na Cetinju (1834) tzv. malu školu.¹ „U prvijem godinama u cetinjskoj školi iz 1834. godine se učila srpska gramatika.“² Sastavljači njezinih planova i programa zadugo su bili izvanjci. „U nastavnjem planovima i programima za srednje škole takođe je srpski jezik zastupljen kao nastavni predmet. To potvrđuju nastavni plan Đevojačkoga instituta iz 1879. godine i nastavni plan Cetinjske gimnazije iz školske 1886/87. godine. Učitelji iz stranih zemalja koji su dolazili u Crnu Goru na rad donosili su sa sobom srpskoslovenske bukvare s crkvenim sadržajima.“³

Njegoš je, nezadovoljan takvom situacijom, angažovao Dimitrija Milakovića koji je (u štampariji koju je Njegoš nabavio u Rusiji i koja je počela s radom na Cetinju iste godine kad i „mala škola“) 1836. godine štampao *Srbski bukvar radi učenja mlađeži crkovnomu i graždanskому čitanju* i 1838. godine *Srbsku gramatiku sastavljenu za crnogorsku mladež*. No bez obzira na prvjenstveno Njegoševe zasluge u štampanju prvih udžbenika za crnogorske škole, već sami naslov ukazuje na to koliko su ti udžbenici bili neadekvatni. Neadekvatan je bio i jezik kojim su oni pisani (što se takođe iz njihova naslova vidi). Iako se smatra da su ta dva udžbenika u mnogo čemu prednjačila u odnosu na

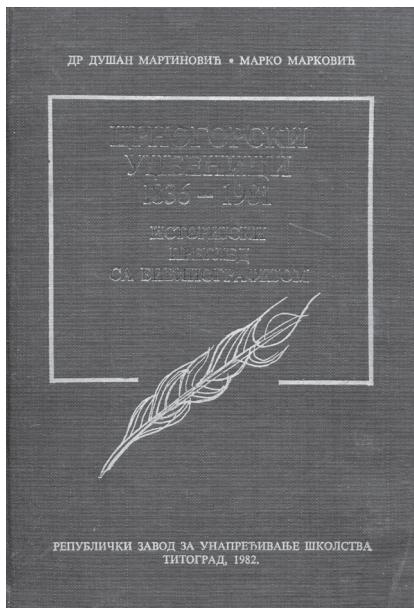
¹ Dušan Martinović & Marko Marković, *Crnogorski udžbenici (1836–1981). Istoriski pregled sa bibliografijom*, Titograd, 1982, str. 10.

² Vojislav P. Nikčević, „Etnojezički razvitak“, u knjizi *Crnogorski jezik*, Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1993, str. 461. O tome pišu i Dušan Martinović & Marko Marković: „Za potrebe Njegoševe škole na Cetinju (...) u početku su korišćeni udžbenici i druge školske knjige koje su se upotrebljavale na područjima pod austro-ugarskom okupacijom i u Srbiji, a koje su, po pravilu, donosili sobom učitelji, angažovani iz tamošnjih krajeva. To su bili udžbenici na tzv. slavenoserbskom jeziku. Takođe su korišćeni i neki udžbenici koji su slati kao pomoć iz Rusije.“ – Dušan Martinović & Marko Marković, n. d., str. 11.

³ Vojislav P. Nikčević, n. d., str. 461.

ostale udžbenike toga tipa u okruženju, neadekvatno imenovanje jezika u Crnoj Gori od tada počeće se sve više ukorjenjivati bez obzira na nepobitne razlike između toga jezika i onoga koji je bio u upotrebi u Srbiji. Na takvo imenovanje jezika u Crnoj Gori presudno je morao uticati Vuk Karadžić, naročito kad se zna da su oba udžbenika štampana poslije Njegoševa susreta s Vukom. Milakovićev bukvar imao je i prilično sličnosti s Vukovim *Srpskim bukvarom* iz 1827. godine.⁴

Opismenjavanje stanovništva, makar i rijetkih i probarnih, te obezbjeđivanje udžbenika svakako je bio poduhvat toga vremena. No kad se uzme u obzir gotovo apsolutna nezainteresovanost ondašnje uprave za prilagođavanje tih udžbenika – i nominalno i sadržajno – crnogorskim prilikama, značaj toga poduhvata prilično gubi na vrijednosti. Takvo je stanje obilježilo ne samo period Petra II Petrovića Njegoša, nego i dugi period koji su obilježili njegovi nasljednici – knjaz Danilo i kralj Nikola. Ne postojanje vlastitih kadrova uveliko je moralno uticati i na nepostojanje vlastite jezičke politike, ali i nezainteresovanost ondašnjih vladara ili čak i sama njihova opijenost srpstvom (kao u slučaju kralja

⁴ Isto, str. 462. Taj (Milakovićev) bukvar imao je dvije azbuke – crkvenu i „graždansku“ i dva jezika – ruskoslovenski i narodni. Značajan je i po tome što je „to prvi udžbenik na području srpskohrvatskoga jezika sa upotrijebljenim slovom *h* koje je Vuk Stefanović Karadžić iste godine uzeo u svoju azbuku.“ – Dušan Martinović & Marko Marković, n. d., str. 12.

Nikole) umnogome je doprinosila podređivanju srpskim kulturnim centrima. Udžbenici su na primjer u najboljem slučaju samo ijekavizirani, kakav je slučaj recimo s *Bukvarom sa čitankom za škole u Crnoj Gori* 1870. godine. „Od osnivanja prve škole (...) 1834. godine pa sve do početka sedamdesetih godina XIX vijeka učitelji za crnogorske osnovne škole obezbjeđivani su iz stranih zemalja.“⁵

Pobjeda Vukove reforme (od 1863. godine) označiće još veći otklon od tradicionalnoga književnoga jezika u Crnoj Gori, tako da se Milakovićeva gramatika može smatrati naprednjom (u pogledu tretmana crnogorskoga jezika) od gramatika koje će je slijediti. Bez obzira na pogrešno imenovanje jezika u Crnoj Gori, Milakovićeva gramatika obuhvatila je i određene jezičke specifičnosti crnogorske koje će u kasnijem periodu biti odbačene. U svojoj gramatici on „opštим“ osobinama nije podređivao specifične crnogorske. No ono što će uslijediti vodiće ujednačavanju „srpskoga jezika“ na cijelome štokavskom terenu, pa tako i na crnogorskome, ili – naročito na crnogorskome. Ta je pojava posebno uzela maha zahvaljujući velikome autoritetu Vuka Karadžića i njegovim stavovima o svim štokavcima kao Srbima. Za tim stavovima nekritički su se povodili brojni kulturni radnici u Crnoj Gori, pa i ondašnja vlast, te nije čudo što je i jezička politika tome bila podređena. „Karadžićeva jezička i pravopisna reforma u Crnoj Gori zvanično je prihvaćena tek od vremena uvođenja njegovoga pravopisa i nove grafije u nastavu cetinjske ‘male škole’ školske 1863/64. godine. Na realizaciji njezina programa zasnovanoga na tijem novinama radio je izvanjac Božo Novaković, koji je godine 1865. došao za učitelja te škole.“⁶

Da je vlast u Crnoj Gori toga vremena bila indiferentna prema vođenju jezičke politike u njoj, najbolje svjedoče polemi-

⁵ Vojislav P. Nikčević, n. d., str. 464.

⁶ Isto, str. 496.

ke između ondašnjih kulturnih radnika koje su usmjeravale jezički razvoj i jezičku politiku kod nas. Najpoznatija je polemika između Lazara Tomanovića i Jovana Pavlovića (urednika lista *Crnogorka*).⁷ Polemika je izbila upravo oko neadekvatnosti Karadžićeve azbuke za crnogorski glasovni sistem. Taj je stav (ne uvijek s pravom) zastupao Lazar Tomanović, a među brojnim inovacijama koje je predlagao danas posebno može biti zanimljiva ona koja se odnosila na uvođenje grafema š u latinici (s pozivom na tradiciju – tako ga je obilježavao i Pero Budmani), odnosno uj u cirilici. Pavlović je bio protivan tim inovacijama smatrajući da je riječ o provincijalizmima koji bi narušili jedinstvo zajedničkoga („srpskoga“) jezika. Bez obzira na to što je Tomanovićev zahtjev (makar kad je u pitanju prilagođavanje grafije crnogorskome jeziku) bio u potpunosti opravdan za crnogorske jezičke prilike, Pavlovićevi će stavovi odnijeti prevagu u korist primjene Karadžićeve jezičke reforme. Tako je još jednom potvrđeno da je u vođenju jezičke politike u Crnoj Gori prednost imao izvanjac Pavlović (rođen u Sremskim Karlovцима, proveo prvih 35 godina izvan Crne Gore), koji je nedovoljno bio upoznat s crnogorskim jezičkim prilikama u odnosu na Tomanovića, kao rođenoga Crnogorca. Samo oslanjanje Pavlovića na Karadžićeve stavove o jeziku i etnosu bilo je dovoljno da mu obezbijedi pobjedu u tome vremenu. Crnogorske su jezičke osobine već tada bile prokazane kao provincijalne i dijalektalne, pa samim tim i nepoželjne u službenoj komunikaciji. Posljedice tih stavova i te kako se osećaju i u naše doba.

I kad je Crna Gora konačno obezbijedila sopstvene kadrove, pokazalo se da se oni vrlo malo razlikuju u odnosu na izvanjce jer su ti kadrovi morali biti školovani izvan Crne Gore, poglavito u Beogradu. Ilustrativan primjer za to je još jedna polemika s početka XX vijeka – između Đura Špadijera, autora *Srpske*

⁷ Viđeti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, n. d., str. 498–504.

gramatike za treći i četvrti razred osnovnijeh škola u Knjaževini Crnoj Gori, i Mirka Mijuškovića, koji je u to doba tek bio prispio s beogradske Velike škole na Cetinje. Bez obzira na to što je i Špadijer svoju gramatiku izradio pod uticajem Karadžićevih filoloških stavova (što je vidno i iz samoga naslova), on će pretrpjeti žestoku Mijuškovićevu kritiku jer je tom gramatikom bio obuhvatio pojedine jezičke specifičnosti što su već bile napuštene u jeziku izvan Crne Gore ili ih izvan Crne Gore nije ni bilo. I ta će polemika potvrditi nemoć prosvjetnih vlasti u vođenju samostalne i primjerene jezičke politike.⁸ Novi crnogorski kadrovi stizali su iz beogradskih škola s duboko usađenim negativnim stavom prema sopstvenim jezičkim osobinama i taj stav vrlo brzo oficijelizovali kroz crnogorsku jezičku politiku. Zahvaljujući tome će ne samo ime jezika nego i kompletna jezička reforma Vuka Karadžića u Crnoj Gori (u zvaničnoj komunikaciji) gotovo apsolutno pobijediti i prije sloma crnogorske države i njezina utapanja u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Za svoje duge vladavine kralj Nikola nije učinio ništa na kreiranju i jačanju jezičke politike koja bi uvažavala specifičnosti jezika u Crnoj Gori, a kamoli obezbijedila adekvatan zvanični naziv tome jeziku. Na takvu su se politiku prilično lako mogla nakalemiti unifikatorska jezička stremljenja koja će posebno doći do izražaja između dva svjetska rata, u periodu u kojem Crna Gora nije mogla, sve i da je htjela, obezbijediti svojemu jeziku adekvatan status.

Od aneksije Crne Gore 1918. i njezina stupanja u zajedničku državu SHS, odnosno kasniju Jugoslaviju, jezička je politika bila u potpunosti prepustena Srbiji. O tome vjerno svjedoče članci Bogića Noveljića, objavljeni u crnogorskoj štampi između dva svjetska rata. U članku *Brisanje crnogorskog književnog jezika* Noveljić ističe: „Prije svega konstatujemo potpuno i apso-

⁸ Viđeti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, n. d., str. 504–519.

lutno otsustvo svakoga staranja i nastojanja za upotrebu pokrajinskog, ijekavskog knjiž. izgovora u Crnoj Gori. Istovremeno i najvažnija činjenica. Uopšte ne postoje odgovorni organi ili kulturni vođe koji bi se nosili mišlju o upražnjavanju domaćega knjiž. izgovora, a da i ne govorimo o nekim ustanovama koje bi se brinule o njegovom razvitu. (...) Budući naša pokrajina, po svima svojim uslovima, gravitira Beogradu kao kulturnom centru, to se i udžbenici za sve naše škole, sa možda malim izuzetkom nabavlaju iz Beograda. Ovi su dakako pisani ekavskim književnim izgovorom. (...) Prema dosadašnjoj praksi, a u vezi nedavnih izjava gosp. Ministra prosvjete po pitanju školskih udžbenika, predviđamo da će se pitanje knjiž. izgovora u školskim udžbenicima provesti na ovaj način: U onim krajevima (sa pretežno hrvatskim stanovništvom) gdje je osnovno pismo latinica, odnosno u onim pokrajinama koje gravitiraju Zagrebu kao kulturnom centru (Hrvatska i Slovenija, Dalmacija, Bosna i Hercegovina) nesumnjivo će biti zastupljen južni, ijekavski književni izgovor. U ostalim krajevima gdje je osnovna azbuka cirilska biće, bez sumnje, proveden istočni, ekavski književni izgovor. Dakle, samo dvije redakcije sa poklapanjem: ijkavština – latinica i ekavština – cirilica. Kod takvih okolnosti Crna Gora se nalazi u izuzetnom položaju. Lako je predviđeti ishod: žrtvovanje svoga pokrajinskog knjiž. jezika. A ako se naša predviđanja zaista ostvare, onda će upotreba pokrajinskog, ijekavskog knjiž. izgovora u Crnoj Gori, izuzetno od ostalih pokrajina, biti prečutno ali faktički potpuno zbrisana, u ovom slučaju prvi put sa zvaničnog mesta. Skora budućnost će nam to pokazati. – A tada će se, nesumnjivo, naći neki dobromamjerni i 'objektivni' kritičar sa tvrdnjom da su Crnogorci, uza sve ostalo, širokogrudo žrtvovali zajednici i svoj – narodni i književni govor.⁹ Stanje se

⁹ Bogić Noveljić, „Brisanje crnogorskog književnog jezika. Povodom pitanja školskih udžbenika“, *Zeta*, br. 14, Podgorica 1936, str. 3.

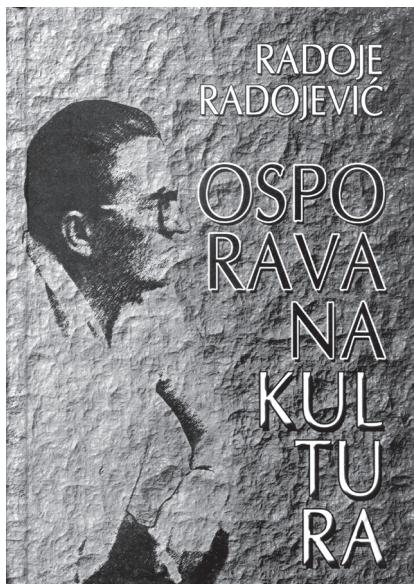
nije mijenjalo, pa je Bogić Noveljić nešto kasnije (1937) ponovo istakao: „Počnimo s udžbenicima narodnog jezika. Ako dohvati-mo ma koji od tih udžbenika (bukvar, čitanku, gramatiku) vidje-ćemo na prvi pogled da Crne Gore nema u njima. Ni po čemu. Iako sva pozitivna vaspitna načela kategorički zahtijevaju da se, čim je moguće više, jaz koji postoji između roditeljske kuće i škole otkloni i učini neprimjetnim, na njih se kod nas нико ne osvrće. Umjesto toga, naše osnovne škole, poglavito zbog udž- benika koji se u njima upotrebljavaju, toliko su daleko od naroda da je to 'divljenja' dostoјno. A i kako ne bi, kad toga naroda gotovo uopšte i nema u njima. Skoro ni po čemu. Prije svega, a i najglavnije od svega: po narodnu govoru. Već od prvih dana škole nastavnici moraju djeci prevoditi izraze sa istočnog na-rodnog izgovora (ekavskog) na naš narodni (ijekavski) izgovor. Bukvari prosto kipte takvim izrazima i pola vremena se utroši na njihovo objašnjavanje. (...) A zaključak je: Crne Gore nema čak ni u bukvarama! O gramatikama (za sve razrede) ne zaslu-žuje uopšte govoriti više nego to da Crne Gore nema ni u njima. Apsolutno. Ali u njima ima nešto što ne znaju ni višeškolci naši. Na primjer, da je od osobne imenice Mile (m. rod) 2-gi padež – Mileta. Hajde, što i to ne znamo, neka ga! Ali smijemo pret- postaviti da nove generacije i naših profesora (domorodaca) već nijesu načisto da li je ono po našoj gramatici pravilno, naprimjer, reći: rješenje, rješenje ili rešenje; slijedeće, sljedeće ili sledeće; odjeljenje, odeljenje ili odelenje i slično. Ne zbog čega drugog već samo zato što od Ujedinjenja na ovamo uopšte nema: ili C. Gore u gramatikama ili gramatika (njenih) u C. Gori – uzmite kako hoćete!“¹⁰

Navedena dva, našoj javnosti već poznata, članka Bogića Noveljića samo su usamljen protest jednoga javnog radnika jer u

¹⁰ Bogić Noveljić, „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 47, Podgorica, 1937, str. 3.

to doba niti je bilo institucija ni pojedinaca koji bi mogli pružiti kakav organizovaniji otpor jezičkoj politici koja je u Crnoj Gori vođena iz srpskih kulturnih centara. Razna izdanja *Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika* obavezivala su i Crnu Goru u istoj mjeri koliko i Srbiju. Ijekavici istina nikad nije bio oduzet službeni status;¹¹ to je bilo teško izvodljivo i zbog velikoga ijekavskog prostora i izvan Crne Gore (Hrvatska i Bosna i Hercegovina), ali su pojedini crnogorski kulturni i naučni radnici predlagali čak prelazak na ekavicu. Iako je ijekavica u Crnoj Gori onoga vremena bila standardna, zahtjevi za upotrebu ekavice i potiskivanje ijekavice bili su brojni i snažni. Među njima ističe se i Jovan Skerlić, koji kaže da „u borbi narečja ne pobeđuje ono koje je najlepše no ono kojim se govori u političkim i kulturno nadmoćnijim krajevima... To narečje ima za se vreme

i silu stvari, svaki dan radi za njega, i ono se samo sobom, po sili stvari širi i pobeduje... To je prirodni proces koji se ne može zaustaviti. A pre a posle istočno narečje postaće opšte narečje srpskohrvatsko...“¹² Vido Latković takođe zamjera mladim književnicima crnogorskim zbog upotrebe „južnog dijalekta“, iako priznaje: „Istina, ne pišu južnim dijalektom ni iz kakvog inata, nego za to mogu pružiti besumnje i umetničkih razloga. Ali ipak,

¹¹ Viđeti: „Aponijev zakon“, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI 1919, str. 4.

¹² Jovan Skerlić, *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955, str. 115, 118–119.

kad se razlika svede isključivo na zamenu 'jata', onda je u pitanju samo gola formalnost koja je za jedinstvo književnog jezika vrlo važna a za pojedinca bez ikakvog značaja. Mislim, naime, da bismo trebali svi pisati ekavski (razlozi za to su i suviše poznati!) dok jezičko bogatstvo reči, rečenica, obrta i slično, svako može, i treba, da iz svog narečja, iz svog kraja, unosi u opšti književni jezik.¹³

Stanje se nije značajnije razlikovalo ni za vrijeme SFRJ. Tek će krajem 60-ih godina pojedini crnogorski intelektualci početi da pružaju značajniji otpor jezičkoj unitarizaciji koja je bila na djelu prethodnih decenija XX stoljeća. Budući da od vremena Bogića Noveljića gotovo da nije bilo kakvih jačih zahtjeva za uvođenje crnogorskoga jezika ili makar prihvatanje zasebne crnogorske varijante u okviru zajedničkoga službenog (srpskohrvatskoga) jezika, reaffirmatorom te ideje može se smatrati Radoje Radojević, koji će podršku u tome vrlo brzo dobiti od strane najznačajnijih intelektualaca crnogorskih toga vremena: Vojislava P. Nikčevića, Danila Radojevića, Radoslava Rotkovića, Branka Banjevića, Sretena Perovića i dr. Njihov će se broj vremenom uvećavati. No institucionalnoga otpora jezičkoj politici u Crnoj Gori toga vremena nije bilo. Nije ga bilo i zbog toga što su crnogorski kadrovi, opet školovani u Beogradu, uglavnom podržavali takvu jezičku politiku, ili i sami učestvovali u njezinu kreiranju i realizaciji.

Novosadskim dogovorom koji je prethodio izradi zajedničkoga *Pravopisa srpskohrvatskoga književnoga jezika* (1960) Crna Gora i njen jezik opet su praktično bili uključeni u srpski kulturni korpus. Predstavnika Crne Gore na tome dogovoru nije bilo. A lingvisti porijekлом iz Crne Gore koji su u tome učestvovali uglavnom su zastupali stavove usklađene sa srpskom jezič-

¹³ Vido Latković, „Prilikom književne večeri mladih iz Crne Gore“, *Zapis*, knj. VI, sv. VI, Cetinje, juni 1930, str. 382.

kom politikom. Crna Gora tako nije dobila ni pravo na sopstvenu jezičku varijantu. Njezin je jezik u najboljem slučaju tretiran kao crnogorski književnojezički izraz, dakle kao podvarijanta srpske varijante! Može se reći da je jedini institucionalni otpor svemu tome pružilo Udruženje književnika Crne Gore kad je 1971. objavljeno saopštenje protiv negiranja zasebne crnogorske jezičke varijante (u rangu s hrvatskom i srpskom jezičkom varijantom) od strane Društva za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore, koje je apriorno prihvatalo stavove beogradskih i novosadskih jezikoslovaca: „Novosadski dogovor danas se ne može smatrati neprevaziđenim. On nije ni bio pravi izraz naše jezične situacije. Jezik Crnogoraca nastajao je u specifičnim ljudskim, društvenim i kulturno-istorijskim uslovima. Za postojanje crnogorske jezičke varijante ima isto toliko vrijednih argumenata kao i za ostale varijante.“¹⁴ No ni taj proglaš, kao ni pojedinačni stavovi,¹⁵ nijesu mogli bitnije uticati na kreiranje jezičke politike u Crnoj Gori. Nije bilo društvenopolitičkih uslova u kojima bi se Crna Gora mogla izboriti za sopstvena jezička prava niti je bilo dovoljno filologa koji su imali kritički stav prema znanjima koja su stekli uglavnom u Beogradu. O tome naročito svjedoči spor koji je izbio početkom 80-ih godina XX vijeka, kad je trebalo sastaviti odrednicu o jeziku Crnogoraca za *Enciklopediju Jugoslavije*. Crnogorska redakcija Enciklopedije tada nije htjela usvojiti jedinicu koju je bio ponudio Mitar Pešikan, u kojoj je jezik u Crnoj Gori neadekvatno tretiran – sa stanovišta srpske unifikatorske jezičke škole kojoj je Pešikan pripadao, ali isto tako nije smjela usvojiti ni jedinicu koju je ponudio Vojislav P.

¹⁴ „Saopštenje uprave Udruženje književnika Crne Gore“, *Kritika*, br. 17, ožujak – travanj 1971, str. 378.

¹⁵ Viđeti: Vojislav Nikčević, „S čime je u sukobu Novosadski dogovor“, *Vjesnik u srijedu*, br. 1018, Zagreb, 3. 11. 1971, str. 74; i Radoslav Rotković, „Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija“, *Ovdje*, br. 22, god. III, 1971, str. 4.

Nikčević.¹⁶ Kao kompromis, poslije mnogo neuspjelih pokušaja, prihvaćena je jedinica Dalibora Brozovića. To je možda i prvi put da se kakva oficijelna crnogorska ekipa naučnih i kulturnih radnika uspjela oduprijeti organizovanome pokušaju srpske lingvistike da jezik u Crnoj Gori i nasljeđe nastalo na njemu pripiše srpskome nacionalnom korpusu.¹⁷

Posljednje tri decenije XX vijeka označile su promjenu u crnogorskoj prosvjeti, nauci i kulturi. „Brzim tempom se u Crnoj Gori razvija školstvo, razvijaju se i neke privredne djelatnosti, a prije svega otvaraju se različite institucije nauke i kulture. Prekida se vjekovna stagnacija i zaostajanje.“¹⁸ Osnivaju se fakulteti, a polovinom 70-ih godina i Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Njima će prethoditi osnivanje Društva za srpskohrvatski jezik i književnost (što je od značaja za ovu temu). No iako bi se na osnovu toga moglo pretpostaviti da je Crna Gora počela izgrađivati vlastitu jezičku politiku, takve politike nije bilo. Tačnije, vodila se jezička politika

¹⁶ Viđeti o tome u: Vojislav P. Nikčević, „Naučni pogledi Dalibora Brozovića na crnogorski jezik“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 3–23.

¹⁷ Dio arhiva i zapisnika s tih šednica poklonio nam je gđin Milo Knežević, na čemu mu sardačno zahvaljujemo.

¹⁸ Branislav Ostojić, „Crnogorski književnojezički izraz u 20. vijeku i danas, sto pedeset godina poslije Vuka“, u knjizi: *Istorijski crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 331.

i u Crnoj Gori, ali ona nije bila *crnogorska*. Ako se uzmu u obzir njeni rezultati, prije bi se moglo reći da je bila *anticrnogorska*. O tome svjedoče i zaključci Društva za srpskohrvatski jezik i književnost Crne Gore da pored dvije „postojeće varijante srpskohrvatskog jezika, istočne i zapadne“, tj. srpske i hrvatske, „dosad nijesu dati ozbiljni naučni argumenti o postojanju crnogorske varijante, a još manje o postojanju crnogorskog jezika“.¹⁹ To je bio samo nastavak jezičke politike vođene iz srpskih kulturnih centara, Beograda i Novog Sada, koja je obilježila cijeli XX vijek. Takva je politika, dakle, nastavljena i poslije osnivanja Crnogorske akademije nauka i umjetnosti. Jezik u Crnoj Gori nazivan je i dalje *crnogorskim književnojezičkim izrazom*, tj. podvarijantom (subvarijantom) srpske varijante „srpskohrvatskoga jezika“,²⁰ a čak je i jezik pisaca iz vremena crnogorske nezavisnosti tretiran kao dio te podvarijante.

Ako bismo jezičku politiku u Crnoj Gori (u posljednjih 40-ak godina, tj. od ubrzanoga osnivanja naučnih i obrazovnih institucija koje su mogle uticati na razvoj standardnoga jezika) pokušali prikazati u najkraćim crtama, onda bismo nezaobilazno morali izdvajiti ove intencije: 1. ukorjenjivanje naziva *srpski jezik*; 2. uklanjanje opštectrnogorskih jezičkih osobina i njihov tretman kao *dijalektizama, provincializama, arhaizama* kojima nema mjesta u standardnome jeziku; 3. nametanje atipičnih *ekavskih* oblika (prije svega u slučajevima: *re* < *rě*; *sle* < *slě*; *zle* < *zlě*; *pre* < *prě* i sl.) kao standardnih, uz opravdanje da su oni rezultat spontanih glasovnih ili analoških procesa novijega vremena; 4. očuvanje gotovo samo triju crnogorskih jezičkih osobina: oblika *nijesam* (a ne *nisam*) i *sjutra* (a ne *sutra*, mada

¹⁹ Citirano prema: „Saopštenje Uprave Udruženja književnika Crne Gore o jeziku“, *Kritika*, br. 17, Zagreb, ožujak – travanj 1971, str. 378.

²⁰ Adnan Čirgić, „Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku“, *Matica*, br. 31, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2007, str. 145–160.

ni *šutra*, koji gotovo da nema alternative u Crnoj Gori) te hipokoristika tipa *Pero, Vaso* (a ne *Pera, Vasa*). Ispravnost toga stava lako je dokazati: 1. o ukorjenjivanju naziva *srpski* umjesto nekadašnjega tipičnog *naški* za jezik u Crnoj Gori svjedoče rezultati posljednjeg popisa stanovništva, na koji se tako često pozivaju protivnici kodifikacije crnogorskoga jezika; 2. o tretmanu opštetcrnogorskih jezičkih osobina kao dijalektalnih, provincijalnih ili arhaičnih svjedoče brojni jezikoslovni radovi, ali i priručnici i udžbenici, đe se tipične pojave (poput jekavske jotacije, na primjer) tretiraju kao dijalektalne; 3. gotovo dosljedna upotreba oblika *rečnik, rečca, redi, sledeći, poslednji, naslednik, ozleda, pozleda, predlog, prelaz, upotrebiti* i sl. u radovima crnogorskih serbista (inače ijekavaca) upošljenih na Filozofskome fakultetu u Nikšiću (i nerijetko upućivanje studenata na upotrebu takvih oblika kao tipičnih za tzv. crnogorski književnojezički izraz); 4. nije potrebno nikakvo lingvističko obrazovanje da bi se dokazalo ono što je rečeno u četvrtoj tački.

Raspad zajedničke države SFRJ označio je prestanak funkcionalisanja zajedničkoga „srpskohrvatskog jezika“ kao službenog u njoj. Nanovo formirane države, Hrvatska i Bosna i Hercegovina, pristupile su kodifikaciji sopstvenih službenih jezika (hrvatskoga i bosanskoga) na štokavskoj osnovi, na kojoj je bio standardizovan i „srpskohrvatski“ jezik. Crna Gora je ostala u državnoj zajednici sa Srbijom. Srbi su, poput Bošnjaka i Hrvata, pristupili kodifikaciji srpskoga jezika. Samo je Crna Gora, opet mimo svih bivših republika SFRJ, prihvatile umjesto „srpskohrvatskog“ opet tuđi – *srpski jezički standard*, koji u njoj (kao ni onaj prethodni) izvan službene upotrebe nije nikad potvrđen. Jezička politika u njoj bila je vrlo bliska onoj između dva svjetska rata. Istina, nije bila vođena samo od lingvista iz Beograda i Novoga Sada, već su u njoj značajno participirali i jezikoslovci iz Crne Gore – šef katedre za srpski jezik Filozofskoga fakulteta

u Nikšiću, akademik Branislav Ostojić, sa svojim kolegama-saradnicima. No to ne znači da jezičko planiranje nije bilo i dalje prepušteno Beogradu i Novom Sadu, jer je jezička politika u Crnoj Gori zapravo imala samo jedan cilj – praktično ostvarivanje toga planiranja. Nijesu postojali čak ni posebni normativni priručnici za tzv. crnogorski književnojezički izraz, a ukoliko je kakvih normativnih priručnika za jezički standard u Crnoj Gori i bilo – oni su već u naslovu sadržavali odrednicu *srpski jezik*.²¹ Nekadašnji „srpskohrvatski jezik“ bio je preimenovan u srpski, kako u Ustavu Republike Crne Gore iz 1992. tako i na nekadašnjem Odsjeku za srpskohrvatski jezik i južnoslovenske književnosti u Nikšiću. Jezikoslovci u Crnoj Gori, mislimo prije svega na one s univerzitetskom karijerom, gotovo su bespogovorno ostvarivali ideje svojih srpskih kolega.

Ipak mora se istaći da su ovdašnji jezikoslovci u jednome odstupili od namjera i ideja nekih svojih srpskih kolega. Bilo je to početkom 90-ih godina kad je prihvatanje srpskoga jezičkog standarda u Crnoj Gori trebalo da označi i nestanak tzv. crnogorskog književnojezičkog izraza,²² odnosno potpuno poistovjećivanje s jezičkim standardom u Srbiji i ukidanje ijekavice iz službene upotrebe. Budući da stav o proćerivanju ijekavice iz jezičkoga standarda (ne samo u Crnoj Gori) nije bio zvanični stav srpskoga jezikoslovlja, već samo jednoga dijela okupljennog oko akademika Pavla Ivića,²³ crnogorski su jezikoslovci na

²¹ R. Simić & Ž. Stanojić & B. Ostojić & B. Ćorić & M. Kovačević, *Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom*, Beograd – Nikšić, 1993; B. Ostojić, *Kratka pregledna gramatika srpskog jezika i pravopis*, Podgorica, 2005; B. Ostojić & D. Vujičić, *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000.

²² Branislav Ostojić, *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 13.

²³ Koliko su prozirne bile skerličevske namjere Pavla Ivića, lijepo se očituje u ovome citatu: „Navodi se da prihvatanje ekavice lomi jezičke navike.

Filozofskome fakultetu u Nikšiću uz podršku i učešće jednoga dijela lingvista iz Srbije i BiH organizovali naučni skup *Status (i)jekavice u standardnom jeziku* (17. VI 1994),²⁴ đe je zaključeno da ijekavica i ekavica moraju biti ravnopravne. Naravno, nije bilo ni govora o kodifikaciji crnogorskoga jezika. Ipak, i pored priličnoga broja izлагаča, gotovo da se niko od njih nije usudio da se direktno suprotstavi namjerama srpskih naučnih autoriteta kakvi su bili akademici Ivić i Ekmečić. U tome su se izdvojili jedino Radmilo Marojević²⁵ i Miloš Kovačević,²⁶ koji su oštro i

Tačno je, međutim, da se ekavica savlađuje vrlo lako, daleko lakše nego ijekavica. Nisu male nevolje koje đacima ijekavcima stvaraju odnosi kao *bjesnilo a bijesan, djeteta ali dijete...* Ali, čak kad bi učenje ekavice zaista iziskivalo neki napor, kad se ona jednom nauči, problemi nestaju.“ (Pavle Ivić, „Aktuelni trenutak srpskog književnog jezika“, *Srpsko pitanje danas* – Drugi kongres srpskih intelektualaca, Beograd, 1994, str. 38.) Pavle Ivić je svoj stav pridružio prethodno iznijetome stavu istoričara akademika Milorada Ekmečića, ijekavca kojemu je bilo blisko ukidanje ijekavice na teritoriji na kojoj je u službenoj upotrebi bio srpski jezik: „Ijekavski glas u beogradskom gradskom autobusu zvuči kao dozivanje nas brđana iz dajline, kao neka mutna samooptužba rođaka što je u zgužvanom odijelu i nepozvan došao na slavu. U svakom tom *ijekanju* ječi zapomaganje sirotinje u brdima da sa svojim ovcama, svojom tjesnom geografijom *nemaju budućnost*.“ Citirano prema: Miloš Kovačević, „Emocija kao kriterijum za ili protiv ijekavice“, *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994, str. 64.

²⁴ *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994. (Tu je štampan zbornik radova s naučnoga skupa *Status (i)jekavice u standardnom jeziku*.)

²⁵ Radmilo Marojević, „Ijekavska verzija srpskog književnog jezika i jatovska verzija srpskoga pisma“, *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica, 1994, str. 30–34. Pored Pavla Ivića, kao „žive znamenite institucije srpske kulture danas“ (Mato Pižurica), Marojevićeva kritika nije zaobišla ni „pavlobranitelje“ (Marojevićeva kovanica za tadašnje Ivićeve pristaše).

²⁶ Miloš Kovačević, „Emocija kao kriterijum za ili protiv ijekavice“, *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgorica,

bespoštedno (iako sa stanovišta istih ideoloških pozicija) podvr-gli kritici Ivićeve i Ekmečićeve stavove i ukazali na njihove na-mjere. Stanje u tadašnjem zvaničnome crnogorskom jezikoslov-lju ilustrovaćemo jednim od zaključaka sa skupa o kojemu je zbor: „Ijekavica kao književni standard srpskog jezika u pisanoj i govornoj komunikaciji jedini je stožer koji sabija u jednu cje-linu *rasute etničke djelove jedinstvenog srpskog jezika* (istakao A. Č.) i ne prepostavlja bilo kakvo lingvističko i kulturno-isto-rijsko utemeljenje separatnih književnih jezika po vjerskom ili teritorijalnom principu.“²⁷

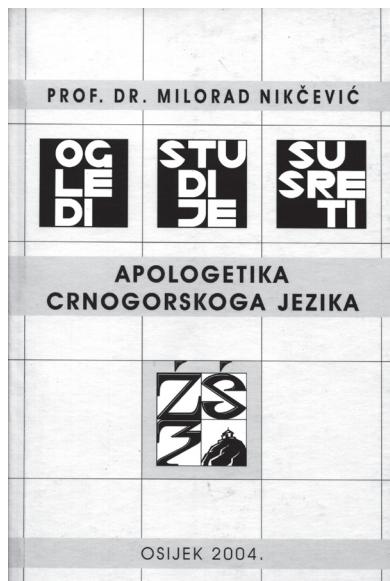
Sve bivše republike u SFRJ imale su svoje akademije nau-ka koje su, između ostaloga, kreirale i jezičku politiku (a Srbija i Hrvatska imale su i svoje maticе). Podsetimo samo na značaj Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u kodifikaciji zaseb-noga hrvatskoga standardnoga jezika 70-ih godina XX vijeka. U to vrijeme formirana je i Crnogorska akademija nauka i umjet-nosti. No za razliku od HAZU i SANU, koje su bitno uticale da svijest o hrvatskom i srpskome jeziku prodre u slavistički svijet, jezikoslovci iz CANU kontinuirano su radili na pobijanju montenegristske, a jezik u Crnoj Gori i na sinhronoj i dijahronoj ravni prikazivali kao srpski. Po tome se djelatnost te institucije skladno uklapala u jezičke projekte SANU, a takav odnos prema sopstvenom jeziku predstavlja kuriozitet među svim akademijama svijeta. O tome svjedoči i međunarodni naučni skup *Jezič-ka situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, održan u Crnogorskoj akademiji nauka i umjetnosti 24. i 25. maja 2007. godine, odnosno zbornik radova s toga skupa. Na skup su bili pozvani samo „birani“ – oni za koje je sporno i postojanje cr-nogorskoga jezika i crnogorskoga naroda i nacije i Crne Gore

1994, str. 62–72.

²⁷ *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksu, Podgori-ca, 1994, str. 129.

kao države. Tako je najviša crnogorska naučna institucija dočekala reafirmaciju osnovnih crnogorskih identitetskih vrijednosti. Budući da je o tome ranije bilo riječi, na ovome mjestu se time nećemo više baviti.²⁸

Neupućeni u crnogorsku jezičku situaciju mogao bi se na osnovu onoga što je ovde rečeno zapitati otkud onda u novome Ustavu Crne Gore *crnogorski* kao službeni jezik. Stoga bi bilo neosnovano ne pomenuti nastojanje cijele jedne generacije crnogorskih intelektualaca koji su se tokom jugoslovenskoga zajedništva (a naročito od kraja 60-ih godina XX vijeka) zalagali za postojanje zasebne crnogorske varijante u okviru zajedničkoga službenoga jezika, odnosno za kodifikaciju posebnoga crnogorskoga jezika kao državnog u Crnoj Gori.²⁹ Tako su prije osamostaljenja

²⁸ Osrvt na zbornik o kojemu je riječ objavio je Adnan Čirgić, „Jezikoslovje u službi politike“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 511–553.

²⁹ Tu nezaobilazno spadaju: Radoje Radojević, Vojislav P. Nikčević, Radoslav Rotković, Branko Banjević, Danilo Radojević, Sreten Perović, Milorad Stojović, Milorad Nikčević, Vukić Pulević, Sreten Zeković, Žarko L. Đurović, Stevo Vučinić, Novak Kilibarda, Mladen Lompar, Novica Samardžić, Marko Špadijer, Čedomir Bogićević i dr. Njihova nastojanja bezrezervnu su podršku imala među hrvatskim jezikoslovцима, kao što su: Ljudevit Jonke, Josip Hamm, Rikard Simeon, Mate Šimundić, Stjepan Babić, Josip Silić, Radoslav Katičić, Dalibor Brozović, Josip Lisac, Stjepan Damjanović, te u novije vrijeme Milica Lukić, Milan Nosić, Ljiljana Kolenić, Branko Kuna, Loretana Farkaš, Ivan Jurčević i dr.

Crne Gore i njezina priznanja kao suverene države nastali svi neophodni univerzitetski priručnici za održavanje nastave iz crnogorskoga jezika i njegovu službenu upotrebu.³⁰ No ni autor tih udžbenika (Vojislav P. Nikčević) niti drugi kulturni i naučni poslenici koji su utirali put ustavnome priznanju crnogorskoga jezika kao službenog nijesu mogli (bitnije) uticati na jezičku politiku u Crnoj Gori, prvenstveno mislimo na obrazovni sistem i na jezik medija kao najjačega sredstva preko kojega se sprovodi jezičko planiranje i politika.³¹ Posebno treba pomenuti crnogorske institucije što su do skoro djelovale gotovo na volšeban način, bez malo bez ikakve pomoći države. Intelektualci okupljeni u tim institucijama ukazivali su sve vrijeme na pogubnost oficijelne jezičke politike u Crnoj Gori i neutemeljenost stavova koje su pristalice takve politike zastupali. Stoga je važno pomenuti npr. „Deklaraciju Crnogorskoga PEN centra o ustavnom položaju crnogorskoga jezika“³² (1994) ili saopštenje Matice crnogorske „Crnogorski kao maternji jezik“³³ (2000) te brojna saopštenja o jeziku u Crnoj Gori Instituta za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Ta saopštenja, iako za tadašnju oficijelnu crnogorsku jezičku po-

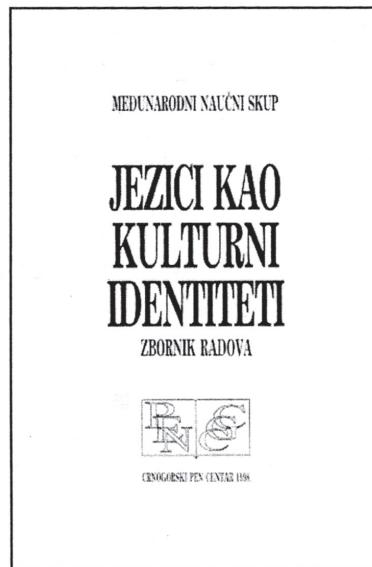
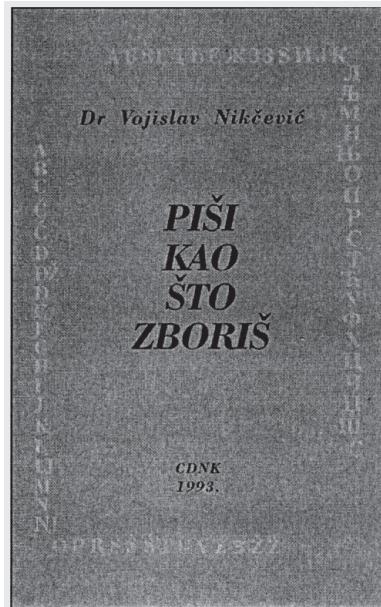
³⁰ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik*, istorija crnogorskoga jezika od artikulacije govora do 1995. godine, Tom I i II, Matica crnogorska, Cetinje, 1993. i 1997; Vojislav P. Nikčević, *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997; Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.

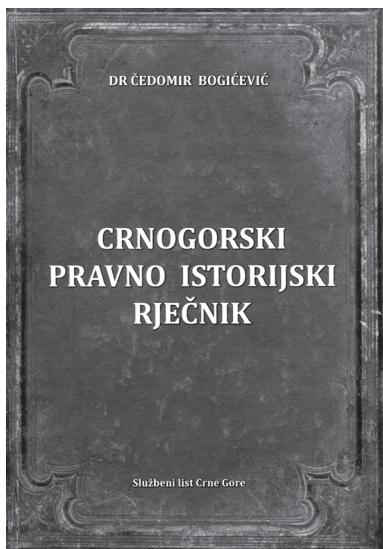
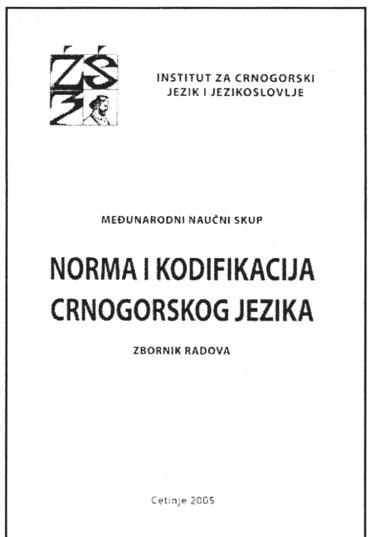
³¹ O naučnome doprinosu Vojislava P. Nikčevića: Adnan Čirgić, „Doprinos Vojislava P. Nikčevića lingvistici“, *Matica*, br. 32/33, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008, str. 27–77.

³² „Jezik kao domovina“. Deklaracija Crnogorskoga PEN centra o ustavnom položaju crnogorskoga jezika, *Doclea*, časopis za književnost i kulturu, 3/94, CDNK & Crnogorski PEN centar, Podgorica, 1994, str. 3.

³³ „Crnogorski kao maternji jezik“. Matica crnogorska povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika, Godišnjak Matice crnogorske, Cetinje – Podgorica, 1999/2003, str. 134–136.

litiku bez većega značaja, uticala su na stavove slavista izvan Crne Gore, pa je danas nemali broj filologa u svijetu za koje je crnogorski jezik nepobitna realnost (pored pomenutih hrvatskih jezikoslovaca, to su: Emil Tokarz, Przemysław Brom, Robert Bońkowski, Agnieszka Spaginska Pruszak, Ljudmila Vasiljeva, Daniel Grabić, Krzysztof Zalewski i dr.). Pored toga, za probijanje svijesti o crnogorskome jeziku od značaja su bili i naučni skupovi održani pod okriljem pomenutih institucija. Pomenimo neke od njih: *Jezici kao kulturni identiteti* (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998), *Crnogorski jezik u javnoj upotrebi* (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 2003), *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika* (Crnogorski PEN centar & DANU, Podgorica, 2004), *Crnogorski jezik u novom Ustavu Crne Gore* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje & Građanska partija Crne Gore, Cetinje – Podgorica, 2004), *Vuk Karadžić i Crnogorci* (Institut

za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2005), a posebno treba istaći „veliki međunarodni lingvistički skup, dotad najveći u Crnoj Gori“³⁴ *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika* (Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje, Cetinje, 2005), koji je okupio renomirane naučne i kulturne radnike iz Crne Gore i inostranstva.

Crnogorska državna nezavisnost neminovno je dovela do prihvatanja crnogorskoga jezika kao službenog, što je definisano i novim Ustavom Crne Gore. Međutim, još uvijek ne postoji institucija koja bi se bavila jezičkom politikom kod nas. Vlada Crne Gore, odnosno Ministarstvo prosvjete i nauke formiralo je u februaru 2008. godine *Savjet za standardizaciju crnogorskoga jezika* sa zadatkom da pripremi *Pravopis, Gramatiku i Rječnik crnogorskoga jezika*.³⁵ Savjet je činilo 13 članova: Branko Banjević (predsednik), Tatjana

³⁴ Novica Samardžić, „Neumorni borac za slobodu čovjeka i dostojanstvo Crne Gore“, *Matica*, br. 36, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008, str. 484.

³⁵ *Službeni list Crne Gore*, br. 10/2008, Podgorica, 15. II 2008.

Bećanović, Rajko Cerović,
Adnan Čirgić, Rajka Glušića (potpredsednik), Zuvdija Hodžić, Mirko Kovač, Igor Lakić, Mladen Lompar, Milenko Perović, Zorica Radulović, Milorad Stojović i Čedo Vuković (poređani abecedno). Iako postojeći priručnici za crnogorski jezik (čiji je autor Vojislav P. Nikčević) nijesu pušteni u zvanični opticaj do donošenja novih, što se logično moglo očekivati, ipak su usvojena *Pravopisna načela*,³⁶ koja je potpisalo 10 članova

LINGUA MONTENEGRINA

časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

Br.

Cetinje

2005

³⁶ Pravopisna načela sastojala su se od sljedećih sedam tačaka:

1. Model za crnogorsku standardnojezičku normu je zajednički, opšti (koine) jezički sloj koji pripada svim autohtonim crnogorskim građanima.
 2. Ovim pravopisom će se u Crnoj Gori poštovati pravilo: *Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano.*
 3. Ijekavica je normativna, u skladu s crnogorskom tradicijom i savremenom upotrebotom.
 4. Opštecrnogorski fonemi č, đ, š i ž, nastali jekavskim jotovanjem, dio su crnogorske standardnojezičke norme. Glasovi š i ž imajuće svoje grafeme (u abecedi).
 5. Kodifikovaće se standardni crnogorski četvoroakcenatski sistem sa dužinama.
 6. *Pravopisom crnogorskoga jezika* neće se sprovoditi jezička arhaizacija, niti se njime mogu normirati lokalizmi, dijalektizmi i provincijalizmi koji su izvan opšte savremene upotrebe u Crnoj Gori.
 7. U svemu ostalom, osim ako drukčije ne nalaže savremena crnogorska jezička praksa, neće se odstupati od *Pravopisa srpskohrvatskoga književnoga jezika* (MS – MH; 1960), koji je do sada bio u upotrebi u Crnoj Gori.

LATINICA				ЋИРИЛИЦА				
1.	A	a	17.	Lj	lj	17.	Н	н
2.	B	b	18.	M	m	18.	Њ	њ
3.	C	c	19.	N	n	19.	О	о
4.	Č	č	20.	Nj	nj	20.	П	п
5.	Ć	ć	21.	O	o	21.	Р	р
6.	D	d	22.	P	p	22.	С	с
7.	Dž	dž	23.	R	r	23.	Ć	ć
8.	Đ	đ	24.	S	s	24.	Т	т
9.	E	e	25.	Š	š	25.	Ћ	ћ
10.	F	f	26.	Ś	ś	26.	Ү	ү
11.	G	g	27.	T	t	11.	И	и
12.	H	h	28.	U	u	12.	Ј	ј
13.	I	i	29.	V	v	13.	К	к
14.	J	j	30.	Z	z	14.	Л	л
15.	K	k	31.	Ž	ž	15.	Љ	љ
16.	L	l	32.	Ž	ž	16.	М	м
						32.	Ш	ш

va Savjeta,³⁷ ukazivala na to da će zvanični crnogorski jezički standard predstavljati ono za što su se decenijama već zalačili crnogorski naučni i kulturni radnici indipendističke orijentacije. Međutim, pred sam rok za podnošenje *Pravopisa* na usvajanje Ministarstvu prosvjete, jedan dio članova Savjeta odrekao se potpisanih načela,³⁸ što je odložilo njegovo usvajanje. Osim toga, ni tekst Gramatike nije predat u roku³⁹ koji je u Savjetu bio određen, pa je školska 2008/09. godina započeta (u osnovnim i srednjim školama) bez predmeta *Crnogorski jezik* jer za

³⁷ Pravopisna načela nijesu potpisali samo Tatjana Bečanović, Igor Lakić i Zorica Radulović.

³⁸ Pravopisnih načela odrekli su se Rajko Cerović i Rajka Glušica i pridružili se članovima koji ih ni ranije nijesu htjeli potpisati.

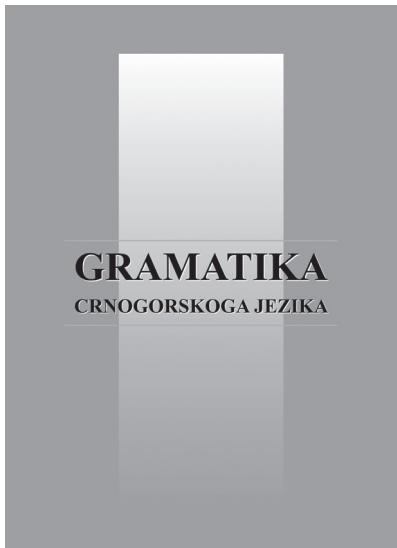
³⁹ Za izradu Gramatike određeni su bili: Adnan Čirgić (istorijski razvoj crnogorskoga književnog jezika i fonetika), Rajka Glušica (morphologija s tvorbom riječi) i Zorica Radulović (sintaksa). Međutim, R. Glušica i Z. Radulović nijesu na vrijeme završile svoj dio preuzetoga posla.

njega nijesu postojali najavljeni udžbenici. Spor koji je izbio u Savjetu za standardizaciju crnogorskoga jezika vezan je prije svega za prvu i četvrtu tačku Pravopisnih načela. Iako je na početku prihvaćeno da osnova treba da bude zajednički opštectrnogorski jezički sloj i da, u skladu s tim, i fonemi š i ž dobiju svoje grafeme u standardnoj azbuci i abecedi, pet članova Savjeta (Tatjana Bećanović, Rajko Cerović, Rajka Glušića, Igor Lakić i Zorica Radulović) zahtijevali su da osnova mora biti srpskohrvatska jezička norma, a da suglasnik ž ne može ući u standardnu azbuku i abecedu.

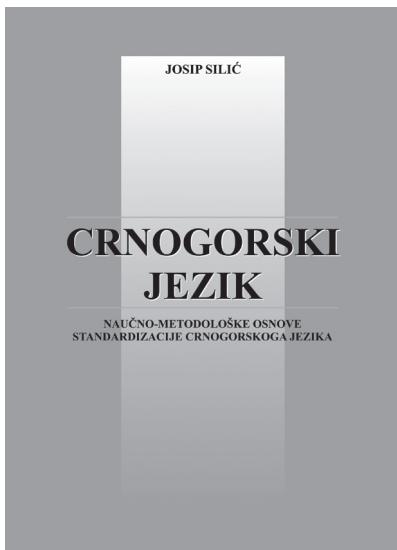
Zbog svega toga Vlada je formirala Ekspertsку komisiju za standardizaciju crnogorskoga jezika koju čine Milenko Perović, Josip Silić i Ljudmila Vasiljeva. Komisija je usvojila *Pravopis crnogorskoga jezika s pravopisnim rječnikom* na osnovu radne verzije koju je sačinio Adnan Čirgić. Komisija je zatim angažovala Adna Čirgića, Jelenu Šušanj i Iva Pranjkovića, pa je 2010. godine u izdanju Ministarstva prosvjeće i nauke Crne Gore štampano drugo izmijenjeno i dopunjeno

PRAVOPIS CRNOGORSKOGA JEZIKA

ПРАВОПИС ЦРНОГОРСКОГА ЈЕЗИКА

na Filozofskome fakultetu u Nikšiću. Dočekan kao ostvarenje nade cijele jedne generacije koja je utirala zvanični put crnogorske jeziku, taj je studijski program iznevjerio sva očekivanja.

izdanje *Pravopisa crnogorskoga jezika* (latinično i cirilično izdanje) i *Gramatika crnogorskoga jezika* (latinično izdanie) autora Adnana Čirgića, Iva Pranjkovića i Josipa Silića uz saradnju Jelene Šušanj. Tako je crnogorski jezik prvi put u svojoj istoriji dobio zvanična normativno-kodifikatorska djela.

U međuvremenu, prije osnivanja Savjeta za standardizaciju crnogorskoga jezika, formiran je Studijski program za crnogorski jezik i književnost

Po rezultatima koje je postigao za ove tri godine i po kadrovima koji na njemu rade i koji se u njemu stvaraju, jasno je da je to studijski program bez mogućnosti stvaranja valjanih kadrova iz oblasti montenegrinstike. Poslužio je samo kao paravan kadrovima koje je stvorio Branislav Ostojić, koji se zalagao za crnogorski književnojezički izraz kao podvarijantu srpskoga jezika. Kadrovi proizišli ispod njegova „šinjela“, u prvoime

redu Rajka Glušica, zapravo su nastavili jezičku politiku svojega doskorašnjega mentora. Od njega se razlikuju samo po tome što im nedostaje i onoliko znanja koliko ga on ima i što jezik u Crnoj Gori nazivaju crnogorskim jezikom. No kad je u pitanju norma toga jezika, među njima gotovo da i nema razlika. To je postalo više nego jasno u brojnim njihovim javnim nastupima u crnogorskim medijama, đe su pokušali javnosti podmetnuti stav o crnogorskim jezičkim specifičnostima kao provincijalizmima, arhaizmima i dijalektizmima.⁴⁰ Time su zapravo nastavili jezičku politiku čiji su putevi tabani još od polovine XIX vijeka. Na sreću, prvi put u crnogorskoj istoriji ti stavovi nijesu oficijelni jer je zvanična crnogorska jezička norma prihvatile te crnogorske specifičnosti kao odliku standardnoga jezika. Jedino se na Filozofskome fakultetu u Nikšiću, odnosno na Studijskome programu za crnogorski jezik, ta norma ne samo ne predaje studen-tima, već im se na nju ukazuje kao na nusproizvod crnogorske jezičke standardizacije.

Crna Gora konačno je uspjela izvojevati sopstvenu jezičku standardizaciju u kojoj je crnogorski jezik dobio valjan opis. Država je formirala ne samo Ekspertsку komisiju za standardizaciju crnogorskoga jezika no i Institut za crnogorski jezik i književnost, koji će se dugoročno baviti izučavanjem i afirmacijom crnogorskoga književno-jezičkog blaga. Međutim, još uvijek ne postoji institucija koja će kreirati i voditi valjanu jezičku politiku. A ta je institucija danas više nego neophodna upravo zbog jakih recidiva tradicionalizma u lingivističi, koji – ma koliko to apsurdno izgledalo – najjače uporište ima na Studijskome programu za crnogorski jezik. Samo valjanom jezičkom politikom mogu se rasvjetliti brojne nepoznanice o crnogorskome jeziku

⁴⁰ Budući da smo te stavove već detaljno rasvjetlili, na ovome mjestu neće-mo se na njima više zadržavati. Viđeti o tome: Adnan Čirgić, „Povodom standardizacije crnogorskoga jezika“, *Matica*, jesen 2010, Matica crno-gorska, Podgorica – Cetinje, 2010, str. 7–48.

i neprihvatljivi stavovi o njemu koji su ponajviše putem našega prosvjetnog sistema servirani građanima radi jezičke unifikacije. Jedino će se tako razriješiti i status crnogorskoga jezika na studijskome programu koji je osnovan radi njegova izučavanja i građanima pružiti prava slika o sopstvenome jeziku, bez kompleksa inferiornosti koji je na našemu prostoru godinama usađivan.

LITERATURA

- „Aponijev zakon“, *Glas Crnogorca*, br. 80, 27. XI 1919, str. 4.
- „Crnogorski kao maternji jezik“. Matica crnogorska povodom Međunarodnog dana maternjeg jezika, *Godišnjak Matice crnogorske*, Cetinje – Podgorica, 1999/2003, str. 134–136.
- „Jezik kao domovina“. Deklaracija Crnogorskoga PEN centra o ustavnom položaju crnogorskoga jezika, *Doclea*, časopis za književnost i kulturu, 3/94, CDNK & Crnogorski PEN centar, Podgorica, 1994, str. 3.
- „Saopštenje uprave Udruženje književnika Crne Gore“, *Kritika*, br. 17, Zagreb, ožujak-travanj 1971, str. 378.
- Čirgić, Adnan. – „Crnogorski književnojezički izraz kao antipod crnogorskome jeziku“, *Matica*, br. 31, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2007, str. 145–160.
- Čirgić, Adnan. – „Doprinos Vojislava P. Nikčevića lingvistici“, *Matica*, br. 32/33, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008, str. 27–77.
- Čirgić, Adnan. – „Jezikoslovje u službi politike“, *Lingua Montenegrina*, br. 3, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 511–553.

- Čirgić, Adnan. – „Povodom standardizacije crnogorskoga jezika“, *Matica*, jesen 2010, Matica crnogorska, Podgorica – Cetinje, 2010, str. 7–48.
- Ivić, Pavle. – „Aktuelni trenutak srpskog književnog jezika, Srpsko pitanje danas – Drugi kongres srpskih intelektualaca, Beograd, 1994.
- Kovačević, Miloš. – „Emocija kao kriterijum za ili protiv ijekavice“, *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksi, Podgorica, 1994.
- Latković, Vido. – „Prilikom književne večeri mladih iz Crne Gore“, *Zapisi*, knj. VI, sv. VI, Cetinje, juni 1930.
- Marojević, Radmilo „Ijekavska verzija srpskog književnog jezika i jatovska verzija srpskoga pisma“, *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksi, Podgorica, 1994.
- Martinović, Dušan & Marković, Marko. – *Crnogorski udžbenici (1836–1981). Istoriski pregled sa bibliografijom*, Titograd, 1982.
- Nikčević, Vojislav P. – „Naučni pogledi Dalibora Brozovića na crnogorski jezik“, *Lingua Montenegrina*, br. 2, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2008, str. 3–23.
- Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorski jezik*, Tom I i Tom II, Matica crnogorska, Cetinje, 1993. & 1997.
- Nikčević, Vojislav. – „S čime je u sukobu Novosadski dogovor“, *Vjesnik u srijedu*, br. 1018, Zagreb, 3. 11. 1971, str. 74.
- Noveljić, Bogić. – „Brisanje crnogorskog književnog jezika. Povodom pitanja školskih udžbenika“, *Zeta*, br. 14, Podgorica 1936, str. 3.

- Noveljić, Bogić. – „Crna Gora u školskim udžbenicima“, *Zeta*, br. 47, Podgorica 1937, str. 3.
- Ostojić, B. – *Kratka pregledna gramatika srpskog jezika i pravopis*, Podgorica, 2005.
- Ostojić, B. & Vujičić, D. – *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000.
- Ostojić, Branislav. – *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006.
- Rotković, Radoslav. – „Novosadski dogovor – stvarnost ili iluzija“, *Ovdje*, br. 22, god. III, 1971, str. 4.
- Samardžić, Novica. – „Neumorni borac za slobodu čovjeka i dostojanstvo Crne Gore“, *Matica*, br. 36, Matica crnogorska, Cetinje – Podgorica, 2008.
- Simić, R. & Stanojčić, Ž. & Ostojić, B. & Ćorić, B.& Kovačević, M. – *Pravopis srpskoga jezika sa rečnikom*, Beograd – Nikšić, 1993.
- Skerlić, Jovan. – *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955.
- *Službeni list Crne Gore*, br. 10/2008, Podgorica, 15. II 2008.
- *Vaspitanje i obrazovanje*, časopis za pedagošku teoriju i praksi, Podgorica, 1994. (Zbornik radova s naučnoga skupa *Status (i)jekavice u standardnom jeziku*.)

THE LANGUAGE POLITICS IN MONTENEGRO FROM THE TIME OF NJEGOŠ UNTIL TODAY

The author gives a brief, synthetic review of the language politics in Montenegro from the time of Njegoš (when the first schools were opened) until today. Although there were no institutions specialized in the matter of language politics in Mon-

tenegro until today, language politics had to be conducted from somewhere. This paper shows that such politics was mostly shaped by the influence from Serbian cultural centres, especially Belgrade and Novi Sad.

INDEKS IMENA

A

Aleksić, Radomir 144

B

Babić, Stjepan 94, 189

Banjević, Branko 181, 189, 192

Barac, Antun 111

Barjaktarović, Danilo 53, 145

Bečanović, Tatjana 105, 193–195

Belić, Aleksandar 34, 41, 42, 103, 104, 106, 110, 111, 114, 121, 122, 126

Bogićević, Čedomir 189

Bońkowski, Robert 25, 191

Bošković, Radosav 52, 53, 66–70, 94, 95, 134, 144

Brajković, Tomo 144

Brković, Savo 47

Brozović, Dalibor 51, 95, 102, 153, 183, 189, 199

Brom, Przemysław 160, 161, 191

Budmani, Pero 157, 176

Bulajić, M. 42, 148

C

Cerović, Rajko 193–195

Cesarec, August 111

Cesarić, Dobriša 111

Crnojević, Đurđe 26, 28–30, 36, 39, 153

Č

Čirgić, Adnan 15, 18, 19, 44, 45, 106, 133, 145, 184, 189, 190, 193–197

Ć

Ćorić, Božo 186, 200

Ćupić, Drago 52, 53, 55, 56, 104, 144, 145, 149–152

D

Damjanović, Stjepan 30, 189

Daničić, Đuro 40

Dedijer, Jevto 60, 101, 151

Dešić, Milorad 100, 150

Đ

Đorđić, Petar 33, 65, 132

Đurović, Žarko L. 189

E

Ekmečić, Milorad 187, 188

F

Farkaš, Loretana 189

Fekete, Egon 150

Frangeš, Ivo 111, 112

G

Glušica, Rajka 105, 133, 134, 193–195, 197

H

Hamm, Josip 56, 57, 95, 144, 189

Hodžić, Zuvdija 193

I

Ivić, Pavle 39, 54, 58–62, 64, 73–75, 85, 95, 99, 100, 144, 150, 155, 186–188

J

Jagić, Vatroslav 27
Jonke, Ljudevit 111, 113, 189
Jovanović, Miodrag 145

K

Karadžić Stef., Vuk 21, 38–40, 52, 99, 101, 102, 104, 114, 115, 121, 122, 124, 147, 148, 152, 174–177, 191
Katičić, Radoslav 189
Kijametović, Redžep 145
Kilibarda, Novak 189
Kolenić, Ljiljana 189
Kovač, Mirko 193
Kovačević, Miloš 186, 187
Krklec, Gustav 110
Krleža, Miroslav 95, 111
Kruščić, Kosta 147
Kuna, Branko 189

L

Lakić, Igor 105, 193–195
Latković, Vido 42, 109, 180, 181
Lisac, Josip 189
Lompar, Mladen 189, 193
Lukić, Milica 34, 189

LJ

Ljubiša, Stefan Mitrov 13, 14, 41, 106, 157

M

Majić, Dragoljub 146–148
Małecki, Mječislav 52
Marković, Marko 39, 173, 174
Marojević, Radmilo 187
Martinović, Dušan 28, 39, 173, 174
Mažuranić, Ivan 149
Mijušković, Mirko 40, 157, 177
Mijušković, Slavko 28
Miletić, Branko 53, 95, 145
Milosavljević, Petar 34

N

Nemirovski, Evgenij Ljvovič 47
Nenadić, Ivan Antun 38
Nikčević, Milorad 27–30, 39, 149
Nikčević, Vojislav P. 24–29, 31–34, 36, 38–40, 45, 58, 61, 68, 87, 94–96, 99, 101–103, 106–108, 113, 114, 131, 133, 143, 146, 148, 151, 153, 157–159, 169, 173, 175–177, 181–183, 189, 190, 193
Nosić, Milan 189
Noveljić, Bogić 42, 110, 148, 177–179, 181

O

Ostojić, Branislav 114, 116, 118, 121, 125–127, 130, 133–135, 183, 186, 196

P

Pavlović, Jovan 40, 157, 176

- Peco, Asim 62–64, 74–77, 84–86, 96, 107, 108
Perović, Milenko 15, 19, 45, 193, 195
Perović, Sreten 181, 189
Pešikan, Mitar 53, 55, 56, 58–60, 65, 68–70, 87, 124, 144, 145, 182
Petrović Njegoš, Danilo 37, 174
Petrović Njegoš, Nikola 172, 174, 175, 177
Petrović Njegoš, Petar I 38
Petrović Njegoš, Petar II 13, 14, 41, 158, 172, 173, 174
Petrović, Dragoljub 53, 144, 145, 147
Pižurica, Mato 53, 145, 187
Popović, Marko Miljanov 13, 14, 41
Pulević, Vukić 58, 145, 152, 155, 156, 189

R

- Radojević, Danilo 29, 110, 181, 189
Radojević, Radoje 181, 189
Radoman, Aleksandar 26
Radulović, Zorica 104, 193–195
Rešetar, Milan 52
Rotković, Radoslav 26, 28, 96–99, 181, 182, 189

S

- Samardžić, Novica 156, 189, 192
Sekulić, Momir 145
Silić, Josip 8, 9, 15, 45, 135, 146, 150, 151, 189, 195, 196
Simeon, Rikard 94, 189
Simić, Radoje 186
Skalova, Hana 99
Skerlić, Jovan 42, 100, 109, 111, 121, 150, 180
Stanić, Milija 53, 69, 79, 85, 86, 144, 154, 159, 160
Stanojčić, Živojin 186

- Stevanović, Mihailo 52–54, 66–70, 72, 100, 121, 123, 127–129, 150, 153, 154, 160
Stojanović, Jelica 91
Stojović, Milorad 189, 193
Sv. Sava 34

Š

- Šekularac, Božidar 32, 36
Šimić, A. B. 111, 112
Šimundić, Mate 189
Škiljan, Dubravko 149, 150
Škrivanić, Gavro A. 97
Špadijer, Đuro 40, 157, 176, 177
Špadijer, Marko 22, 189
Šušanj, Jelena 45, 195, 196

T

- Terzić, Bogdan 150
Tomanović, Lazar 40, 157, 176
Tomanović, Vaso 145
Trautmann, R. 99

U

- Ujević, Tin 111

V

- Vasiljeva, Ljudmila 15, 45, 135, 191, 195
Vrčević, Vuk 157
Vučović, Luka 52, 145, 153
Vučinić, Stevo 10, 130, 131, 142–144, 148, 288
Vujičić, Dragomir 114, 116, 118, 121, 125, 130, 186
Vuković, Čedo 28, 193

Vuković, Jovan 52, 53, 69, 77, 145

Vušović, Danilo 52, 53, 69, 81, 117, 121–123, 127, 153

Z

Zeković, Sreten 189

Zmajević, Andrija 28, 37, 38, 66, 67, 77, 80, 82, 93, 95, 106,
108, 278, 280

Ž

Živković, Dragoje 28

Adnan ČIRGIĆ
CRNOGORSKI JEZIK U PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Izdavač

Institut za crnogorski jezik i književnost – Podgorica

Suizdavač

Matica crnogorska

Za izdavača

Aleksandar Radoman

Marko Špadijer

Tehnički urednik

Dejan Stanić

Lektura

Jelena Šušanj

Korektura

Aleksandar Radoman

Dizajn korica

Suzana Pajović-Živković

Štampa

Grafo Bale – Podgorica

Tiraž

1000

*Objavljanje ove knjige finansiralo je
Ministarstvo prosvjete i sporta Crne Gore*

CIP - Каталогизација у публикацији
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-9940-579-12-8 (Institut za crnogorski jezik i književnost)
ISBN 978-86-84013-42-4 (Matica crnogorska)
COBISS.CG-ID 19241232